

आजी आजोबांची पत्रे

संकलन-संपादन:
सुरेखा पाणंदीकर

प्रिय किरण हिला,
अनेक आशीर्वाद.

बऱ्याच दिवसांपासून तुला पत्र पाठवावे असे मनात होते,
पण मला परगावी दौऱ्यावर जावे लागले.
आता मी काय म्हणतो ते नीट ऐक.

मावळलेल्या प्रत्येक दिवसागणिक तू दिसा-मासाने
व वर्षाने मोठी होत आहेस. गेलेला काळ परत
फिरवता येत नाही. आपल्याला हव्या असेलेल्या बहुतेक
साऱ्या गोष्टी चेशांनी विकत घेता येतत पण वेळ
मात्र विकतही मिळत नाही. तेव्हा मिळलेल्या प्रत्येक
क्षणाचा उपयोग स्वतःमध्ये सुधारणा होईल असे
काहीतरी नवीन शिकण्या करता येतत पण वेळ
मिळवलेल्या ज्ञानाचा तुला आयुष्यभर उपयोग होणार
आहे. मानवी गुणांपैकी बहुधा सर्वाधिक महत्त्वाचे
गुण म्हणजे निष्ठा, सचोटी आणि शिस्त! हे गुण
आत्मसात करण्यासाठी आणि ते आपल्या
जीवनशैलीचा अविभाज्य घटक बनतील यासाठी खास
लक्ष दिले पाहिजे. या गुणांमुळेच तुला जबरदस्त
आत्मविश्वास प्राप्त होईल आणि तुझ्या हाताखाली
काम करणाऱ्यांकडून तसेच वरिष्ठांकडूनही तुला योग्य
तो मान मिळेल.

ज्योत्स्ना
प्रकाशन

आजी
आजोबांची
पत्रे

संकलन आणि संपादन
सुरेखा पाणंदीकर

ज्योत्स्ना प्रकाशन

ज्योत्स्ना प्रकाशन

प्रकाशक :
मिलिंद ल. परांजपे
ज्योत्स्ना प्रकाशन
'धवलगिरी'
४३०-३१ शनिवार पेठ
पुणे ४११०३०

मुंबई ऑफिस :
मोहन बिल्डिंग,
१६२-ब ज. शंकरशेठ मार्ग,
गिरगाव, मुंबई ४००००४

पहिली आवृत्ती : ऑक्टोबर २००२
पुनर्मुद्रण : मार्च २००३

© ज्योत्स्ना प्रकाशन

मुखपृष्ठ व मांडणी :
रवींद्र अवचट

मुद्रक :
श्री. निगुडकर
प्रकाश मुद्रणालय
१४११ सदाशिव पेठ,
पुणे ४११०३०

ISBN 81-7925-061-X

मूल्य ७५ रुपये

दुधापेक्षा दुधाची साय जास्त गोड असते म्हणतात,
तसे आजी-आजोबांचे आपल्या नातवंडांशी खास नाते असते.

सर्वत्र टेलिफोन आणि वाढती ई-मेल सारखी संपर्क साधनं
यामुळं पत्रं लिहिणं हेदेखील विरळाच होत चाललं आहे.
बरेचसे आजी-आजोबा मात्र अजूनतरी पत्रं लिहिण्याच्याच जमान्यात आहेत;
मग ते जवळ राहत असोत, की दूर.

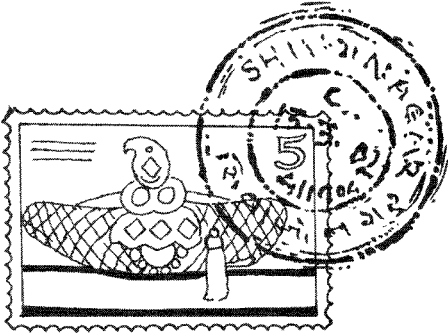
त्यामुळे आजी-आजोबांची पत्रं संकलित करण्याची कल्पना
सुरेखा पाणंदीकर यांनी नाना क्षेत्रातील मान्यवरांना सांगताच
मोठा घवघवीत प्रतिसाद त्यांना उत्स्फूर्तपणे मिळाला.

त्यांचे आजी-आजोबा राष्ट्रीय पातळीवरील असल्यामुळे
ते पुस्तक इंग्रजीत येणे स्वाभाविक होते. ही कल्पना मोलाची वाटल्यामुळे
'ज्योत्स्ना प्रकाशन'ने त्या व्यक्ती मराठी की अमराठी याचा विचार न करता
हे पुस्तक मराठीत जसेच्या तसे आणले आहे.

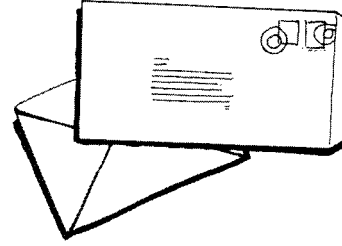
ही पत्रे वाचून आपल्या आजी-आजोबांना पत्रे लिहावी
असं नातवंडांना वाटलं, किंवा त्यांनी आपल्या आजी-आजोबांना
आपल्याला पत्र पाठवायला उद्युक्त केलं, तर या पुस्तकाचं
सार्थक झालं असं वाटेल.

अनुक्रमणिका

१. उपराष्ट्रपती कृष्णकांत	७
२. सी. राजगोपालाचारी	१०
३. अच्युत कानविंदे	११
४. अली सरदार जाफरी	१३
५. आनंद सरूप	१६
६. मेजर-जनरल ए. व्ही. नातू	१९
७. आशा भोसले	२२
८. बंद्री नारायण	२४
९. बी. के. बिल्ला, सरला बिल्ला	२७
१०. बी. सी. संन्याल	२९
११. पं. भीमसेन जोशी	३२
१२. बिरजू महाराज	२३
१३. भा. रा. भागवत	३४
१४. चंदू बोर्डे	३७
१५. डी. एन्. मल्होत्रा	३९
१६. दिनकर पै-पाणंदीकर	४१
१७. डी. बी. सारडा	४४
१८. हृषीकेश मुळगावकर	४६
१९. जयंत महापात्रा	४७
२०. कमलेश्वर	४९
२१. डॉ. करण सिंग	५१
२२. सरदार कर्तार सिंग दुग्गल	५४
२३. लीलावती भागवत	५८
२४. डॉ. एम. के. मॅगोजिन	६१

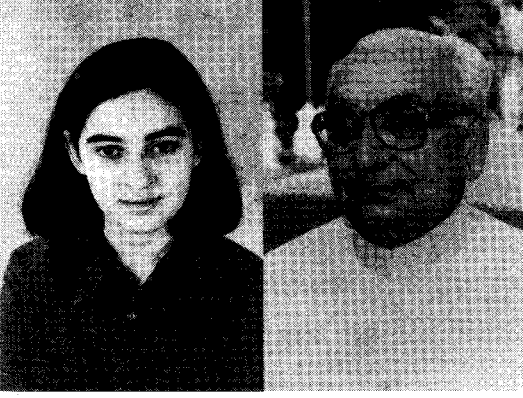

२५.	मोहिनी राव	६३
२६.	मृणालिनी साराभाई	६७
२७.	डॉ. एम. अत्रेय	६९
२८.	नंदू नाटेकर	७२
२९.	नवीन मिथल	७४
३०.	पी. सी. जोशी	७८
३१.	प्राण चोप्रा	८१
३२.	आर. पी. गोयंका	८५
३३.	रेखा जैन	८७
३४.	साधनाताई-बाबा आमटे	९३
३५.	शांता रामेश्वर राव	९६
३६.	शहनाज हुसेन	९९
३७.	शीला गुजराल	१०२
३८.	शोभना समर्थ	१०४
३९.	श्रीराम लागू	१०५
४०.	डॉ. एस. जे. कासिम	१०८
४१.	मेजर-जनरल एस. एस. संधू	१११
४२.	सुरेखा पाणंदीकर	११२
४३.	वसंत साठे	११५
४४.	डॉ. वर्गीस कुरियन	११९
४५.	व्ही. नायर	१२३
४६.	प्रा. यश पाल	१२५
४७.	झैनब खुसरो	१३०
४८.	श्री. चरणी	१३५

प्रिय अदिती,

माझ्या वडिलांच्या, तुझ्या पणजोबांच्या, काही आठवणी मी तुला सांगाव्यात; असे तू अनेकदा मला म्हणाली आहेस. आपल्या साऱ्या कुटुंबावर त्यांच्या आयुष्यातील ज्या घटनांचा प्रभाव पडला आहे आणि आपण जिवापाड जपत आलेली नीतिमूल्ये ज्या घटनांतून आपणा सर्वांमध्ये बिंबली आहेत, त्या घटना मी सविस्तर सांगाव्यात, असे तू अनेकदा सुचवले आहेस.

भारताचे उपराष्ट्रपती
कृष्णकांत हे
राज्यसभा सदस्य,
तसेच १९४२च्या
स्वातंत्र्यलढ्यातील
सैनिक होते.

ते ऑगस्ट १९४२चे दिवस होते. आपला स्वातंत्र्यलढा चले जाव चळवळीच्या रूपाने अगदी शिखरावर पोचला होता. माझे वडीलच नव्हे तर आई व बहिणीसुद्धा त्या लढ्यात सामील झाल्या होत्या. ते सगळेजण तेव्हा अटकेत होते.

...त्या दिवसांतली ही घटना मला चांगली आठवते.

विद्यार्थी-दशेतील आम्ही काही मुले ब्रिटिश राजवटीविरुद्ध पत्रके काढून वाटत असू. 'मीच त्याला पत्रके वाटायला दिली होती' अशी कबुली माझ्याच एका

सहकाऱ्याने दिली आणि मीही पोलिसांच्या कचाट्यात सापडलो. भर मध्यरात्री दोन वाजता मला कोठडीत टाकण्यात आले. पोलीस कस्टडीत आणि कोर्टातही 'मला या पत्रकांबद्दल काहीच माहिती नाही' हा एकच ठेका धरून मी माझी बाजू लढवली. माझ्या एका मित्रानेही माझ्याकडून त्याला पत्रके मिळाली नसल्याचा जबाब दिला. त्यामुळे मी मात्र सुटलो.

वडील तेव्हा शाहपूर जेलमध्ये होते. इतर राजबंदाबरोबर त्यांना सियालकोटच्या तुरुंगात नेण्यात येणार होते. वडिलांच्या ह्या प्रवासात त्यांना लालामुसा स्टेशनवर भेटण्याची मला आणि माझ्या आजोबांना परवानगी मिळाली. वडील गज लावलेल्या डब्यात आणि आम्ही बाहेर प्लॅटफॉर्मवर, अशी ही भेट झाली.

वडील अतिशय मायेने माझ्याशी बोलले. बोलता बोलता त्यांनी सांगितले की ज्या रात्री मला कोठडीत टाकले, नेमके त्याच वेळी म्हणजे बरोबर रात्री दोन वाजताच 'आपल्या मुलाला अटक होतेय,' अशा भयसूचक स्वप्नाने ते धसक्यासरशी जागे झाले होते. आई-वडिलांचे आणि मुलांचे आंतरिक भावबंध किती अनाकलनीय, आगळे असतात, नाही?

त्यांच्याशी बोलताना, 'मी पत्रके वाटली पण ते नाकबूल करून मी सहीसलामत कसा सुटलो,' हे मी मोठ्या फुशारकीने सांगितले. मला वाटले होते, मी सुटल्याबद्दल

वडलांना आनंद होईल; पण उलटे ते चांगलेच संतापले आणि त्यांनी मला विचारले,
“तू खोटे का बोललास?”

“पण मी जर खरी गोष्ट कबूल केली असती तर त्यांनी माझा छळ करून
माझ्याकडून पत्रके कोण, कुठे प्रकाशित करते, हे सारे काढून घेतले असते,” मी सारवा-
सारवी करण्याचा प्रयत्न केला.

वडील अधिकच संतापून कडाडले, “तू खरे बोलायला हवे होतेस. पत्रके वाटल्याचे
कबूल करून पोलिसांना म्हणायचे होतेस, ‘मला सर्व माहिती आहे, पण मी काही सांगणार
नाही.’ त्यांनी फारफार तर काय केले असते? त्यांनी तुझे हातपाय मोडले असते? डोळे
फोडले असते? समजा, तसे झालेही असते आणि तू जरी जन्माचा आंधळा-पांगळा झाला
असतास तरी मला आनंद झाला असता. तू सत्य तेच बोललास, बिलकूल डगमगला
नाहीस किंवा शरण गेला नाहीस, याचा मला अभिमान वाटला असता; पण आता मात्र
मला शर्म वाटते. माझ्या मुलाने असत्य बोलून आपली सुटका केली; आपली कातडी
बचावण्यासाठी माझा मुलगा खोटे बोलला, याची मला लाज वाटते!”

अदिती, या घटनेने मी मुळापासून हादरलो. सत्य सहजसाध्य नसते तर सत्याचा
आग्रह धरण्याच्या त्यासाठी आयुष्यात जबर किंमत मोजायची तयारी ठेवावी लागते;
कधी कधी अतुलनीय त्याग करावा लागतो, याची मला तेव्हा जाणीव झाली.

असाच दुसरा प्रसंग आहे तो १९५२च्या सार्वत्रिक निवडणुकांच्या वेळचा! माझे
वडील हिस्सारहून लोकसभेसाठी उभे होते. निवडणुकीनंतर उमेदवारांना निवडणुकीसाठी
केलेल्या खर्चाचा तपशील द्यावा लागतो. मला आता निश्चित तारीख आठवत नाही, पण
ही गोष्ट १९५२च्या फेब्रुवारी-मार्च दरम्यानची असावी कारण दुसऱ्या दिवशीच हिशेब
दाखल करण्याची मुदत संपत होती.

हिशेबात पाच रुपयांचे पेट्रोल भरल्याबद्दलची एक पावती सापडत नव्हती. ते पेट्रोल
मी दिल्लीत खरीदले होते. त्याची पावती मी सादर न केल्यामुळे वडील वैतागले होते. त्या
वेळी वडलांचे एक मित्र लाला फतेचंद तिथे हजर होते. ते वडलांना म्हणाले, “लालाजी,
तुमचा सारा निवडणूक खर्च जेमतेम दोन हजारांच्या आत-बाहेर तर आहे, मग कृष्णाने पाच
रुपयांची पावती लावली नाही म्हणून एवढे चिडायला काय झाले?” एवढे बोलून वर त्यांनी
सुचवले, “तुम्हांला चालत असेल तर इथे हिस्सारला पाच रुपयांची पावती मिळू शकेल.”
वडलांना अचंबाच वाटला. ते उद्गारले, “दिल्लीत घेतलेल्या पेट्रोलची पावती इथे
हिस्सारमध्ये कशी मिळेल?”

“आत्ता दिल्लीला जाऊन कॅशमेमोची दुसरी प्रत मिळवायचे म्हटले तर एक म्हणजे
रात्रभर प्रवास तर करावा लागेलच, शिवाय पाच रुपयांच्या पावतीला पन्नास-शंभर रुपये

खर्च पडेल,” असे लाला फतेचंदनी समजावण्याचा खूप प्रयत्न केला. त्यावरचे वडिलांचे उत्तर मला अजून आठवते, “फक्त शंभर रुपये खर्चून सत्यधर्म पाळता येत असेल, तर तो काही फार मोठा भुर्दंड नव्हे, खरे तर तो फार स्वस्तातलाच सौदा आहे.”

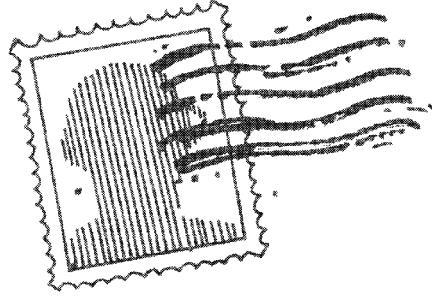
मी तातडीने दिल्लीला निघालो. दिल्लीत पोचायला पहाटेचे दोन वाजून गेले. मग त्या पेट्रोलपंपावरच्या नोकराला झोपेतून उठवले, जुनी रजिस्टरे धुंडाळून काढली व पाच रुपयांचा ‘डुप्लिकेट कॅशमेमो’ घेतला; तसाच उलट पावली परत हिस्सारला आलो. मगच हिशेब सादर करण्यात आले.

माझ्या वडिलांची सत्यावर अढळ निष्ठा होती. सत्य हे त्यांना परमेश्वरस्वरूप होते. सत्याबाबत तडजोड करणे’ वगैरे प्रकार त्यांना मंजूर नव्हता. गांधीजी नाही का म्हणायचे, ‘खोटे बोलून स्वातंत्र्य मिळणार असेल, तर मला ते स्वातंत्र्यसुद्धा नको.’

अदिती, तुझ्या म्हणण्याप्रमाणे मी तुला दोन प्रसंग सांगितले. ते वाच, विचार कर आणि कळव मला.

सप्रेम, तुझा

नाना

प्रिय तारा हिला,
अनेक आशीर्वाद.

तुम्ही सारेजण सुखरूप परतलात ना? जाताना होतात त्यापेक्षा परतताना शरीराने सुदृढ व मनाने जास्त समृद्ध व आनंदात असाल, अशी आशा करतो. तुमचा 'बी.बी.सी.'च्या टेबलाजवळचा फोटो फारच छान होता. आम्हा सर्वांना तो खूप आवडला.

चक्रवर्ती
राजगोपालाचारी हे
स्वतंत्र भारताचे पहिले
गव्हर्नर जनरल; त्यांनी
लिहिलेल्या अनेक
पुस्तकांपैकी 'रामायण'
व 'महाभारत'च्या
गोष्टीरूप आवृत्त्या
उल्लेखनीय. त्यांची
मुलगी तारा ही
गांधीजींची सून.

गोपू खरोखर किती
छान लिहितो नाही? त्याचे
भाषेवरील प्रभुत्व पाहून
कौतुक वाटते. त्याची
तब्येत आता पुरती
सुधारली असेल अशी
आशा आहे.

जानू आता आपल्या
पतीबरोबर तुंगभद्रा येथे
असते. स्वतःपुरता
स्वयंपाक स्वतःला करता.

यावा, अशी तिची खटपट चाललेली असते. एके काळी मुली बारा वर्षांच्या होईपर्यंत स्वयंपाक करायला शिकलेल्या असायच्याच. 'मला सारा स्वैपाक येतो; आणि जानूचं कुठे चुकलं, कमी पडलं तर मी तिला संभाळून घेईन,' असं तिच्या पतिराजांनी मला आवर्जून कळवले आहे.

त्यांचा पत्ता असा—

द्वारा एस्. जी. राजन, बी.ई.
मेकॅनिकल अँड स्टोअर्स डिव्हिजन,
तुंगभद्रा प्रकल्प, मु. पो. मुनिराबाद.

जानू आता तिथे एकटीच असल्याने तुम्हा कोणाचे पत्र आले तर तिला फार बरे वाटेल.

मी सगळ्यांची खुशाली विचारली आहे म्हणून सांग. आणि हो, रिकामा वेळ मिळेल तेव्हा तेव्हा आईला मदत वगैरे करतेस की नाही?

तुमचा,
अण्णा

प्रिय वृंदा, सायली आणि जाई,

सुटीचा शेवटचा आठवडा तुम्ही प्रवासात घालवलात ना? ऐकून छान वाटले. वेगवेगळ्या प्रेक्षणीय स्थळांना भेटी देण्याचा आनंद काही औरच असतो. वृंदाने बेंगलोर-म्हैसूर अशी दक्षिण भारताची सहल पुरी केली. चामुंडी हिल्सचा नंदी आणि टिपूचा राजवाडा अशी प्रख्यात स्थळे पाहिली; मग मरकारा येथे आजीला भेटून परतीच्या वाटेवर ती पुण्यात हेमूकाकांनाही भेटली. सायली-जाईने ग्वाल्हेरचा किल्ला, सांचीचा स्तूप आणि शिवाय भोपाळनजीक भीमबेटकालाही भेट दिली. एवढ्या थोड्या वेळेमध्ये हजारो किलोमीटरचा फेरफटका हा तुम्हा साऱ्यांसाठी एक मोठाच अनुभव असणार. अर्थात आज विमानाने प्रवास करता येतो म्हणूनच हे शक्य झाले आहे. ७० वर्षांपूर्वी, मी तुमच्याएवढा मुलगा असताना, विमानाचा प्रवास आमच्या ध्यानीमनीही नव्हता!

आंतरराष्ट्रीय कीर्तीचे वास्तुशिल्पी अच्युत कानविंदे यांनी असंख्य राष्ट्रीय महत्त्वाच्या इमारती व संकुलांची रचना केली आहे.

महाराष्ट्रातील रत्नागिरी जिल्ह्यामधील आचरे नावाच्या एका चिमुकल्या गावी मी लहानाचा मोठा झालो. माझी आजी त्याच जिल्ह्यात नेरूर नावाच्या गावी राहत होती. तिला भेटायला जायचे तर ते अवघे शंभर किलोमीटरचे अंतर काटायला मला दर खेपेला एक पुरा दिवस आणि एक रात्र लागायची! आम्ही आधी होडीने समुद्रातून वेंगुल्यारला जायचो, आणि त्या पुढचा पन्नास किलोमीटरचा पल्ला गाठायला मग बैलगाडीने रात्रभर प्रवास करावा लागायचा.

आजच्या दिल्ली किंवा मुंबईसारखी, एक कोटीपेक्षा जास्त लोकसंख्येची राक्षसी शहरे तेव्हा उदयाला आली नव्हती. तेव्हाचे आमचे आचरे गाव होते सारे मिळून पाच हजार वस्तीचे! पण तिथली रामनवमी, दसरा व होळी हे सण मोठ्या थाटामाटात साजरे होत; आठवणीत ठेवण्याजोगे असत. आम्हांला गावातील प्रत्येक कुटुंबाची ओळख असे. गावच्या बाजारात आणि रामेश्वराच्या मंदिरात सगळे लोक नेहमी एकमेकांना भेटायचे. मंदिरात तर वर्षभर नेहमी कसला ना कसला तरी उत्सव असायचाच. आज तुम्ही साधे शाळेला जाता, तर ते १० कि.मी. हून जास्त अंतर... कार किंवा स्कूलबसने जाणे-येणे... आईला व्याप... त्या तुलनेने आमचे आयुष्य सोपे होते. शाळेचा खास पोषाख, गणवेश-बिणवेश नाही, बरोबर डबाही नसायचा; पण राहणी इतकी साधी असली तरी आम्ही समाधानी असायचो. शाळा काही फर्लांगांवर होती. सकाळी आठाला घरून निघायचे. मधल्या सुटीत जेवणा-खाण्यासाठी घरी येता यायचे; शिवाय गावच्या पाणवठ्यावर जाऊन डुबक्या घेता यायच्या. पोहून, जेवून-खाऊन दुपारी दोनच्या सुमाराला भाताच्या खचरांतून

चालले पुन्हा शाळेंला! जाताना कधी माडाच्या झाडांवर चढ, नारळ पाड, आंब्याच्या दिवसांत तर आम्ही आंब्याच्या झाडांभोवती रेंगाळलेलेच असायचो. कसलीच काळजी नव्हती. शिवाय आज आपल्याला दिल्लीत भेडसावते ते हवेचे प्रदूषणही त्या दिवसांत नव्हते.

रात्री जर आम्हांला काही वाचायचे असले तर तेलाचे दिवे वापरायला लागत, असे सांगितले तर त्यावर तुमचा विश्वास तरी बसेल का? सत्तर वर्षांपूर्वी खेड्यापाड्यांत वीज नव्हती आणि आम्हांला रात्रीची कामे तसल्या दिव्यांच्या मिणमिणत्या प्रकाशातच करावी लागत.

मुलींनो, आज परिस्थिती किती आणि कशी बदलली आहे, याची कल्पना आहे का तुम्हांला? विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळेच हे घडून येऊ शकले आहे. एक कोटी लोकसंख्या असणारी जी दिल्ली आज तुम्ही पाहता, तिच्या आकाराशी तुलना होऊ शकेल असे शहर इतिहासात कधी नव्हतेच. त्याकाळी शहर म्हणजे जेमतेम काही हजारांची वस्ती! यापुढे लोकवस्तीची मजल जायचीच नाही; आणि अशा शहरांना प्रामुख्याने व्यापार व शेतीचाच आधार असे. आज औद्योगिक बाजारपेठेची अर्थव्यवस्था आली आहे; त्यामुळेच शहरांचा एवढा विस्तार झाला आहे. पण त्याबरोबरच झोपडपट्ट्यांचे, आरोग्य-स्वच्छतेचे व गुन्हेगारीचे प्रश्न उद्भवले आहेत.

गत-इतिहासामधून तुम्ही आपला देश व त्याची सांस्कृतिक परंपरा समजून घेणे आवश्यक आहे. तंत्रज्ञानाचा विकास आणि उत्क्रांतीमुळे आज प्रगती झाली आहे खरी; पण आपल्या देशाला वेगळे अस्तित्व आणि अर्थ दिला आहे तो इथल्या लोकांच्या आध्यात्मिक जीवनपद्धतीने, संस्कृतीने! ज्ञात असलेल्या इतिहासापूर्वी, वैदिक काळापासून ही जीवनपद्धती विकसित होत आली आहे आणि तो या देशाच्या संस्कृतीचा एक महत्त्वाचा भाग आहे. त्यामुळेच आपला देश जगातील इतर देशांपेक्षा खूप वेगळा आहे. आज जरी त्याला प्रचंड समस्यांनी ग्रासले असले, भौतिक विकासाच्या पातळीबाबत आधुनिक जगाच्या तुलनेत आपल्या देशापुढील समस्या अधिक उग्र भासत असल्या, तरी आपले हे वैशिष्ट्यच त्या प्रश्नांना पुरून उरणारे ठरते.

तुम्ही आता तुमच्या अभ्यासात गढून जाल; तरीही वेळात वेळ काढून तुम्ही या देशाच्या संस्कृतीचे सखोल ज्ञान मिळवले पाहिजे. जाणून घेण्याच्या तुमच्या तीव्र इच्छेवरच ते अवलंबून आहे. पण हे 'जाणून घेणे' तुम्हांला अतिशय उपयोगाचे व आनंददायी ठरेल, एवढी मात्र ग्वाही मला द्यावीशी वाटते.

तुमचा लाडका,

बाबा

प्यारे इकबाल,

अजून सोळा दिवसांनी म्हणजे २३ नोव्हेंबरला तू अठरा वर्षांचा होशील, आणि पाठोपाठ २९ तारखेला मीही माझ्या वयाची ऐंशी वर्षे पुरी करेन.

आता मी जेव्हा तुमच्या घरी येईन, तेव्हा मला घरामध्ये एक वेगळाच सुगंध दरवळलेला आढळेल, तुझ्या शेव्हिंग क्रीमचा! यापुढे तू सज्ञान म्हणून पैशा-अडक्याच्या, बँकाबिंकांच्या कागदपत्रांवरदेखील सही करू शकशील. तुला मतदानाचा अधिकार प्राप्त होईल आणि आता ड्रायव्हिंग लायसन्स मिळायलादेखील तुला अडचण पडणार नाही. तुझ्या आयुष्यात एक नवे पर्वच सुरू होते आहे म्हण ना!

या प्रसंगी तुला माझा मनःपूर्वक आशीर्वाद आहे. ईश्वर तुला अधिक चांगले आयुष्य देवो. मी व माझे सहकारी आमच्या आयुष्यभरात ज्या पूर्वग्रहांपासून स्वतःला दूर राखू शकलो नाही, त्यांचा तुला उपद्रव न होवो.

भारतातील सर्वोच्च
असा ज्ञानपीठ
पुरस्कार मिळवलेले
अली सरदार जाफरी
उर्दूतील श्रेष्ठ कवी
असून मानवतावादी व
समतावादी विचारांच्या
पुरस्कारासाठी
ख्यातनाम आहेत.

जगामध्ये असत तर नेहमीच अस्तित्वात होते, आहे आणि राहणारही आहे. पण लक्षात ठेव, वाईट कधी एकटे नसते, त्याच्यासोबत चांगलेही असते; आणि आपल्याला नेहमीच सत् आणि असत् यांच्या संघर्षामध्येच जगावे लागते.

आज दिवाळी आहे, सत् प्रवृत्तीचा असत् प्रवृत्तीवरील हा विजय आपण भारतवासी हजारो वर्षे सण म्हणून साजरा करत आलो आहोत. दिवाळीच्या रात्री घरोघर पणत्या पेटतात. आपण सदैव प्रकाशाच्या, भल्याच्या बाजूने उभे राहणार आहोत आणि अंधाराशी लढा देणार आहोत, असा त्याचा अर्थ असतो.

नोव्हेंबर महिना एकूणच शुभ म्हणावा लागेल. ज्यांच्यावरून तुझे नाव इकबाल ठेवण्यात आले ते ख्यातनाम कवी मोहम्मद इकबाल, हेही याच महिन्यात ९ नोव्हेंबर १८७७ रोजी जन्मले. 'सारे जहाँ से अच्छा हिंदोस्ताँ हमारा' हे आपले स्वातंत्र्याचे गीत त्यांनीच लिहिले आहे. इकबाल हे एक महान कवी होते. त्यांनी मानवतेच्या महानतेबद्दल खूप लिहिले आहे.

इकबालमध्ये दैवी गुणांची एक चमक होती आणि ती त्यांच्या सृजनशीलतेमधून आविष्कृत झाली आहे. याच सृजनशीलतेच्या साहाय्याने त्यांनी अधुन्या शब्दांना पूर्णत्वास नेले आणि या प्रक्रियेतून तत्त्वज्ञान, शास्त्र आणि कला यांचे एक भांडारच त्यांनी

आपल्यासाठी निर्माण केले. यातून ते स्वतःही बदलले आणि त्यांनी जगही बदलून टाकले. या बदलातून त्यांची उदात्तता अधिकच महान झाली आणि त्यांना ईश्वराच्या अधिक जवळ घेऊन गेली.

असे उदात्त विचार मांडण्यासाठी त्यांनी संवादांचा व कथांचा उपयोग केला तसेच सुरेख काव्यही रचले. तुला आणि तुझ्या बहिणीला, मेहनाजला, इकबालच्या कवितांची दोन-चार कडवी येतात. पण खरे सांगू? मुळातल्या पर्शियन कवितेचा हळूवारपणा शब्दांच्याही पलीकडला आहे. इकबालची कविता समजून तिची लज्जत घ्यायची असेल तर पर्शियनच शिकायला हवी. मी तुला इकबालच्या कवितांचे इंग्रजी भाषांतर पाठवतोय. इतर भाषांतरापेक्षा ते त्यातल्या त्यात जरा सुसह्य आहे एवढेच!

नोव्हेंबर महिना शुभ मानण्याचे आणखी एक कारण म्हणजे १४ नोव्हेंबर हा पं. जवाहरलाल नेहरूंचा जन्मदिवस! सूर्योदयाशिवाय सकाळ उजाडत नाही, तसे १५ ऑगस्ट १९४७च्या स्वातंत्र्यसूर्याच्या उदयाचा जवाहरलाल नेहरूंशिवाय आपण विचारही करू शकत नाही. (आणि आपल्या घरापुरता एक गोड योगायोग म्हणजे तुमच्या गुड्डू आत्याचा वाढदिवसही १४ नोव्हेंबरलाच येतो.)

नोव्हेंबर महिन्याशी संबंधित अशी आणखीही काही नावे लक्षात ठेवायला हवीत; त्यांपैकी एक प्रमुख नाव मौलाना अबुल कलम आझाद यांचे! भारतीय स्वातंत्र्ययुद्धाच्या आणि इथल्या लोकशाहीच्या इतिहासामध्ये महात्माजी आणि पं. जवाहरलाल नेहरूंबरोबर त्यांचे नाव घेतले जाते. ज्ञान किंवा विद्याभ्यासाच्या संदर्भात हेच नाव इस्लामच्या मोठमोठ्या विद्वानांबरोबरही घेतले जाते, हे विशेष! त्यांची आई जन्माने अरब वंशाची होती. आझादांची मातृभाषा अरेबिक होती, तरी त्यांचे ठळकपणे उठून दिसणारे बहुतांशी काम उर्दूत आहे, ही बाब मला मोठी लक्षणीय आणि बोलकी वाटते. मौलाना आझाद हे आधुनिक दृष्टिकोण असलेले एक विद्यावंत व्यक्तिमत्त्व होते. पं.जवाहरलाल नेहरू आणि महात्मा गांधीजीदेखील त्यांना मानत असत.

'तर्जुमाना कोरान' ही त्यांची व्यासंगपूर्ण निर्मिती आणि 'गुबर-इ-खातिर' हे त्यांचे ललित लेखन! आझाद हे कविता, सौंदर्य आणि संगीत यांचे प्रेमी होते. तरुणपणी एकदा चांदण्या रात्री ते ताजमहालाच्या मनोऱ्यावर बसून रात्रभर सतार वाजवत राहिले होते!

नोव्हेंबरशी निगडित असे आणखी एक नाव म्हणजे सज्जाद जाहिर! लेखकांच्या प्रागतिक चळवळीचे ते संस्थापक. २२ भारतीय भाषांमधील लेखकांना धर्मनिरपेक्ष व्यासपीठावर त्यांनीच प्रथम एकत्र आणले; त्यातून भारतीय साहित्य फुलण्यास हातभार लागला. सज्जाद जाहिर म्हणजे लखनवी संस्कृतीचे मूर्तिमंत प्रतीक! अतिशय देखणे व मृदुभाषी जाहिर हे साहित्यिक आणि सांस्कृतिक चळवळीतील एक बिनीचे व्यक्तिमत्त्व होते. ते एकदा ज्येष्ठ गुजराथी साहित्यिक उमाशंकर जोशी यांना भेटायला गेले असता

सज्जादांनी काही तरी लिहायला पेन उचलले; तेव्हा सज्जादची सुंदर बोटे पाहून जोशी भारावून गेले होते, असे सांगितले जाते.

इंदिरा गांधींचाही नोव्हेंबर महिन्याशी संबंध आहे. पण त्याबद्दल पुढल्या पत्रामध्ये लिहीन. मात्र नोव्हेंबर महिन्याबद्दल बोलायचे तर रशियन राज्यक्रांतीचा उल्लेख केल्याविना मला राहवत नाही. रशियातील साम्राज्यशाही राजवटीदरम्यान ७ नोव्हेंबर १९१७ रोजी कामगारांच्या क्रांतीचे लाल निशाण फडकवले गेले आणि त्याने त्या साम्राज्याचा कणाच मोडला. या झेंड्याने मानवतेला शांतता आणि स्वातंत्र्याचा संदेश दिला. सान्या जगातील कामगारांनी त्याचे स्वागत केले. इकबालांनी या नवीन घटनेचा आपल्या कवितेमधून गौरव करताना म्हटले आहे—

पृथ्वीच्या गर्भातून नवी प्रभात उमलत आहे.

हे नभा! किती काळ तू तुटलेल्या तान्याबद्दल शोक करशील?

आज समतेचे गीत हीच एक संपत्ती झाली आहे.

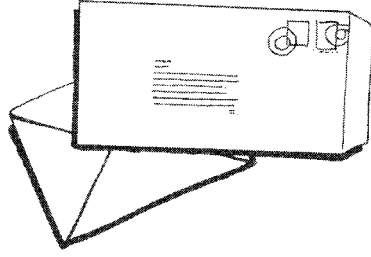
मग त्या बेगडी श्रीमंतीच्या कथा आणि ही खरीखुरी संपत्ती यांची सांगड
लोक किती काळ घालू शकणार?"

आता समतेचे, क्रांतीचे ते निशाण खुद्द सोव्हिएट रशियामधूनही उतरवण्यात आले आहे. पण जोपर्यंत गरीब व श्रीमंत हा भेद शिल्लक आहे, तोवर हे लाल निशाण माणसांच्या मनामनांतून फडकतच राहील.

जाता जाता एक गोड बातमी सांगायची आहे. माझे कवितांचे नवीन पुस्तक तयार झाले आहे. मी त्याचे नाव 'नोव्हेंबरचे कर्ज' असे ठेवले आहे आणि ते तुला व मेहनाजला अर्पण केले आहे.

तुझा प्रेमळ

दादा

प्रिय अंजली आणि कविता,

अनेक आशीर्वाद.

कशा आहात सध्या तुम्ही दोघी? तुम्हांला पाहून बरेच दिवस लोटलेत; त्यामुळे चुकल्याचुकल्यासारखं वाटते आहे आणि तुमच्या भेटीची ओढही लागून राहिलीय. लवकरच आपली भेट होईल, अशी आशा करतो.

ख्यातनाम
शिक्षणतज्ज्ञ आनंद
सरूप हे काही काळ
नॅशनल बुक ट्रस्टचे
अध्यक्षही होते.

स्वातंत्र्याचा सुवर्णमहोत्सव साजरा झाल्यापासून स्वातंत्र्याबद्दल लोक बरेच काही लिहू आणि बोलू लागले आहेत. स्वातंत्र्य महत्त्वाचे आहे, ह्यात काही शंकाच नाही. आपल्या कुटुंबापुरतेच बोलायचे तर इंग्रज सरकारविरुद्ध आपण चालवलेल्या प्रदीर्घ बहिष्कार-मोहिमेचा तो शेवट होता. पण मी त्याबद्दल काही लिहीत नाही, कारण त्याबद्दल तुम्हांला शाळेतून आधीच बरेच ऐकावे लागले आहे. पण स्वातंत्र्याच्या थोडीशी आधी जी फाळणी झाली त्याबद्दल मला या पत्रातून तुम्हांला काही सांगायचे आहे. हिंदू, शीख आणि मुस्लिम या सर्वांसाठीच फाळणी म्हणजे एक महान आपत्ती होती. फाळणीमुळे सगळीकडे दंगली पेटल्या होत्या. या जातीय

दंग्यांमुळे भयंकर अस्वस्थ झालेल्या गांधीजींनी दिल्लीतील स्वातंत्र्यदिनाच्या सोहळ्यात-देखील भाग घेतला नाही.

फाळणी झाली तेव्हा मी सतरा वर्षांचा होतो आणि लाहोरच्या एका कॉलेजात शिकत होतो. लाहोर हेच आपले मूळ गाव. आम्हांला या शहराची खडान्खडा माहिती होती आणि जगात इतके सुंदर गाव दुसरे नाही असे आम्हांला वाटायचे. त्यामुळे लाहोर सोडायची कुणाचीच तयारी नव्हती. तरीही मूठभर ख्रिश्चन आणि मोजके काही लोक वगळता बाकी साऱ्याच बिगर-मुस्लिमांना लाहोरच काय पण पाकिस्तानही सोडून परागंदा व्हावे लागले. कारण फाळणीनंतर लूटमारीचा आणि खुनाखुनीचा जो आगडोंब उसळला, त्याने कोणाही बिगर-मुस्लिमाला पाकिस्तानात राहणेच अशक्य करून टाकले. भारतीय प्रदेशातही बराच हिंसाचार झाला. आम्ही सारे फाळणीच्या अगदी कडाडून विरोधात होतो. कागदावर नुसती एक रेघ ओढून लाखो लोकांचं भवितव्य अशा प्रकारे ठरविण्याचा कुणालाही काय हक्क पोचत होता? अखेर जेव्हा गांधीजींनी दंगलींविरुद्ध आमरण उपोषण केलं तेव्हाच निदान भारतापुरत्या तरी या दंगली संपू शकल्या.

मी सुदैवीच होतो म्हटले पाहिजे, कारण मला निदान एका मालगाडीच्या टपावर बसून भारतात येता तरी आले. त्याकाळी लाखो लोकांना तशा परिस्थितीत मैलोनमैल पायी चालून भारत गाठावा लागला आहे. लीलाबुआजीने तर कडेवर लहानगे मूल घेऊन, रणरणत्या उन्हामध्ये दिवसोन्दिवस वाटचाल केली तेव्हा कुठे ती भारतात पोचू शकली. तिचे ते मूल मात्र भारतात पोहोचल्यावर लवकरच दगावले. तिच्याबरोबरील जथ्यातील हजारो लोकांनाही असेच भोगावे लागले आहे.

किमान दोन लाख हिंदू व शीख आणि तेवढेच मुसलमानही फाळणीला बळी पडले. चाळीस ते पन्नास लाख हिंदू, शीख आणि मुस्लिम कुटुंबे बेघर झाली. जे लोक लुटालूट आणि खून करत सुटले होते, त्यांचे त्यांच्या बळींशी काही वैयक्तिक शत्रुत्व होते अशातलाही भाग नव्हता. त्यांच्या धर्माच्या काही लोकांना दूरवरच्या प्रदेशामध्ये काही अज्ञात लोक मारत होते, त्याचा सूड ते येथे उगवत होते. हा वेडेपणा मला त्याही वेळी कळू शकत नव्हता आणि आजही मी तो समजू शकत नाही. असो.

माझे आईवडील आणि आम्ही त्यांची सातही मुले असे सारेजण भारतात सुखरूप येऊन पोचलो. पण आम्ही प्रथम जेव्हा लुधियाना इथे एकत्र जमलो, तेव्हा आमच्यापाशी जवळजवळ काहीच नव्हते म्हटले तरी चालेल. एका मुस्लिम कुटुंबाने सोडून दिलेल्या एका घरात आम्ही साऱ्यांचा पुनश्च ओनामा केला. तिथे आमच्याकडे ना बिछाने होते, ना भांडीकुंडी! लाकडी फर्निचर, खुच्यटिबले तर सोडाच. पण कपडेही अगदी जेमतेम होते आणि रोख पैसे म्हणाल तर आम्हा सगळ्यांमध्ये मिळून तीनशे रुपयांहूनही ती रक्कम कमी भरली असती.

मला अजून आठवते, बरेच दिवस माझ्याकडे पांढरा कुर्ता-पायजम्याचा एकलता एकच जोड होता. तोच रात्री धुवायचा, खळ घालायची, वाळवायचा, सकाळी त्याला काळजीपूर्वक इस्त्री करायची आणि अंगावर चढवायचा. मी एवढ्या टापटिपीत दिसायचो, त्यामुळे माझी सारी मिळून वेषसंपदा फक्त एवढीच असेल, याची कुणाला कल्पनाही यायची नाही. आम्ही टोप्या बनवून, त्या विकून, त्यावर गुजराण करायचो. हातातल्या तुटपुंज्या पैशातून औषध आणायचे की भाजी, हा पेच सोडवायची पाळी आमच्यावर कितीतरी वेळा यायची.

आज जेव्हा मी मागे वळून पाहतो तेव्हा वाटते, अस्तित्वासाठी आम्हांला जे झगडावे लागले, त्यातून आमच्या कुटुंबाचे थोडे-फार भलेच झाले. १९४७पर्यंत मी फारच वाईट विद्यार्थी होतो. पण जेव्हा आमच्या कुटुंबाचे सर्वस्व लयाला गेले, तेव्हा मात्र चांगले शिकल्याशिवाय यापुढे आपला निभाव लागणार नाही, हे माझे मलाच जाणवले. सांगितले तर तुम्हांला खरेसुद्धा नाही वाटणार, पण मी एकाएकी चांगला हुशार विद्यार्थी झालो. मला वाटते, फाळणीनंतरच आमच्या कुटुंबाला बरे दिवस आले. आमचा धंदा बऱ्यापैकी चालू

लागला; आणि आम्ही सारेजण शिक्षणातही सुधारलो. पाकिस्तानातून आलेल्या आमच्यासारख्या लोकांना, सुरुवातीला 'निर्वासित' असे संबोधले जाई. पण थोड्याच दिवसांत आमच्यापैकी कित्येक 'निर्वासित', लोकांनी त्यांचा हेवा करावा अशा परिस्थितीला जाऊन पोचले. आम्ही 'निर्वासित' लोक स्थानिक माणसांपेक्षा वरचढ ठरू लागलो. याचे कारण आम्ही वाटेल तेवढे कष्ट करायला नेहमीच तयार असायचो. अगदी अंगमेहनतीची कामे करायलासुद्धा आमची ना नसायची. 'हीरो सायकल्स', 'हीरो-होंडा मोटारसायकल्स', यांची नावे तुम्ही आज ऐकता. या साम्राज्याचे मालक असलेल्या कुटुंबाने आपल्या साम्राज्याचा पाया फक्त एका सायकल-दुरुस्तीच्या दुकानापासून घातला आहे, हे तुम्हांला माहिती तरी आहे का? बहुसंख्य निर्वासित कुटुंबांच्या यशाचे असेच आहे. जो इतरापेक्षा अधिक कसून काम करतो, आणि अक्षरशः जे पडेल ते काम करायला तयार असतो, त्याची भरभराट होणारच, यावर त्यांचा ठाम विश्वास होता.

आमच्या कुटुंबालाही इतर अनेकांच्या पुढे जाता आले याचे प्रामुख्याने हेच कारण आहे. आम्ही कधीच स्वतःबद्दल कीव वाटून घेतली नाही. संकटापुढे आपण हार पत्करायची नाही हाच आमचा दृढ निर्धार होता. दैनंदिन जीवनात तगून जाण्यासाठी आवश्यक ते सारे तर आम्ही करतच होतो; आणि ते करून झाल्यावर पुन्हा सगळे एकत्र बसून याहून अधिक चांगल्यासाठी, प्रगतीसाठी तयारी करत होतो.

फाळणीचे भयावह वास्तव काय होते ते यातून मी तुमच्यापर्यंत कितपत पोचवू शकलो याची मला कल्पना नाही. पण सर्वस्व गमावल्यानंतरसुद्धा कडवटपणा न येऊ देता किंवा प्रामाणिकपणाबाबत तडजोड न करता, आम्ही कसे जीवन जगू शकलो, हे तुम्हांला आता तरी कळले आहे, असे तुम्हांला वाटते का?

हे सारे सांगणे एका अर्थाने आपल्या कुटुंबाच्या किंवा राष्ट्राच्या जीवनामधील एका प्रकरणाची नुसती तोंडओळख आहे. प्रत्यक्ष भेटीत आपण याच्याबद्दल अधिक सविस्तर बोलू.

तुमचा,

नाना

प्रिय नातवंडांनो,
अनेक आशीर्वाद.

एक सप्टेंबरला माझ्या पंचाहत्तरीनिमित्त तुम्ही सर्वांनी ज्या शुभेच्छा पाठवल्यात, त्यांचे मला फार अप्रूप वाटते. तुम्ही प्रेमाने पाठवलेला हा संदेश थंड हवेच्या झुळकीसारखा होता आणि आम्हा दोघांवर तुम्ही प्रेमाचा जो वर्षाव केलात, तो कमालीचा सुखद होता.

आज तुम्हा मुलांचे बालपण आहे त्यापेक्षा आमच्या लहानपणी परिस्थिती किती

१९७१च्या भारत-
पाक युद्धाचे एक
गाजलेले वीर
ए. व्ही. नातू यांनी
पूंच सेक्टरमध्ये एका
पायदळाच्या ब्रिगेडचे
नेतृत्व केले.
त्यांना महावीरचक्र
व परमविशिष्ट
सेवापदकाने
गौरवण्यात आले आहे.

वेगळी होती हे
पाहण्यासाठी स्वतःच्या
बालपणीच्या आठवणी
चाळवायला, मला हीच
योग्य वेळ वाटते.

आजोळ म्हणावे,
तर मला आईच्या बाजूने
आजोबा-आजीच नाहीत.
वडिलांच्या बाजूने, त्यांना
फक्त आई होती. ती दूर

कोकणात समुद्राकाठच्या एका कुठल्याशा खेड्यात राहायची. वयाच्या जेमतेम २२ व्या वर्षीच ती विधवा झाली. पदरी तीन मुले. त्यांतले सगळ्यात मोठे मूल पाच वर्षांचे. त्यामुळे कठोर परिश्रमांशिवाय तिला खरोखरच काही पर्याय नव्हता. जमिनीच्या एका छोट्याशा तुकड्यात जे काही पिकेल त्यावरच तिला भागवावे लागे.

लग्नानंतर माझ्या वडिलांनी पश्चिम किनारपट्टीवरील त्या खेड्यातून ३०० मैल अंतरावरील अकोल्याला स्थलांतर केले. रात्रंदिवस कष्ट करून अंगमेहनतीने चरितार्थ चालवावा, हेच माझ्या आईवडिलांच्याही नशिबी होते. त्यामुळे आई-वडिलांना किंवा आजीला आमचे लाड करायला फुरसत मिळणेच शक्य नव्हते. त्या तुलनेत तुम्ही मंडळी केवढी भाग्यशाली आहात!

माझ्या शिक्षणाची अवस्था यथातथाच होती, कारण मला मार्गदर्शन करायला, शिकवायला घरी कोणीच नव्हते. त्यामुळे गावभर उनाडक्या करण्यात माझे दिवस निघून जायचे.

शालेय शिक्षणामध्ये मी कधी चमकलो नाही- हां, दरवर्षी पास होत गेलो इतकेच! पण अगदी लहानपणापासूनच माझ्या मनावर बिंबलेली गोष्ट म्हणजे सत्यप्रियता! हीच

गोष्ट मला पुढे आयुष्यभर चांगली कामी आली. त्यामुळे वागण्यात एक निधडेपणा आला. आपले वागणे खरे आहे ना, मग चिंता कसली, अशी एक बेडर वृत्ती निर्माण झाली.

मला आठवते, मॅट्रिक्युलेशनच्या परीक्षेत, 'थोरांची चरित्रे आपल्याला आपले आयुष्य अधिक उदात्त बनवायला उद्युक्त करतात' हा विषय मला निबंधलेखनासाठी आला होता. हेच तत्त्व आचरण्याचा मी आयुष्यभर प्रयत्न केला. त्यामुळे आज जेव्हा मी मागे वळून पाहतो, तेव्हा मला माझ्या कोणत्याच गोष्टींबद्दल पश्चात्ताप वाटत नाही, कशाचीही खंत वाटत नाही. म्हणूनच, माझ्या विचारांवर व कृतींवर परिणाम करणाऱ्या चरित्रनायकांबद्दल काही सांगण्याचा मी या पत्रातून प्रयत्न करणार आहे.

दक्षिणेश्वरच्या संत रामकृष्ण परमहंसांबद्दल मी अगदी लहान वयातच वाचले होते. त्यांचे आयुष्य किती साधे आणि तरी आपल्याला केवढी उदात्तता शिकवून जाते! 'सगळे धर्म एकाच सत्याकडे नेतात,' असा अलौकिक संदेश, स्वतः अशिक्षित असूनही त्यांनी जगाला दिला.

मी चौदा वर्षांचा असताना माझ्या भावाने मला स्वामी विवेकानंदांचे एक चित्र भेट दिले होते. त्याच्या खाली लिहिले होते, 'मानव हेच ईश्वराचे परमपवित्र मंदिर आहे, आणि मनुष्याची सेवा हीच परमेश्वराची सर्वश्रेष्ठ सेवा आहे.' विवेकानंद हे पुरुषसिंह होते. माझ्या हातून आयुष्यात जर काही सकारात्मक विचार आणि काम घडले असेल, तर त्याचे श्रेय विवेकानंदांच्या विचारांचे अनुकरण करण्याचा मी जो प्रयत्न केला, त्याला जाते.

माझ्या दृष्टीने गांधीजी हे या शतकातील एक थोर व्यक्तिमत्त्व होते. त्यांच्या मृत्यूनंतर अल्बर्ट आइनस्टाइन म्हणाले होते, 'हाडामांसाचा असा माणूस या पृथ्वीतलावर प्रत्यक्ष वावरला होता यावर भावी पिढ्यांचा विश्वाससुद्धा बसणार नाही.' गांधीजी सत्य-अहिंसेचे निष्ठावंत उपासक होते आणि माणसामधील देवत्वावर त्यांचा ठाम विश्वास होता.

पाश्चात्यांमध्ये लिंकन, टॉलस्टॉय, फ्लॉरेंस नाईटिंगेल आणि रुडयार्ड किपलिंगच्या 'इफ' या कवितेचा माझ्या आयुष्यावर अतिशय प्रभाव पडला आहे.

लिंकनचे आयुष्य कारुण्यपूर्ण आहे. त्याचे गेटिसबर्गचे भाषण जेमतेम दहा मिनिटांचे आहे, पण त्या भाषणानं इतिहास घडवला. याच भाषणाच्या शेवटी त्याची ती लोकशाहीची सुप्रसिद्ध व्याख्या येते. टॉलस्टॉयला नोबेल पुरस्कार मिळाला नाही, कारण तो नास्तिक होता. पण मला वाटते, त्याचे मानवतेवर जे गाढ प्रेम होते ते देवावरील विश्वासापेक्षा श्रेष्ठ आहे. तसे पाहिले तर, मानवाचे असणे हेच देवाच्या अस्तित्वाचा मोठा पुरावा नाही काय?

फ्लॉरेंस नाईटिंगेलला मी पूज्य मानतो, कारण एखाद्या स्वर्गीय परीप्रमाणे वागून तिने शुश्रूषेच्या व्यवसायाला मोठी प्रतिष्ठा प्राप्त करून दिली आहे.

किपलिंगची 'इफ' ही कविता मात्र निवृत्तीनंतर माझ्या वाचनात आली. या कवितेत त्याने मानवी मूल्यांची जणू जंत्रीच केली आहे. कवितेच्या शेवटी तो म्हणतो, "माझ्या मुला, तेव्हाच मी तुला 'माणूस' म्हणेन." म्हणजे, जर ती मानवी मूल्ये आपण अंगी बाणवणार नसू तर आपण माणूस म्हणवून घेण्यासही लायक नाही, केवळ जनावरे आहोत, हे त्याचे म्हणणे विचार करण्यासारखे आहे.

तात्पर्य सांगायचे तर, माझ्या नातवंडांनी स्वतः विचार करावा, तर्काने जे निष्कर्ष येतील त्यांचे काटेकोरपणे पालन करावे, मग परिणाम भले काही का होईना!

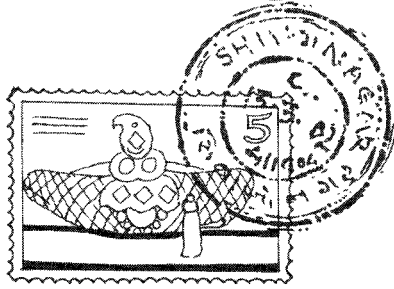
बरीच भाषणबाजी करून मी तुम्हांला कंटाळा तर आणला नाही ना?

रामदास स्वामी आणि त्यांचे मनाचे श्लोक यांचा उल्लेख करून मला याचा थोडक्यात शेवट करावासा वाटतो. मनाचे श्लोक तर थेट प्रत्येकाच्या मनालाच उद्देशून लिहिले आहेत. ते जर आपण पाठ केले आणि आचरणात आणले, तर कोणत्या वेळी काय करावे, या आपल्या मनातील नेहमी उमटणाऱ्या शंकांवर ते एखाद्या संगणकाप्रमाणे आयती उत्तरे देतात.

प्रेम लाभे प्रेमळाला- हे लक्षात ठेवा.

तुमचा,

भाऊ

लाडक्या अनेका,

खूपखूप लाड आणि आशीर्वाद.

तू पाचगणीला गेलीस ती काय, आणि इकडे मुंबई जणू सुनीसुनी झाली बघ.

अनेका, तुला नीट मराठी येत नाही म्हणून तर मी तुझ्याशी मुद्दाम मराठीतच बोलावे, असा तुझ्या बाबांचा आग्रह असतो. पण खरे सांगू का, मलाच तुझे ते अर्धवट, 'खिचडी' मराठी आवडते. त्याला जी इंग्रजीची एक डूब किंवा सूर असतो, तो कानाला मोठा गोड लागतो. म्हणून मीच हौसेने तुझ्याशी मराठीत बोलते.

अष्टपैलू आवाज
असणाऱ्या
आशा भोसले
लाखो श्रोत्यांना
भावगीते तसेच पॉप,
भजने व गझला
इत्यादींनी रिझवीत
आल्या आहेत.

मला 'आशा' म्हणायला मी तुला शिकवलंय. एवढ्या मोठ्या आशा भोसलेला इवलीशी नखाएवढी पोरगी 'आशा' म्हणते, ही मोठ्या गमतीची गोष्ट वाटते ना? लतादीदी, माई आणि मीनाताई अशी अगदी मोजकीच माणसे मला 'आशा' म्हणतात. बाकी सारी 'ताई', 'दीदी', 'जी बाई', 'मॅडम' म्हणणारी— मला त्याचा अगदी वीट येतो बघ!

अनेका, तू जेव्हा सुटीसाठी माझ्याकडे येतेस, तेव्हा मी तुला कधीकधी रागावते, बोलते. कारण तू आहेस आपल्या आई-बाबांची एकुलती, लाडकी लेक! तू नेहमी त्यांच्यासोबत राहतेस. तुझी आई हवाई सुंदरी म्हणून काम करते, त्यामुळे ती घरी फार थोडा वेळ असते. म्हणजे तुझ्याकडे बघणार तुझे डॅडी! मग तुला वळण कुणी लावायचे? तू दात घासलेस का, पायाचे तळवे नीट साफ केलेस का, वस्तू जागच्या जागी ठेवतेस का, आपले कपडे तू नीट धुतेस की नाही, हे कुणी पाहायचे? तशा या अगदी साध्या छोट्या-छोट्या गोष्टी आहेत, पण त्यातूनच मुले शिस्तीची आहेत का, त्यांना नीट वळण लावलंय की नाही, हे ठरत असते.

मी अशी सारखी तुझ्यामागे लागते म्हणून तुला राग येत असणार. पण मी ते तुझ्या भल्यासाठीच करत असते. माझ्या लाडक्या अनेकाला कुणी आळशी वा घाणेरडी म्हणू नये, एवढीच तळमळ मला लागलेली असते, त्यासाठी मी तुला रागे भरते. आज तू रागवशील, पण मी केले ते चांगलेच केले, असे तुझे तुलाच उद्या मोठे झाल्यावर पटेल.

तुझा जन्म लंडनचा. मी तुला बघायला आले होते तेव्हाचे आठवतेय... अक्षरशः एवढीशी, एखाद्या मुठीएवढी होतीस तू! एवढ्या लहानपणीच कानावर सतत सूर पडत राहिले तर मोठेपणी तूदेखील गायिका होशील, असे मला वाटे. म्हणून मी सारखी तुझ्या

कानाशी गुणगुणत राहायची. आता तुला गाताना बघून, तुझा सूर ऐकून, तू जरूर गाशील असे वाटते.

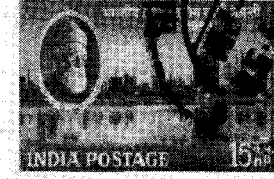
पण लगेच दुसरीकडे मनात शंकापण येते. आजकालचे तुमचे ते सतत टीव्ही लावून बसणे, त्याच्यावरची ती इंग्लिश गाणी ऐकणे; ती गाणी ऐकून ऐकून आपणही तसेच आवाज चोरून 'फॉल्सेटो'मध्ये गाणे— हे पाहून मला धास्ती वाटते बघ. आपल्याकडे असे खोट्याखोट्या आवाजात नव्हे, तर मोकळ्या आवाजात नैसर्गिकपणे गाण्याला महत्त्व असते.

असो. अजून तू फक्त अकरा वर्षांची चिमुर्डी आहेस पाहू पुढे काय होते ते.

हे एवढे सगळे मी मराठीत लिहिलेय, ते तुला समजेल का? नाही समजले तर डॅडींना वाचून दाखवायला सांग.

खूपखूप प्रेम. सुटीत येशील तेव्हा भेटूच.

तुझीच,
आशा

प्रिय मानस आणि अक्षता,
अनेक आशीर्वाद.

मुलांनो, विसावे शतक संपायला जेमतेम काही आठवडेच उरले आहेत अशा या दिवसांत, मला पडलेल्या एका वेगळ्याच स्वप्नांत मला तुम्ही दोघे दिसलात, म्हणून मी तातडीनं हे पत्र लिहायला घेतलंय.

जागा झालो तेव्हा सकाळ होती, झकास वारे सुटले होते. जामानिमा करून तयारच होतो, त्यामुळे लागलीच बाहेर पडलो. दार उघडता क्षणी सुगंधाची एक लाटच माझ्याभोवती गिरकी मारून गेली. मी लाकडी जिना उतरून खाली आलो तर आणखी एक आश्चर्य माझी वाटच पाहत होते.

शेजारची बिनडोक पोरे आणि भरीला त्यांचे विचार न करणारे आईवडील, मग काय विचारता! दिवाळीच्या फटाक्यांचा आणि शोभेच्या दारूचा उरलेला साठा त्यांनी लाकडी जिन्हाच्या पायऱ्यांवरच पेटवला होता. आपण दिवाळीचा, दिव्यांचा सण साजरा करतोय पण, त्यात लाकडी जिना करपवण्याचे क्रूर कर्म हातून घडते आहे, याचे त्यांना भानच नव्हते.

आपली वैशिष्ट्यपूर्ण
शैली असणारे
चित्रकार बद्रीनारायण
यांनी मुलांसाठी
'जातककथा' सारख्या
अनेक पुस्तकांसाठी
चित्रे काढली आहेत.

पण आज? कोणी तरी जादू केल्याप्रमाणे, जळालेले ते लाकूड मुळात होते तशा झळाळीने जणू तेलपाणी करून, घासून-पुसून त्याची निगा घेतल्याप्रमाणे पुन्हा चमकत होते.

तळमजल्यावर पोचलो तर आणखी एका दृश्याने मी आनंदाने हरखूनच गेलो. बाजूच्या भिंतींवर नेहमी वाटेल तसे ओरखडे, रेघोट्या आणि विद्रूप चित्रकलेच्या निर्दय खुणा उमटलेल्या असायच्या. त्याच भिंती आत्ता मात्र स्वच्छ, चकाकत्या, नव्या पृष्ठभागांनिशी सामोऱ्या आल्या. जणू त्यांच्यावरही कुणी कायापालटाची किमयाच केली होती.

इमारतीतून मी बाहेर आवारात पोचलो. आवारात इतस्ततः पसरलेले कचऱ्याचे साम्राज्य नजरेला खुपते, असा जाणाऱ्या-येणाऱ्या प्रत्येकाचा नेहमीचा अभिप्राय असायचा. ताडपत्र्यांनी कशीबशी झाकलेली गंजकी वाहने, त्यावर पाखरांनी केलेली घाण, चिंध्या, कागदाचे बोळे, प्लॅस्टिकच्या पिशव्या, सिगरेट्सची रिकामी पाकिटे असे सारे ब्रह्मांड तिथेच साठलेले असायचे— ते आता नाहीसे झाले होते, आणि त्याहून चकित करणारी बाब

म्हणजे, एखादा गर्द हिरवा गालिचा पसरवा तशी साऱ्या आवारभर हिरवळ पसरली होती.

च्या इमारतीत गेली ४२ वर्ष मी माझे आयुष्य घालवले, त्या इमारतीकडे मी मुख्य रस्त्यावर येऊन वळून पाहू लागलो. बिल्डिंगची बाहेरची बाजू नेहमीच उजाड आणि दुर्लक्षित अवस्थेत असायची, त्याऐवजी तिची डागडुजी झालेली दिसत होती, रंगाच्या नव्या हाताने तिलाही नवयौवनाची लकाकी आली होती.

रस्त्यावरून एक नजर फिरवताच मला आणखीनच आनंद वाटला. कालपर्यंत दुर्गंधीमुळे नाक धरायला लावणारी दूषित हवा आता नव्हती. रस्त्यावरील खाचखळगे भरले जाऊन तो छान गुळगुळीत झाला होता. भटकी कुत्री-मांजरे, गायी, सांडपाण्याचे ओहोळ-सगळे गायब झाले होते. झोपडपट्टीची जुनी घाणेरडी वस्ती जाऊन तिथे एक शाळेची इमारत नव्याने उभी होती. एकूण रस्त्याचे रंगरूपच बदललं होते आणि रस्ता म्हणजे धूर आणि धुळीने भरलेल्या हजार गर्तांमधून प्रवास, हे त्याचे आधीचे स्वरूप पूर्ण पालटले होते.

पुढे जाताच माझ्यासमोर अचानक एका प्रशस्त लांबरुंद बागेचे दृश्य दिसू लागले. हिरव्या रंगाच्या नाना छटांनी नटलेल्या तिथल्या झाडांचे कोवळे शेंडे वाऱ्याबरोबर डुलत होते. गवतावर दंवबिंदू मोत्यांसारखे विखुरले होते. वेलींची, फळझाडाची व फुलझाडांच्या ताटव्यांची तिथे रेलचेल होती. मी बागेत शिरलो तशी मला असंख्य मुले, स्त्री-पुरुष दिसले. ते सारे खाऊन-पिऊन सुखी-समाधानी व हसतमुख दिसत होते. मुलांनी चमचमत्या जरीचे व वेलबुट्टीचे कपडे घातले होते. सारीजणं एकमेकांना रामराम करण्यात किंवा हसतहसत एकमेकांशी हस्तांदोलन करण्यात गुंगलेली दिसत होती.

वाटेत मला अनेक कारंजी आणि एक गुलाबवाटिका लागली. पुढे जाऊन पाहतो तो काय, आपापली गोष्ट आपल्या आजी-आजोबांना अहमहमिकेने पण आळीपाळीने सांगणारी छोकरा-छोकराची एक जोडी मला दिसली मला मोठी मौज वाटली. गोष्ट ऐकताना आजी-आजोबांचे मधूनमधून 'असे का?' 'अरे वा' 'अरेच्या!' ऐकू येत होते.

दूरवर लाकडी बाकावर बसून चित्र काढणाऱ्या एका चित्रकाराकडे माझे लक्ष वेधले. त्याने आपल्या मांडीवर एक भले मोठे स्केचिंग पॅड ठेवलेले होते. तो एक चित्र काढण्यात अगदी गढून गेला होता. त्याच्या हातातील लांबलचक पल्लेदार पेन्सिल पॅडच्या पृष्ठभागावर सगळीकडे अतिशय वेगाने सरसरा धावत होती.

कला व कलाकारांमध्ये मला किती रस वाटतो, तुम्हांला माहितीच आहे. त्यामुळे, 'अहो, एक मिनिट. जरा इकडे तर पहा. हे आपण काय काढता आहात?' असे त्याला विचारल्याविना मला राहवले नाही. कामात गढलेली नजर वर उचलून त्याने किंचित दचकून माझ्याकडे पाहिले. पाहतो तर काय? त्या माणसाचा चेहरा म्हणजे माझ्याच चेहऱ्याची हुबेहूब प्रतिकृती होती. "तसे काही खास नाही," तो म्हणाला, "फक्त भविष्यकाळाबद्दलची माझी कल्पना, येणारे सहस्रक कसे असेल, त्यातली मुले कशी

असतील, उदाहरणार्थ ही दोघं पहा...” त्याने पेन्सिलीने दाखवलेल्या दिशेने मी पाहिले. एक छोटा मुलगा आणि त्याच्याहून जराशी मोठी अशी एक मुलगी मोठ्या गमतीने आपसांत गप्पा मारताना दिसली. त्यांना पाहताच माझ्या तोंडून आश्चर्योद्गार बाहेर पडले, “अरे! अक्षता! आणि मानस!!” माझे शब्द त्या मुलांच्या कानी पडण्याचा अवकाश, बिलकुल दम न खाता ती दोघे माझ्याकडे धावली. मी मात्र माझे मलाच विचारत राहिलो, ‘हे कसे शक्य आहे? अक्षता भारतात, धारवाडला राहते आणि मानस असतो अमेरिकेत लिव्हिंग्स्टनला! मग ती दोघे इथे एकत्र कशी?’

माझे स्वगत विचार त्या कलाकारापर्यंत नक्कीच पोचले असावेत. कारण तो हलकेच म्हणाला, “हे सहस्रकाचे उपवन आहे. इथे काहीही शक्य आहे. मला वाटते भविष्यकाला-बदलच्या माझ्या कल्पना साकार होऊ लागल्या आहेत. जरा पहा तरी- अगदी तुम्ही आहात तेथून थेट समोर पहा.”

मी आश्चर्याने समोर पाहिले. त्या विस्तीर्ण बागेत स्वच्छ निळ्या नभाच्या छताखाली संगीताची एक मोठी मैफल नुकतीच संपली होती. श्रोतेगण उठून टाळ्यांचा उत्स्फूर्तपणे गजर करत असल्याचे मनोहर दृश्य दिसत होते. प्रमुख गायक व त्याची साथसंगत करणारे साथीदार, कृतज्ञतेने लवून त्या प्रतिसादाचा स्वीकार करत होते.

तेवढ्यात माणसाने वर आकाशाकडे पाहिले नि तो ओरडला, “विमान! विमान!” अगदी लहानपणापासून त्याला या आकाशात उडणाऱ्या या यंत्राचे मोठे आकर्षण होते.

पण आश्चर्य म्हणजे त्याच्या शब्दांसारशी आकाशातून खरेच एक विमान येऊन त्याने व्यासपीठाभोवती घिरट्या घालायला सुरुवात केली आणि त्यातून त्या कलाकारांवर अकस्मात गुलाबपाकळ्यांची आणि जाई-जुईच्या फुलांची एक नाजुकशी पखरण झाली. मानस आणि अक्षता आनंदाने टाळ्या पिटीत उद्गारले, “अवकाशामधील रहस्यमय अंतराळयान!”

“शक्य आहे!” आपल्या स्केच-पॅडवरून नजर उचलून त्या चित्रकाराने अगदी विचारपूर्वक म्हटले. तो असे बोलत असतानाच त्याचे ते मुळातलेच भले मोठे, मांडीसुध्दा झाकून टाकणारे स्केच-पॅड, आता आकाराने आणखीनच वाढून चांगलेच जाडजूड झाले होते. “आपली ठरलेली वेळ आली की चित्रे आणि स्वप्ने दोन्ही खरी होतील’ असे कोणच्याशा द्रष्ट्या माणसाने एका पुस्तकात लिहूनच नाही का ठेवलेले?”

यावर अधिक काही न लिहिता मी आपले पत्र इथेच थांबवतो.

सप्रेम तुमचा,
आज्जा

प्रिय विदुला,

तू 'ए' लेव्हल्सची परीक्षा उत्तम प्रकारे उत्तीर्ण झाल्याबद्दल आम्हां दोघांतर्फे तुझे मनःपूर्वक अभिनंदन!

शैक्षणिक आयुष्यातले एक महत्त्वाचे पान उलटून तू आता मॅचेस्टर येथे नवा अध्याय सुरू करण्याच्या बेतात आहेस. ईश्वरकृपेने मॅचेस्टर विद्यापीठातील तुझी कामगिरीदेखील

अशीच दर्जेदार राहिल,
याची आम्हा दोघांना खात्री
वाटते.

वयाच्या १५व्या
वर्षापासून अनेक
उद्योगांची धुरा
वाहणारे
बसंतकुमार बिल्वा
भारताचे एक
आघाडीचे
उद्योगपती आहेत.

विदुला, उच्च
शिक्षणासाठी परदेशी
जाणारी तू आपल्या
घरातील पहिलीच मुलगी!
साहजिकच आम्हांला
तुझ्याबाबत फार मोठ्या
अपेक्षा आणि आशा-

आकांक्षा आहेत. तू आपले शिक्षण यशस्वीपणे पुरे करशील, यात आम्हांला तिळमात्र शंका नाही.

तू मॅचेस्टरला जायला निघाली असताना, निरोप देता देताच तुला काही थोडे उपदेशपर सांगावेसे आम्हांला वाटते. या उपदेशाने तुला खचितच मार्गदर्शन होईल आणि हा उपदेश तुझ्या उपयोगीही पडेल, असा आम्हांला विश्वास वाटतो.

मॅचेस्टरमधील तुझे आयुष्य भारतातील आयुष्यापेक्षा फार वेगळे असणार आहे. येथे भारतात असताना तुझ्यापुढे सर्व सुखसोयी हात जोडून उभ्या असायच्या. पण मॅचेस्टरला गेलीस की तुझी ही जीवनशैलीच संपूर्णपणे बदलून जाईल. तुझी सारी कामे तुला स्वतःलाच करावी लागतील, आणि यासाठी तुला स्वतःमध्ये खूप बदल करावे लागतील. कलकत्यामध्ये घरच्या छत्राखाली तुला सुरक्षित आयुष्य जगायला मिळत होते, ते विसरून आता नव्याने सुरुवात करावी लागेल; नव्या आव्हानांना, नव्या प्रश्नांना आणि नव्या समस्यांना तोंड द्यायला शिकावे लागेल. तू आता कुठे १९ वर्षांची झाली आहेस. सारा भविष्यकाळ तुझ्यासमोर आहे. स्वतःचे भवितव्य घडवताना तुला आमची ही सल्लामसलत कामी आली तर तिचे सार्थक झाले, असे आम्हांला वाटेल.

पहिली गोष्ट म्हणून हे लक्षात ठेव की काहीही झाले तरी चांगले ते चांगलेच आणि

वाईट ते वाईटच राहणार आहे. याबाबत तुझी फसगत होता कामा नये. तू कधीही वाईटाला चांगले म्हणून स्वीकारता कामा नयेस.

मित्रांची निवड अतिशय महत्त्वाची ठरते. सारे भविष्यच कायमसाठी बदलून टाकणारे परिणाम त्यामुळे होऊ शकतात. कोणाबरोबरही मैत्रीचे संबंध प्रस्थापित करण्याआधी त्या व्यक्तीच्या गुणावगुणांचे व्यवस्थित मूल्यमापन आपण केलेले असले पाहिजे.

आपल्या कुटुंबाचा नाव-लौकिक मोठा आहे, त्याला एक प्रतिष्ठा आहे. आपला वारसा आणि नैतिक मूल्यांचा आपल्याला अभिमान आहे. आपले जे काही संकेत आणि परंपरा आहेत, त्या तू लक्षात ठेवल्या पाहिजेस. आपल्या संस्कृतीत मद्यपान आणि धूम्रपान निषिद्ध मानले जाते. आपली वर्तणूक आपल्या कुटुंबाची ही तत्त्वे आणि संकल्पना यांना साजेशी राहिल, याची काळजी घे.

उत्तम रीतीने शिक्षण पूर्ण करणे हेच मॅचस्टरमध्ये तुझे मूळ ध्येय आहे आणि त्याकडेच जास्तीत जास्त लक्ष दिले जाईल, असा तुझा प्रयत्न असला पाहिजे.

वैयक्तिक सचोटी आणि स्वतःची प्रतिष्ठा सांभाळायला शीक.

आमच्यापासून कोणतीही गोष्ट लपवू नकोस.

यापुढील आपल्या आयुष्याचा विचार करायला आता तू गांभीर्यपूर्वक सुरुवात केली पाहिजेस. आपले शिक्षण संपल्यानंतर पुढे काय करायला तुला आवडेल? कितीतरी पर्याय खुले आहेत. तू त्यांचा नीट विचार करून, पुढच्या आयुष्याचा आराखडा आखायला सुरुवात केली पाहिजेस. कृतिशील, उपयुक्त आणि उदात्त असे आयुष्य आपल्याला जगता यावे, असे आपले ध्येय असले पाहिजे.

आम्हांला विचारशील तर नैतिक मूल्ये हीच जगात सर्वात श्रेष्ठ गोष्ट आहे. नैतिकता, प्रामाणिकपणा आणि सचोटी यांची उच्च पातळी तुला वैयक्तिक आयुष्यात राखता आली पाहिजे. यामुळेच तुला चांगले नावही कमावता येईल व सुखही लाभेल.

देवाचा विसर कधीही पडून देऊ नकोस. त्याच्यावर श्रद्धा ठेव, तोच तुला उदात्त विचार देईल आणि वाईटापासून तुझे रक्षण करेल. आपल्या आरोग्याची काळजी घे. यासाठी आहार आणि व्यायाम यांचे व्यवस्थित नियोजन नितांत जरूरीचे आहे.

वडील मंडळींचा योग्य तो मान ठेवावा, हे तर तुला सांगायला नकोच; पण आपल्या बरोबरीचे, मित्र-मैत्रीणी आणि आपल्यापेक्षा लहान असणाऱ्यांशी किंवा नोकराचाकरांशी वागतानाही वर्तणुकीत उद्धटपणा नसावा. आपली पुरातन संस्कृती अतिशय समृद्ध आहे आणि आपले शास्त्रग्रंथ हे तर नैतिकसंपत्तीचे एक मोठे भांडारच आहे. रामायण, महाभारत, गीता, भागवत अशा अजोड आणि स्फूर्तिदायक शास्त्रग्रंथांची प्राथमिक ओळख तरी तू करून घेतली पाहिजेस.

गरिबांना आणि गरजवंतांना मदत करण्याचा आपला नेहमीच प्रयत्न असला पाहिजे.
हा आपल्या धर्माचाच भाग आहे.

मी साधारण तेरा वर्षांचा असताना माझ्या वडिलांनी मला हिंदीतून एक पत्र पाठवले होते. त्यातील काही निवडक उताऱ्यांचा अनुवाद करून मी तुला पाठवतो आहे.

संपत्तीचा विनियोग कधीही चैनीसाठी वा मजेसाठी करता कामा नये.

संपत्ती ही शक्ती आहे. या सत्तेचा बेभानपणे पाठपुरावा करताना इतरांवर अन्याय होणे शक्य असते. तसे होणार नाही याची काळजी घ्या.

आपल्या संपत्तीवर पहिला हक्क जनतेचा असतो, हे नेहमीच ध्यानी असू द्या.

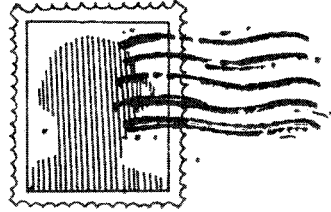
ईश्वराचे स्मरण असू दे, तो आपल्याला उदात्त विचार देतो.

यांतील पुष्कळशा गोष्टी तुला माहिती असतील याची आम्हांला कल्पना आहे, पण तरीही तुझे नाना-नानी या नात्याने तुला तसा उपदेश केला तर प्रामाणिक, प्रतिष्ठित आणि नीतिमूल्यांवर अधिष्ठित असे सुफळ-संपूर्ण आयुष्य सुखाने जगण्यास तुला मदत होईल, असे आम्हांला वाटले.

आमच्या सप्रेम, मनःपूर्वक आशीर्वादांसह,

सदैव तुझे

नाना आणि नानी

माझी लाडकी अम्मू,

नऊ वर्षांपूर्वी मी तुला प्रथम पाहिले. स्वच्छ पांढऱ्या कपड्यांत गुंडाळलेली तुझी ती मूर्ती पाहून मला एखाद्या बाहुलीचा भास झाला होता. पण त्या बाहुलीच्या दोन चमकत्या डोळ्यांनी मला पत्ता लागला, 'अरेच्चा, ही तर माझी लाडकी नात आहे.' तेव्हापासून तू काय-काय शिकली आहेस! तू चिव-चिव करतेस एखाद्या चिमणीसारखी. रडायला लागलीस की जणू कावळ्याची काव-काव आणि हसतेस खवॉक् खवॉक् करून एखाद्या

कोंबड्याप्रमाणे! ढबू तर अशी झाली आहेस की प्रेमाने मिठी घालायला झेप टाकलीस तर हा बिचारा म्हातारा भुईसपाटच व्हावा!

सुमारे नव्वद वर्षांपूर्वी मी जेव्हा तुझ्यासारखा छोटा होतो, तेव्हा तुझे आजचे खेळ आणि तुला मिळणाऱ्या खेळण्यांचा मागमूसही नव्हता. पण विटी-दांडू किंवा नुसत्याच धावपळीच्या आणि उड्या मारण्याच्या खेळांवरही मी तेवढाच खूष असे.

बी. सी. संन्याल हे एक नावाजलेले चित्रकार व शिल्पकार असून त्यांना पद्मभूषण पुरस्कार देण्यात आला आहे.

तुझ्या आवडीच्या कलागुणांना वाव मिळावा आणि त्यात तुझे कौशल्य वाढावे यासाठी अनुकूल असे वातावरण निर्माण करायला तुझे अम्मा-बाबा झटत असतात. त्यामुळे तू ओडिसी, भरतनाट्यम्, पेटीवादन, चित्रकला, रंगकाम, गायन-नृत्य सारेच थोडे-थोडे आत्मसात करू शकलीस. शिवाय त्यांनी तुझी शाळा निवडतानाही 'मिरांबिका'* सारखी शाळा निवडण्याचा सुजाणपणा दाखवला आहे.

या तुलनेत माझे लहानपण आठवून पाहिले, तर चित्रे काढण्यात व रंगवण्यात मी काही तुझ्याएवढा निपुण नव्हतो. मी तुझ्याएवढा असताना टेलिव्हिजन तर नव्हताच. तुझी

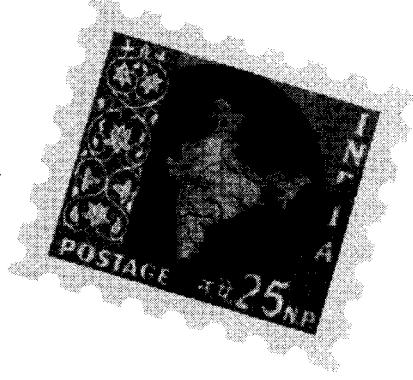
टीव्हीवरील कार्टून्स बघण्याची ओढ पाहताना मला आठवते, माझ्या खोलीत रेडिओ येईपर्यंत तर मी कर्ता-सवरता होण्याची वेळ आली होती. माझ्या तरुणपणात मी वेळूची बासरी आवडीने वाजवी. एसरराज व सतार नंतर आली. चित्रकला व शिल्पकलेकडे मात्र मी अगदी तरुणपणीच वळलो, त्या ओढीला व्यावसायिक प्रशिक्षणाची जोड मिळाली.

आज मला वाटते, आमची अम्मू पण मोठी होऊन कलाकारच होणार आहे. फक्त नेमक्या कोणत्या क्षेत्रात यश मिळवण्याकरता देवी सरस्वती तिच्या डोक्यावर वरदहस्त ठेवील, ते मात्र सांगता येत नाही.

सप्रेम तुझा,

दादू

* 'मिरांबिका' – अरविंद आश्रमातर्फे चालविली जाणारी, परीक्षा- गुणसंख्या यांपेक्षा उपजत गुणांच्या विकासाला महत्त्व देणारी शाळा

प्रिय यशोदा हिला,
आजोबांचे मंगलमय अनेक आशीर्वाद.

तुझा आवाज काल फोनवरून ऐकायला मिळाला, तेव्हा खूप बरे वाटले. इकडे तुझ्या आईने आणि इतर सर्वांनी तुझ्या कामातील प्रगतीबद्दल सांगितले. मला खरोखर फार कौतुक वाटले.

तुला नवीन वर्ष असेच सौख्याचे व भरभराटीचे जावो, हीच शुभेच्छा.

शास्त्रीय संगीताचे
भारतातील
लोकप्रिय गायक.
किराणा घराण्याचे
सर्वात प्रसिद्ध वारस
म्हणून जगभर मान,
अनेक पदव्यांनी
भूषित.

जरूर जरूर कळव.

भक्ती वा श्रद्धेमुळे साध्या माणसातूनही कलावंत घडतो. साधना करता करता एक दिवस असा येतो की देवाबद्दलच्या प्रेमाने मन भरून जाते. आणि असे झाले की अगदी सहजपणे निर्मिती घडते, शब्दांपलीकडचा आनंद देऊन जाते, असा माझा स्वतःचा अनुभव आहे. आणि एक ना एक दिवस तुलाही हे अनुभवायला मिळेल, अशी मला खात्री आहे.

सध्या तरी मला पाँडिचेरीला यायला जमेल असे दिसत नाही. इथे खूप कामे आहेत. पाहू या.

फेब्रुवारीमध्ये पुणे विद्यापीठात कार्यक्रम आहे. रेणुकाचे छान चालले आहे. स्वतःची नीट काळजी घे.

तुझी आजी तुला वेगळे सविस्तर पत्र लिहिणार आहे.

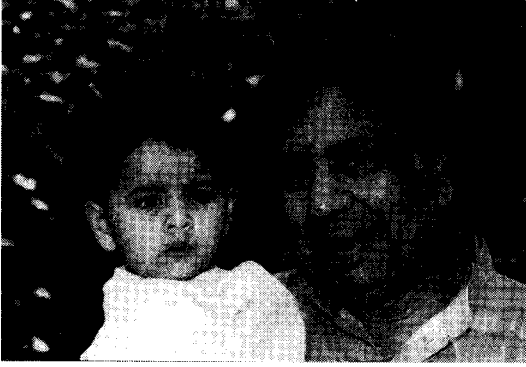
पुन्हा एकदा अनेक आशीर्वाद.

तुझा,
आजोबा

प्रिय टिंकू,

तुला पत्र पाठवायचे असे केव्हापासून म्हणतोय. पण नृत्याचे कार्यक्रम इतके होते की त्यांतून पत्र लिहिण्यासाठी वेळच काढता आला नाही. तुझी परीक्षा झाली आणि तू उत्तीर्ण झालास हे ऐकून फार आनंद झाला. तुझी प्रगती अशीच चालू राहो; चांगली विद्या संपादन कर आणि आम्हांला तुझा अभिमान वाटेल असे यश मिळव.

माझे लहानपण बरेच खडतर परिस्थितीत गेल्यामुळे मला काही शिकता आले नव्हते.

कथक शैलीच्या नृत्याचे जगप्रसिध्द सादरकर्ते बिरजू महाराज यांनी जगभर नृत्याचे कार्यक्रम केलेले असून शिष्यही तयार केले आहेत.

माझे वडील गेले, तेव्हा मी सारा साडेनऊ वर्षांचा होतो. आईची व साऱ्या कुटुंबाची काळजी घेण्याची जबाबदारी माझ्यावरच येऊन पडली. साधे दोन वेळच्या जेवणाची सोय करण्यासाठीदेखील मला खूप झगडावे लागत होते. घरच्यांच्या पोटात वेळेवर दोन घास पडावेत, यासाठी मला नाचाचे कार्यक्रम सुरू करावे लागले. माझ्या बरोबरीची इतर मुले खेळत, तसे खेळायलाही मला मिळत नव्हते; तर अभ्यास कुठला करायला मिळतोय? शाळेमध्ये नृत्यशिक्षकाची जागा मला द्यावी, असा प्रश्न

चर्चेला आला, तेव्हा हा एवढासा मुलगा इतर मोठ्या मुलांना कसा काय शिकवू शकेल, म्हणून मला ती नोकरी दिली गेली नाही.

मी माझ्या वडिलांकडे जे काही शिकलो होतो, तेवढ्यावरच मी सराव करू लागलो. मुंबई, कलकत्ता आणि इतर शहरांमध्ये मी नृत्याचे कार्यक्रम करू लागलो. मी चौदा वर्षांचा झालो तेव्हा मला 'संगीत-भारती'मध्ये नोकरी मिळाली. मी अगदी मनापासून तेथे चार-पाच वर्षे नोकरी केली. त्यानंतर मी भारतीय कला केंद्राबरोबर काम करू लागलो. तेथे आम्ही एक नवा नृत्यनाट्याचा कार्यक्रम बसवला होता. ईश्वराची कृपेने आणि ज्येष्ठांच्या आशीर्वादांचे फळ म्हणून त्या नृत्यनाट्याने तडाखेबंद यश मिळवले. त्याचा आणखी एक फायदा असा झाला की सुखवस्तू, श्रीमंत घराण्यातली मुले-मुली माझ्याकडे नाच शिकण्यासाठी येऊ लागली. पुढे मग आम्ही अनेक आधुनिक संकल्पनांवर आणि कथांवर आधारित अशी नृत्यनाट्ये बसवू लागलो.

टिंकू, आपली कौटुंबिक परंपरा म्हणून तू अभ्यासाबरोबरच नृत्य आणि संगीतही शिकून घेतले पाहिजेस. हे तू जेवढ्या श्रद्धेने करशील तेवढा तुला व इतरांनाही आनंद लाभेल. माझे आशीर्वाद तुझ्या पाठीशी आहेतच.

तुझाच,

दादा

आजी-आजोबांची पत्रे/३३

प्रिय वरुण,
क्रिक-क्रिक-क्रिकेट...
गेली बघा विकेट!

तू म्हणशील, अरे बापरे! ही काय पत्र सुरू करण्याची पद्धत झाली? आजोबांचे डोके तर ठिकाणावर आहे ना, की बालदिनानिमित्त मुद्दाम काहीतरी चर्पटपंजरी लावलीय? जे लोक या ओळी चुकून वाचतील, त्यांना तर असेच काहीसे वाटेल, खरे ना?

मराठी बालवाङ्मयात
मासिक चालवणे,
तसेच असंख्य
पुस्तकांतून मोलाची
भर घालणारे
भा. रा. भागवत
'फास्टर फेणे'चे
जनक म्हणून
विख्यात आहेत.

लोकांना कदाचित तसे वाटेलही पण तुला तसे वाटणार नाही. कारण तू म्हणशील, "मला माहिती आहे याचा काय अर्थ तो! कालचा तो भन्नाट क्रिकेट सामना, तो अजूनदेखील आजोबांच्या मनामध्ये चालूच आहे."

तुझा तर्क अगदी बरोबर आहे. मी तुझ्याएवढाच क्रिकेटचा शौकीन आहे, हे तुला माहितीच आहे. काल अगदी घड्याळाच्या काट्याबरहुकूम सव्वाचारला मी टी.व्ही.समोर हजर होतो; आणि माझ्या मनःचक्षुंपुढे चित्र होते, तूही तिकडे मुंबईत असाच टीव्हीपुढे हजर असणार म्हणून! मी दूरदर्शनच्या पडद्याकडे पाहिले, टोनी ग्रेग काहीतरी सांगायला सुरुवात करतोय. छान! पण हे काय? टोनी, तुझ्या चेहऱ्याला काय झालेय? तोंड असे वाकडेतिकडे का होतेय? तुला काय वाटले वरुण, मी गंमत करतोय म्हणून? पण तसे नाही. आमचे केबलवाले आमहांला अगदी भिकार सर्बिर्हस देतात असे मी तुला मागे म्हटले होते ना? त्यामुळे टोनीच्या चेहऱ्याला काही झालेले नाही, पडद्यावरील चित्राची पार वाट लागली आहे, इतकेच!

ठीक आहे, चित्र खराब असले तर असू दे. मॅचचे काही बिघडले नाही म्हणजे मिळवली, असे मी मनातल्या मनात म्हणतोय, तेवढ्यात आपल्या कप्तानाने ओली-सुकी जिंकलीय देखील. त्याने झिंबाब्वेला पहिल्यांदा फलंदाजी करायला दिली आहे. तुला हा निर्णय कसा वाटतोय, वरुण? मला तरी आवडला नाही. असाच निर्णय अझहरने पूर्वीदेखील घेतला आहे आणि तो सामना आपण हरलो आहोत. असो. अरेच्या! इकडे

बघ. यावेळी नूर वेगळाच दिसतो आहे. आपल्या गोलंदाजांनी चांगलीच जादू चालवली आहे. त्यांनी अख्खा झिंबाब्वेचा संघ अवघ्या १९७ धावात बाद केला आहे. गर्दी आनंदाने अगदी बेभान होऊन घुमते आहे. कोणीतरी तेवढ्यात ओलांगला 'सो लाँग' म्हणून चिडवले. या तिखट गोलंदाजाने सुरुवातीच्या सामन्यांमध्ये केवढा तरी त्रास दिलाय आपल्याला!

मधली सुट्टी संपली. आमचा टी.व्ही.चा पडदा चित्रे धुरकट दाखवत असल्यामुळे माझा उत्साह थोडा गेलाच होता. सलामीला अर्थातच तेंडुलकर आणि गांगुलीच होते, पण चेंडू हवेत उंच उडवल्यानंतर त्यांना स्वतःदेखील आभाळाच्या दिशेने उड्डाण करण्याचे आणि लगेच जमिनीवर कोसळण्याचे काय कारण आहे? हा होता आमच्या केबलवाल्याचा प्रताप. मग मी सरळ झोपूनच गेलो.

पण झोप कुठली यायला? मी उठतो आणि पुन्हा टी.व्ही. चालू करतो. टक्क!

आणि पडद्याच्या तळाची रेषा माझ्यासमोर चमकून गेली. भारताला विजयासाठी ८९ धावांची गरज!

फक्त ८९ धावा हव्यात आणि सौरव-सचिन दोघे अजून खेळताहेतच. छान! काय झकास बॅटिंग चालवलीय त्यांनी! सचिनचे ते चौकार आणि गांगुलीचा तो गगनचुंबी षटकार! हां-हां म्हणता लिटल मास्टरचे शतक पुरे झाले. हे त्याचे एकविसावे शतक. तेंडुलकरचा हा केवढा गौरवशाली विक्रम!

पुढचा भाग अगदी झटक्यात पार पडला आहे. ३०व्या षटकामध्ये आपण १९८ची मजल गाठली आहे. आणि आपण एकही गडी गमावलेला नाही! भारताचा दणदणीत विजय! सगळीकडे नुसता जल्लोष, आरडाओरडा चाललाय. तिरंगे फडकावत सारे नाचताहेत. यातच फटाक्यांच्या आवाजांचीही भर पडली आहे.

अखेर मी झोपायला गेलो तेव्हा आठवणींच्या लाटेवरून सहा वर्षे मागे जाऊन पोचलो. तू तेव्हा सहा वर्षांचा होतास आणि आजोळी सुटी घालवायला म्हणून पुण्याला आमच्याकडे आला होतास. तुझे नी माझे क्रिकेट चालले होते. बंगल्यातली बाग हेच आपले पिच होते, आणि तू षटकारांवर षटकार मारण्याचा सपाटा चालवला होतास. तुमच्या मुंबईतल्या हाउसिंग सोसायटीच्या पार्किंगच्या जागेत खेळताना हे तुला कधीच जमले नसते, नाही का? तिथे सारखी कोणाची तरी खिडकीची काच तडकावली जाण्याची सतत भीती असते. इथे मात्र तुझ्या बॅटचा पट्टा न भिता, मोकळेपणाने फिरत होता.

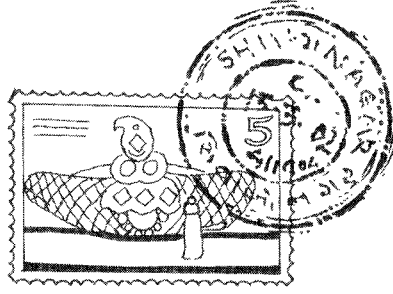
मग असाच तू माझा आणखी एक चेंडू सीमेपार तडकावलास. माझ्या म्हाताऱ्या पायांना धावत जाऊन पकडण्याच्या पलीकडचे होते ते! मग तुला माझी दया आली आणि ते माझे कामपण तूच उदारपणे केलेस. उत्तम फलंदाज असतानाच तू मोठ्या मनाने क्षेत्ररक्षकसुद्धा झालास.

तर असे आहे क्रिकेट! परिपूर्ण क्रिकेट!! जे आपणा सर्वांनाच 'हीरो' बनवते.
जिंकणाऱ्यांनाही आणि हरणाऱ्यांनाही!

असो. पण सध्या तरी ते सारे विसरून जा पाहू. क्रिकेटने तुझा सगळाच वेळ खाऊन
टाकता कामा नये. क्रिकेटखेरीजदेखील इतर बऱ्याच चांगल्या गोष्टी जगात आहेत.
उदाहरणार्थ वाचन, कथा-कविता लिहिणे आणि अर्थात तुमच्या शाळेतील अभ्यास.

तेव्हा मुकाट्याने आपले दफतर उघडून गृहपाठ करा पाहू. परीक्षा तोंडावर आली ना?

तुझा, मायेचा 'स्कोअर' अगणित असलेला,
आजोबा

प्यारी रिया बेटा,

आजही सकाळी उठल्या-उठल्या नेहमीप्रमाणे तुझा फोन फिरवला पण काही उत्तर येत नव्हते. मग आठवले की तू आपल्या आई-बाबांबरोबर सुटीसाठी गावी गेली आहेस. तू नसल्यामुळे मला चुकल्याचुकल्यासारखे वाटते आहे; कारण आता मला गुदगुल्या कोण करणार? माझ्याशी लपाछपी कोण खेळणार आणि हुज्जत तरी कोण घालणार?

तुझे कसे चालले आहे? तू सुखरूप, मजेत असावीस हीच देवाकडे प्रार्थना.

मला माहित आहे, सकाळच्या वेळी तुला प्रत्येक गोष्ट सावकाशीने, आरामात करायला आवडते; मग ते तोंड धुणे असो की दात घासणे असो. मग तू आपला नाश्ता-दूध संपवायलासुद्धा खळखळ करतेस. रिया, तू शहाणी मुलगी आहेस. सकाळची ही रोजची कामे लवकर केलीस म्हणजे खेळायला किंवा सुटीची दुसरी मजा चाखायला तूच लवकर मोकळी होणार नाहीस का?

संध्याकाळी मी क्लबात गेलो. तिथेसुद्धा तुझ्या बडबडीची व इतस्ततः बागडण्याची आठवण झाली.

तुला आठवते, लोकांना व्यायाम करताना पाहून एकदा तू विचारले होतेस, “हे असे का पळताहेत इकडेतिकडे?” मग मी तुला सांगितले होते की ते व्यायाम करताहेत. व्यायामाने माणूस निरोगी व धडधाकट राहतो. आता बागेत गेल्यावर तू तिकडे थोडा पळण्याचा किंवा दुसरा कुठला तरी व्यायाम करत जा. व्यायामाने तूही निरोगी व तरतरीत राहाशील.

मी तुझ्याएवढा होतो तेव्हा खोखो, विटीदांडू, फुटबॉल, क्रिकेट असे पुष्कळ मैदानी खेळ खेळायचो. अर्थात क्रिकेट माझा सर्वात आवडता खेळ होता आणि मी रोजचे तीन-चार तास तरी सराव करायचोच. लवकरच माझी आंतरशालेय क्रिकेट स्पर्धासाठी निवड झाली. तिथेही मी चांगली कामगिरी करून दाखवली. तेव्हा पूना क्लबने मला त्यांच्या संघातून खेळण्यासाठी निमंत्रित केले. या संधीमुळे साहजिकच मला खूप आनंद झाला आणि मी मोठ्या उत्साहाने दररोज तासन्तास कसून सराव करू लागलो.

नंतर महाराष्ट्र क्रिकेट असोसिएशनने मला महाराष्ट्राच्या संघात सामील होण्यासाठी पाचारण केले. मी त्यावेळी तरुण होतो, अद्याप शिकतच होतो. मुंबई क्रिकेट संघाबरोबरच्या पहिल्याच सामन्यामध्ये माझी कामगिरी चांगली झाली. महाराष्ट्र संघाने तो सामना जिंकला. तेव्हापासून मी प्रकाशात आलो. माझी छायाचित्रे वर्तमानपत्रांत छापून येऊ लागली. सगळीकडून अभिनंदनाचा व शुभेच्छांचा वर्षाव होऊ लागला, जाईन तेथे लोक

भारतीय क्रिकेट
नियामक मंडळाच्या
निवड समितीचे
भूतपूर्व अध्यक्ष
चंदू बोर्डे भारतातर्फे
अनेक कसोटी
सामन्यात जगभर
खेळले आहेत.
पद्मश्रीसह अनेक
पुरस्कार त्यांना प्राप्त
झाले आहेत.

माझ्याशी हस्तांदोलन करू लागले; त्यामुळे मीही खुषीत होतो. माझी कॉलर ताठ होत होती आणि मला स्वतःबद्दल नको तितका अभिमान वाटू लागला होता.

माझ्या वृत्तीत असा बदल झाला आणि दुर्दैवाने पुढच्याच सामन्यांत माझी कामगिरी फारशी चांगली राहिली नाही. मी पार खचून गेलो, माझी मान खाली गेली, आधी ताठ झालेल्या माझ्या कॉलरने मान टाकली. पण या सगळ्या प्रक्रियेमध्ये मी एक धडा शिकलो की यशामुळे माणसाने फुगून न जाता नम्र राहिले पाहिजे. इतरांकडे पाहण्याची आपली दृष्टी सरळपणाची आणि ऋजुतेचीच राहिली पाहिजे. तेव्हा रिया बेटी, तुला सांगायाची गोष्ट म्हणजे नम्रता कधी सोडू नकोस.

आता मी टी.व्ही.वर एक क्रिकेटची मॅच पाहतो आहे. तू शाळेतून घरी आलीस की अंगातला युनिफॉर्मसुद्धा न बदलता, खांद्यावरचे दफतर कोपन्यात भिरकावून आपला आवडता कार्टून चॅनेल कसा लावतेस, ते लक्षात आहे ना? मग त्यावरून तुझ्या-माझ्यात बोलाचाली होते. पण शेवटी काहीही झाले तरी तू तुझ्या मनात असते तेच करतेस. पण आता मला वाटते, तू आता मोठी झाली आहेस आणि कोणतीही गोष्ट योग्य प्रकारे कशी करायची हे तुला आता शिकून घेतले पाहिजे. उदाहरणच सांगायाचे तर आपल्या गोष्टी ज्या-त्या ठिकाणी नीट ठेवणे, आपला युनिफॉर्म काढल्यावर त्याची घडी करून ठेवणे, साबणाने हातपाय स्वच्छ धुणे आणि आपले खाणे नीट खाणे. यातूनच हळूहळू तू एक चांगली शिस्तशीर तरुण मुलगी होणार आहेस.

गेल्या आठवड्यात मला एका शाळेच्या बक्षिस समारंभासाठी बोलावले होते. निरनिराळ्या परीक्षांमध्ये आणि खेळांमध्ये प्रावीण्य मिळविलेल्या होतकरू विद्यार्थ्यांना माझ्या हातून पारितोषिके दिली जायची होती. मुलांचा स्वतः बक्षिसे घेण्याचा आनंद होताच शिवाय आपल्या वर्गमित्रांना बक्षिसे घेताना पाहून इतर मुलेही टाळ्या पिटत होती. अगदी जोरजोराने ओरडून आपला आनंद व्यक्त करत होती. मुलांना उत्तेजन देण्यासाठी आई-वडीलही आलेले होते. तू जर इथे असतीस, तर तुला तो समारंभ खूप आवडला असता. शेवटी मी मुलांना उपदेशाचे चार शब्द सांगावेत अशी अपेक्षा होती. 'त्यांनी कसून अभ्यास करावा. खेळ असो की अभ्यास, त्यावर पूर्ण लक्ष केंद्रित करावे,' असे मी त्यांना सांगितले. 'यापुढे कोणत्याही खेळात स्पर्धा वाढणार आहे, त्यामुळे संघ-वृत्ती असली, परस्पर सहकार्य असले तरच त्यांना त्यात यशस्वी होता येणार आहे,' असेही मी त्यांना सांगितले. शेवटी मी तुला एवढेच सांगेन की परमेश्वराची प्रार्थना करायला कधी विसरू नकोस. त्याने आपल्याला जे काही दिले, त्याबद्दल आपण त्याचे आभार मानले पाहिजेत.

तुझी सुटी मजेत जावो. तुझी खूप आठवण येते आहे.

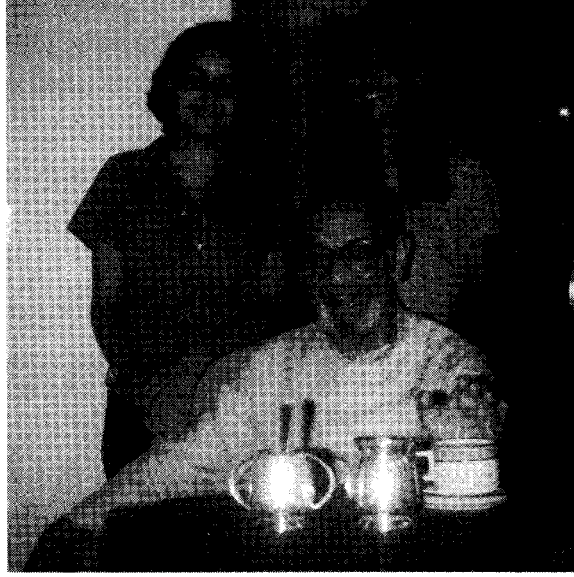
देव तुला सुखी ठेवो, अशी प्रार्थना करणारा, सप्रेम तुझा,

दादा

प्रिय प्रियंका आणि मलिका,

मी आज तुम्हांला जी गोष्ट सांगतोय ती ४८ वर्षांपूर्वी घडली, पण ती मी अजूनही विसरू शकलेलो नाही.

पूर्वी आपण दिल्लीच्या सिव्हिल लाइन्समध्ये काश्मिरी गेट आणि मोरी गेटला जोडणाऱ्या निकोलसन रोडला राहायचो. एके दिवशी वेताच्या खुर्च्या विणणारा एक तरुण कारागीर आपल्या घरी आला आणि त्याने एक जुनी खुर्ची विणण्याची तयारी दाखवली.

मल्होत्रा यांनी भारतीय प्रकाशन व्यवसायात 'पेपरबॅक' पुस्तकांची प्रथा सुरु केली. पद्मश्रीसह अनेक सन्मान त्यांना प्राप्त झाले आहेत. संयुक्त राष्ट्रसंघाचे पुस्तकविषयक सन्नागर म्हणून ते १९६६ पासून काम पाहत आहेत.

त्यावेळच्या दराप्रमाणे त्या कामाचे पाच की सहा रुपये द्यायचे मान्य करून मी ते काम त्याच्यावर सोपवले. दुसऱ्या मजल्यावर एका बरसातीमध्ये मी ती खुर्ची ठेवली आणि त्याला तिथे काम सुरु करायला सांगून माझे काम करायला खाली दिवाणखान्यात आलो.

साधारण बाराच्या सुमाराला, त्याचे काम कसे काय चालले आहे, पुरे होत आलेय का, हे

पाहायला मी वरती गेलो. मी त्या खोलीत पाऊल टाकले तेव्हा त्याने नुकतेच आपले जेवणाचे गाठोडे उघडले होते. वर्तमानपत्रात गुंडाळून आणि एका छोट्या रुमालात बांधून त्याने जेवण आणले होते. मला पाहताच तो तत्परतेने म्हणाला, "या मालक. गरिबाबरोबर रोटी खा थोडी." त्याचे ते म्हणणे मला फार कौतुकाचे वाटले. त्यामधले अगत्य हृदयस्पर्शी होते. मी त्याचे मनापासून आभार मानले आणि त्याला म्हटले, "सावकाश चालू दे तुमचे."

त्याचे हे वागणे आपली एक फार जुनी परंपरा दाखवत होते. तुम्ही जेवत असताना जर कोणीही माणूस अचानक आला, मग त्या माणसाचा दर्जा काहीही छोटा वा मोठा का असेना आणि तुमचे जेवण किती का साधेही असे ना, तर तुम्ही त्यालाही आपल्या बरोबर जेवायला बोलावायची आपल्याकडे रीत होती.

आजकालच्या दिवसांत ही परंपरा चालू ठेवणे कठीण आहे. कारण काळाबरोबरच वृत्तीपण बदलत आहे. आता जर कुणी जेवणाच्या वेळी आला तर लोकांना तो व्यत्यय वाटतो, वेळीअवेळी कुणीही यावे हेच मुळी लोकांना आता आवडत नाही.

पण आपली मूळची संस्कृती मात्र यापेक्षा पूर्णतः वेगळी आहे. आपल्या शास्त्रग्रंथांमध्ये पाहुणा हा देव मानलेला आहे आणि 'अतिथिदेवो भव' असे म्हटले आहे. यापैकी 'अतिथि' शब्द तुम्हांला माहीतच आहे. त्याचा अर्थ आहे, ज्याला 'तिथि' नाही असा. म्हणजे ज्याची येण्याची तारीख पूर्वनियोजित नाही असा. ('अ' हा अभाव दर्शवतो आणि तिथि म्हणजे भारतीय पंचांगातील तारीख) म्हणजेच पाहुण्याने केव्हाही यावे; त्याने तारीख-वेळ आगाऊ ठरवून घेण्याची गरजच नाही. तो कधीही आला तरी त्याचे स्वागतच आहे. वरच्या उदाहरणातच पहा ना, तो गरीब बिचारा कारागीर. त्याच्याजवळचे ते एवढेसे खाणे. तरी त्याने ते अगदी सहजपणे मला देऊ केले. या घटनेचा माझ्या मनावर खोल परिणाम झाला. मला वाटते, जे काही खायचे ते वाटून खायचे, एक तीळ सात जणांत वाटून खायचा, या आपल्या परंपरेचा आपण सर्वांनीच अंगीकार केला पाहिजे. त्याहीपुढे जाऊन, जे आपल्या जवळ येतील, आपल्या वर्तुळात येतील, त्यांच्याबरोबर इतरही गोष्टी वाटून घेण्याची सवय अंगी बाणवता येईल.

मी हे तुम्हांला मुद्दाम लिहायचे कारण म्हणजे तुम्ही तुमच्या आयुष्यात भारतीय संस्कृतीचे हे तत्त्व अमलात आणावेत, असे मला मनापासून वाटते. तुम्ही तसे करत आहात असे कळले तर मला फार आनंद होईल.

उत्कट प्रेम व माया यांसह,

तुमचा

दादा

प्रिय सिद्धार्थ,

अलीकडे तू खूप दूर राहतोस त्यामुळे आपल्याला एकमेकांना भेटून पुष्कळ दिवस झाले. पण फोनवरून ज्या ज्या वेळी मी तुझा आवाज ऐकतो त्यावेळी किती छान वाटते म्हणून सांगू! तुला पत्र लिहायला घेतल्यावर तर आणखीनच आनंद होतोय. तू तुझ्या खोलीत बसला आहेस, माझे पत्र वाचतो आहेस आणि त्यातला शब्द न शब्द समजून घेण्याचा तुझा प्रयत्न चाललाय, असे चित्र मला मनःचक्षुंपुढे दिसते आहे.

फेडरेशन ऑफ
इंडियन चेंबर्स ऑफ
कॉमर्स (फिक्की)चे
महासचिव म्हणून
दीर्घकाल काम केलेले
पाणंदीकर हे
नावाजलेले अर्थतज्ज्ञ
असून सल्लागार म्हणून
अनेक उद्योगांचे काम
पाहतात.

घर सोडून शाळेला
जायला तू म्हणे नाखूष
होतास. शाळेला जाण्या-
वाचून गत्यंतरच नाही असे
कळेतोवर तू खूप रडलास-
देखील, असे तुझ्या
बाबांनी सांगितले.
नेहमीच्या सवयीच्या गोष्टी
सोडून पूर्णतः अनोळखी
भासणाऱ्या व्यक्तीबरोबर
नव्याने आयुष्य सुरू करणे

अवघड असते, याची मला कल्पना आहे. किंबहुना शाळेला जाण्याच्या तुझ्या नाखुषीबद्दल ऐकताच मला माझे बालपण आठवले. माझाही शाळेचा पहिला दिवस काही माझ्या मर्जीने उगवला नव्हता. शाळेत जाणे टाळून घरीच थांबण्यासाठी मला सुचलेली प्रत्येक युक्ती मी वापरून पाहिली. पण अगदी बेंबीच्या देठापासून आरडून-ओरडूनदेखील माझा हा बेत यशस्वी झाला नाही. माझी अक्षरशः उचलबांगडी करून मला शाळेत कोंबण्यात आले. शाळेतील शिक्षकांसमोर आणि इतर शाळासोबत्यांसमोर तमाशा करून घ्यायची माझी इच्छा नव्हती, त्यामुळे मला दिलेल्या जागेवर मी निमूटपणे जाऊन बसलो. त्यातल्या त्यात समाधानाची बाब एवढीच होती की माझी मोठी बहीण वरच्या वर्गात शिकत असूनसुद्धा माझ्या शेजारीच बसली होती. तरीही पुढचे तीन दिवस शाळेत जाणे टाळण्यासाठी मी सर्व युक्त्या योजून पाहिल्या. पण माझी डाळ शिजली नाही. मला शाळा चुकविता येणार नाही याची पूर्ण खबरदारी माझ्या आईने घेतली होती. यामुळे नाईलाजाने का होईना, पण मला माझ्यापुढचे आव्हान पत्करावेच लागले.

जेमतेम आठवड्याभरातच माझी मुळातली अनिच्छा कमी झाली आणि मला शाळा आवडू लागली. मला माझे वर्गमित्र व वर्गशिक्षकांबद्दलही आपुलकी वाटू लागली. दररोज

शाळेत जायला आणि रोज नवीन नवीन गोष्टी शिकायला मीच थोड्या दिवसांत अधीर झालो. आता माझ्यातील कुतूहल जागे झाले होते आणि मला पुस्तकांमध्ये खूपच गोडी वाटू लागली होती. सभोवतालच्या गोष्टींबद्दल आणि अगदी आपल्या स्वतःबद्दलही पुस्तकांतून बरेच काही सांगितलेले असते, असे माझ्या लक्षात आले. आणि मग मात्र अगदी आजारीपणाचा काळ वगळता, मी एक दिवसही कधी शाळा चुकवली नाही.

मला सवय होती की शाळेतून घरी परत आल्याआल्या मित्रांबरोबर खेळण्यासाठी बाहेर पळायचे. मला बरेच मित्र होते आणि आम्ही निरनिराळे खेळ खेळत असू. मी खेळामध्ये फारसा तरबेज नव्हतो आणि पुष्कळदा हरतही असे. तरीदेखील खेळताना खूप मजा यायची यात शंकाच नाही. आम्ही मुलेमुले रात्री लवकर जेवायचो आणि मग माझ्या सवयीप्रमाणे मी लगेचच झोपी जायचो. काय म्हणालास? घरचा अभ्यास? असायचा ना, भरपूर असायचा; पण तो अभ्यास पहाटे उठून करायला मला जास्त आवडायचे आणि त्यासाठी मी सर्वांच्याआधी उठतही असे.

घरच्या या अभ्यासामुळेच मी एकदा चांगलाच अडचणीत सापडलो होतो. आम्ही त्यावेळी दगडी पाट्यांवर अभ्यास लिहून काढत असू. एक दिवस असाच अभ्यास करून मी माझ्या बाईंना तो गृहपाठ अगदी सकाळी दाखवला. त्यांनाही तो पसंत पडला आणि नंतर त्यांनी मला तो पुसून टाकायला सांगितले. पण कसे कोण जाणे, नंतर दिवसभरामध्ये इतर मुलांचा गृहपाठ पाहता पाहता, माझा गृहपाठ त्यांनी स्वतःच आधी तपासलाही होता हे त्या विसरल्या. मी गृहपाठ केला होता, असे सांगूनही त्यांना पटेना. त्यांनी मला बाकावर उभे राहायला आणि परत तोच गृहपाठ करायला फर्मावले. पण मी काही ऐकेना, त्यामुळे त्यांच्या-माझ्यामध्ये चांगलीच खडाजंगी झाली. परिणामतः त्यांनी मला वर्गातून हाकलून घ्यायचे ठरविले. माझे बखोट धरून त्यांनी मला बाकावरून खेचले, आणि दारातून बाहेर ढकलून दार लावून घेतले. मीही चिडलो होतो. त्यामुळे मी त्या दाराला एवढ्या दणादणा धक्के मारू लागलो की ते मरतुकडे दार धाडकन निखळून खालीच पडले. त्या आवाजामुळे आमच्या मुख्याध्यापकांचे लक्ष तिकडे वेधले गेले आणि ते 'काय झाले' म्हणून चौकशी करायला आमच्या वर्गाकडे धावले. रडत-रडत हुंदके देतच मी त्यांना जे घडले ते सांगितले. आश्चर्य म्हणजे त्यांचा मात्र माझ्यावर विश्वास बसला. ते आमच्या बाईंशी काहीतरी बोलले आणि मला पुन्हा वर्गात जाऊन माझ्या जागेवर बसायला मिळाले.

आपल्याहातून काही विलक्षण घडले असल्याची मला कल्पनाही नव्हती. माझ्या भावंडांच्या मते माझे वागणे चुकीचे होते. पण आई मात्र माझ्या बाजूने होती. तिने मला दिलासा दिला. मी खोटे बोललो नव्हतो हे तिला माहीत होते. पुढे मोठा झाल्यावर, आपण वागलो होतो ते योग्य होते याची मला खात्री पटली. जर तुमची बाजू सत्याची असेल तर तुम्हांला झगडण्याचे धैर्य आपोआपच येते. ते असो, आमच्या मुख्याध्यापकांना त्या

घटनेचा मात्र खूपच अचंबा वाटला. मी खेळांमध्ये फारसा प्रवीण नव्हतो तरी एकंदरीत पाहता मी एक चांगला विद्यार्थी होतो आणि सहसा पहिला नंबर हातचा जाऊ देत नसे. यामुळे लवकरच मी मुख्याध्यापकांचा आणि इतरही शिक्षकांचा लाडका विद्यार्थी बनलो.

काही वर्षांनी माध्यमिक शाळेत जाण्यासाठी मी ती शाळा सोडली नंतर मी कॉलेजात असताना माझ्या भावाची मुले शाळेत जाण्याच्या वयाची झाली. तुला सुनिताताई आठवते का? तीदेखील त्याच शाळेत शिकली. ती माझी पुतणी आहे, हे मुख्याध्यापकांना माहिती होते आणि त्यांनी मोठ्या अगत्याने तिलाही ही घटना सांगितली होती.

मी तुला हे सारे एवढ्यासाठीच सांगतो आहे की आपला एखाद्या गोष्टीवर विश्वास असेल तर त्या गोष्टीसाठी आपण खंबीरपणे उभे राहिले पाहिजे. असे करण्यात अडचणी येतील, पण त्यांना तोंड देऊन ठामपणे उभे राहण्याचा निर्धार आपण दाखवू शकलो, तर त्याचा अंतिम परिणाम फार चांगला होतो.

सिद्धार्थ, मला माहिती आहे की तू हुशारही आहेस आणि तुला अभ्यासातही चांगली गती आहे. पण त्याबरोबरच आपण नीतिमूल्यांवर विश्वास ठेवला पाहिजे आणि त्यांच्या बाजूने ठामपणे उभे राहिले पाहिजे. त्यातूनच आपले व्यक्तित्व घडत असते. मूल्ये ही खरोखर अमूल्य असतात, आपण त्यांचा सदोदित आदर करायला शिकले पाहिजे.

माझे पत्र जरा लांबले खरे, पण त्याचे कारण म्हणजे तू शाळेतला जायला अळंढं करतोस हे ऐकून मी जरा रागावलोच होतो. थोड्याच दिवसांनी तुला शाळा आवडू लागेल आणि अगदी एक दिवसही शाळा चुकवावी लागली तर त्याचे वाईट वाटेल, हे नक्की.

(मात्र माझ्यासारखे वर्गाच्या दारावर धक्के मारू नकोस हं! आजकाल ही दारे खूपच दणकट असतात, बरे का!)

सर्व सदिच्छा व शुभाशीर्वादांसह,

तुझा
दिनकर आजोबा

प्रिय अनू,

तुझी ९ सप्टेंबरची ई-मेल मिळाली आणि खूप आनंद झाला. तुझे पत्र तुझ्या आईबाबांनीही वाचले पाहिजे असे मला नेहमीच वाटते, कारण तू पत्रे फार छान लिहितेस. तुझे पत्र वाचताना मला अभिमान वाटतो. माझे हे समाधान त्यांनीही अनुभवावे असे मला वाटत होते, म्हणून मी त्यांना तुझे पत्र वाचा असे सुचवले.

नाशिक, विदर्भ,
मराठवाडा या भागात
सहकार तसेच
शिक्षणक्षेत्रात
कार्यरत असलेले
डी. बी. सारडा
सामाजिक
कार्यकर्ते आहेत.

ठीक आहे, मी
यापुढे तुला आधी
सांगितल्याशिवाय, तुझी
परवानगी असल्याशिवाय,
तसे कळविणार नाही. मग
तर झाले? पण बेटा खरंच
सांग, तुला हे एवढे गुपित
कशाला राखायचे होते?
आपल्या मनात एखादा
प्रश्न उमटला आणि त्याने
आपल्याला गोंधळवून
टाकले, की साहजिकच

आपण त्या प्रश्नाचे उत्तर इकडेतिकडे शोधणारच! अशा वेळी प्रश्न उपस्थित होतो की कुणाला विचारायचे? कुणाला आणि का विश्वासात घ्यायचे? आपला त्या व्यक्तीवर किती विश्वास आहे, यावर ते अवलंबून असते; केवळ तिची बुद्धिमत्ता किंवा प्रतिभेची चमक यावरती नव्हे! निव्वळ बुद्धिमत्ता किंवा प्रतिभा असून भागणार नाही, आपला त्या व्यक्तीवर विश्वास किती आहे, हे अधिक महत्त्वाचे!

तुला माहित आहे की कधीकधी आपल्याला समोर दिसलेली किंवा कोणी दिलेली मिठाई खाण्याचा मोह होतो. उदाहरणार्थ एखादे चॉकोलेट! चॉकोलेट पाहिले की मटकावून टाकावे असे कुठल्याही लहान मुलाला वाटेल. पण ते मूल चॉकोलेट भलत्याच कोणाच्याही हातून घेणार नाही. ते आधी आपल्या आई-वडिलांकडे पाहील. त्यांना हे चालणार आहे अशी संमतीची झलक त्यांच्या नजरेत दिसली, तरच ते मूल ते चॉकोलेट घेईल, मग ते चॉकोलेट किती का आवडते असे ना! मग यातून आपण काय धडा घ्यायचा? मला तो तुझ्या ई-मेलमधून, आणि तोदेखील सावकाशीने- तुझ्या सवडीने- शिकायला आवडेल.

मला वाटते, माझ्या या सांगण्याचा तू बारकाईने विचार करावास आणि मगच अगदी विचारपूर्वक उत्तर द्यावेस. याच संदर्भात तू मला ९ सप्टेंबरला पाठवलेली ई-मेल पुन्हा

काळजीपूर्वक वाच, त्याच्यावर विचार कर आणि मग तूच सांग की तुझे उत्तर सुसंगत होते का? असल्यास कसे काय?

शांतपणे विचार कर. विचार करत राहिलीस की तुझे तुलाच उत्तर सापडेल. हे करून बघण्यासारखे आहे. त्याला फक्त पुरेसा वेळ दिला पाहिजे. विचार करायला मन शांत-निवांत असावे लागते. तेव्हा नानार्जीनी विचारले आहे म्हणून काहीतरी उत्तर देण्याची उगीच घाई करू नकोस.

तुझ्या या नानार्जीना तेवढा धीर आहे. योग्य त्या उत्तरासाठी मी महिनोन्महिनेच काय पण वर्षभरही थांबायला तयार आहे. प्रश्न कितीही अवघड असोत आणि ते स्वतःला पडलेले असोत की दुसऱ्या कोणी विचारलेले असोत, पण अखेरीस आमची अनू त्यांची उत्तरे शोधून काढू शकते, हे मला पाहायचे आहे. ही एक अगदी खात्रीची पण वेळखाऊ प्रक्रिया आहे. आपण जर भावनेच्या भरात पटकन उत्तर देऊन टाकू तर ते उत्तर चुकीचे असण्याची शक्यता असते. म्हणून जेव्हा तुझी पूर्ण तयारी झाली असेल तेव्हाच, पूर्ण विचारांती तू हुडकलेले उत्तर मला लिहून कळव. दरम्यान तुला जे नवे प्रश्न पडतील, ते जेव्हा वाटेल तेव्हा विचारत जा. मला जमेल तसतशी मी त्यांची उत्तरे देत जाईन.

अनू, ह्या साऱ्याचा तू मनात शांतपणे विचार करावास असे मला वाटते. म्हणजे मग तुझ्या मनात कुठलीही अस्वस्थता किंवा खळबळ राहणार नाही. शिवाय वाटेल ते प्रश्न बेधडक विचारायला तुला नानार्जींसारखा खंबीर माणूस हाताशी आहे; तेव्हा न अडखळता बेलाशक प्रश्न विचार.

या पत्रांच्या देवाणघेवाणीतून जे मुद्दे आपोआपच पुढे आले, त्यांबद्दलचे तुझे विचारपूर्वक बनलेले मत कळून घेण्यास उत्सुक असलेला—

तुझा,
नानार्जी

प्रिय किरण हिला,
अनेक आशीर्वाद.

बऱ्याच दिवसांपासून तुला पत्र पाठवावे असे मनात होते, पण मला परगावी दौऱ्यावर जावे लागले.

आता मी काय म्हणतो ते नीट ऐक.

दुसऱ्या महायुद्धापासून
भारताच्या वायुदलात
असलेल्या
मुळगावकरांना
१९४८च्या काश्मीर
कारवाईतील
शौर्यासाठी
महावीरचक्र प्रदान
करण्यात आले.
१९७६मध्ये ते
वायुसेनाप्रमुख झाले.

मावळलेल्या प्रत्येक दिवसागणिक तू दिसा-मासाने व वर्षाने मोठी होते आहेस. गेलेला काळ परत फिरवता येत नाही. आपल्याला हव्या असलेल्या बहुतेक साऱ्या गोष्टी पैशांनी विकत घेता येतात, पण वेळ मात्र विकतही मिळत नाही. तेव्हा मिळालेल्या प्रत्येक क्षणाचा उपयोग स्वतःमध्ये सुधारणा होईल असे काहीतरी नवीन शिकण्याकरिता कर. अशा प्रकारे मिळवलेल्या ज्ञानाचा तुला आयुष्यभर उपयोग होणार आहे. मानवी गुणांपैकी बहुधा सर्वाधिक महत्त्वाचे गुण म्हणजे निष्ठा, सचोटी आणि शिस्त! हे गुण आत्मसात करण्यासाठी आणि ते आपल्या जीवनशैलीचा अविभाज्य घटक बनतील यासाठी खास लक्ष दिले पाहिजे. या गुणांमुळेच तुला

जबरदस्त आत्मविश्वास प्राप्त होईल आणि तुझ्या हाताखाली काम करणाऱ्यांकडून तसेच वरिष्ठांकडूनही तुला योग्य तो मान मिळेल.

यशस्वी होण्यासाठी नेतृत्वगुण आवश्यक असतात, ते तुला प्रयत्नपूर्वक मिळवावे लागतील. निवडलेल्या कोणत्याही व्यवसायात अथवा क्षेत्रात सर्वोच्च पदापर्यंत पोहोचण्याची क्षमता मगच तुझ्यात निर्माण होईल.

माझ्या सांगण्याकडे काळजीपूर्वक लक्ष देऊन, तू ते अमलात आणशील, तर आयुष्यात उपयोगी पडणारे इतरही गुण कोणते, ते तुला आपोआपच उमगेल. याच प्रक्रियेमधून परिपूर्ण मानव- स्त्री असो वा पुरुष निर्माण होत असतात.

आपली नीट काळजी घे.

तुझा सप्रेम,
आजोबा

प्रिय आयेषा व निखिल,

आज माझा वाढदिवस आहे. का कोण जाणे, हा दिवस मला नेहमीच विचारात पाडतो. विचार असतो गतकाळाचा आणि जो काही थोडासा काळ पुढे बाकी उरला आहे त्याचा! पण आज मात्र माझ्या बऱ्याच कडू-गोड आठवणी पिंगा घालत परतल्या. वाऱ्याचेही असेच असावे. कधी हवेच्या मंद मंद झुळका वाहतात, तर कधी रानवट, हिंस्र वादळ फटकारत जाते. मला वाटते, आठवणींचेही तसेच काहीसे आहे.

जयंत महापात्र हे
सुप्रसिद्ध व लोकप्रिय
उडिया कवी आहेत.
यांना आजपर्यंत
बरेच सन्मान
मिळालेले आहेत.

तुमच्या आयुष्याची सारीच वर्षे अजून तुमच्या पुढ्यात आहेत. त्यामुळेच ही वर्षे सत्कारणी कशी लावावी हे तुम्हा मुलांना आताच कळले तर अधिक बरे होईलसे वाटते. कारण हा आत्ताचा काळ पुन्हा कधीच परत येत नसतो. आज जसा मी पाहतो आहे किंवा इतरही अनेक लोक पाहतात तसे, नंतरच्या आयुष्यात तुम्हीही मागे वळून या दिवसांकडे पाहाल, तेव्हा नेहमीच मनात येते- संधी मिळाली असती तर आपण ही गेली काही वर्षे आता जगलो त्यापेक्षा काही वेगळ्या प्रकारे जगलो असतो का?

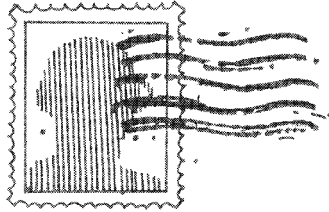
माझे स्वतःच बालपण तुमच्या आताच्या दिवसांहून खूप वेगळे होते. सारे जग अज्ञात आणि विलक्षण अशा गोष्टींनी भरलेले आहे असे जाणवायचे. ज्या साशंकपणाने मी त्या गोष्टींकडे माझे अडखळते हात पुढे करत असे, ती साशंकता मला अजूनही अगदी तशीच जाणवते. आज तुम्हांला ज्या गोष्टी अगदी सहज परिचयाच्या वाटतात, त्या गोष्टी माझ्या वेळी नव्हत्याच. अगदी साधा रेडिओ म्हटले तरी मला ती अपूर्वाईची गोष्ट वाटायची. वरती चकाकती डायल असलेल्या या लाकडी पेटीतून आवाज आणि संगीत येते तरी कसे, असा मला नेहमी प्रश्न पडे... 'हवेत एवढ्या साऱ्या गोष्टी राहतात तरी कशा?' असा प्रश्न मी माझा मलाच विचारात असे. ह्याच हवेने झाडे, प्राणी आणि मानवांच्या जीवनाचे पोषण होते. एका अर्थाने तिच्यामध्ये दैवी रूप धारण करण्याची शक्ती वसते; या सगळ्याचा मला मोठा अचंबा वाटायचा. रात्रीच्या गडद अंधारात मी दूरच्या ताऱ्याकडे पाहायचो आणि तो तारा काही लक्ष वर्षांपूर्वीच नष्ट झाला असल्याचे माहीत असायचे आणि तरीही आज त्याचा प्रकाश आपल्यापर्यंत पोचतोय! म्हणजे मग आपल्या ह्या विश्वरूपी घराचा निव्वळ आकार व स्वरूप केवढे भव्य आहे, हे पाहूनच मी विस्मयचकित होत असे.

विस्मयाच्या या भावनेबद्दलच मला आज तुमच्याशी बोलायचे आहे. हल्ली आपल्यामध्ये एक विचित्र संवेदनाशून्यता आली आहे, त्यामुळे आपल्याला ज्या जगातले आपले जगणे गृहीत धरायचीच सवय लागली आहे. आणि ज्या अद्भुतामुळे आपल्या जगण्याचा क्षण न् क्षण जगण्याच्या लायकीचा होतो, त्याबद्दलच्या विस्मयालाच आम्ही पारखे होत चाललो आहोत. म्हणजे प्रत्यक्ष चमत्काराच्या सीमारेषेवरच आपण जगत असूनही, खुलेपणानं त्याचा स्वीकार करायला, डोळे उघडायला आपण नकार देतो आहोत आणि त्यामुळे आपल्या समोरच घडणारा चमत्कार आपल्याला दिसेनासा होतो आहे...

इतकी वर्षे कविता लिहितोय पण त्यातून मला फार काही गवसले नाही. माझ्या समोरचे दार अजूनही तसेच बंद आहे. केवळ तुम्हा लहान मुलांमध्येच सभोवतीच्या जगाबद्दल विस्मयाची जी भावना असू शकते तिचा अनुभव घेणे, ते कुतुहूल स्वतःलाही जाणवणे, एवढेच कदाचित मी अखेरीस शिकलो असेन; कारण मलाही भोवतालच्या जगाकडे लक्षलक्ष रंगभऱ्या डोळ्यांनी पाहण्याची आस लागलेली असते. कदाचित हेच ते शिकणं असेल. तुम्हीदेखील सकाळच्या कोवळ्या उन्हात चमकणारा तो दवबिंदू पकडण्याची धडपड केली पाहिजेत. हा दवबिंदू तुम्ही आपलासा करा, त्याबरोबरच त्यामध्ये असलेले अद्भुत, विस्मयाचं जग अनुभवून पहा. यातून तुमच्या आयुष्यात जे अपूर्व समाधान येईल, त्याची तुलना कशाशीच नाही- ना कीर्तीशी, ना यशाशी ना संपत्तीशी! तो परिपूर्तीचा आनंद जरूर मिळवा.

अनेकानेक आशीर्वादांसह,

तुमचा
आजोबा

प्रिय अनंत व मिंटी,
मंगलमय अनेक आशीर्वाद.

जोफवेतो तुम्ही दोघेजण दिल्लीतच शिकत होतात, तोपर्यंत तुमची नानी आणि मी, आम्हा दोघांसाठी घर कसे रसरसलेले-फुललेले असायचे. वरच्या मजल्यावर जिथे तुम्ही राहायचात, तिथून तुमचे खेळण्याचे, परस्परांमधील तक्रारींचे आवाज आम्हांला ऐकू यायचे. कुठल्याही रोपट्याला नवी कळी आली किंवा फूल फुलले की तुम्ही पळत खाली यायचात आणि म्हणायचात,
“नाना-नाना, गुलाबाला चार कळ्या आल्या आहेत, बघायला चला.”

कमलेश्वर हे हिंदीचे प्रसिद्ध लेखक, पत्रकार असून दूरचित्रवाणीवरील असंख्य मालिका व इतर कार्यक्रमांचे लेखन त्यांनी केले आहे.

आणि त्यातली कळी उमलल्यावर मिंटी मला अक्षरशः खेचत म्हणायची,
“नाना, तिथे एक फुलपाखरू आहे, चला लवकर!” आजोबा पायऱ्या

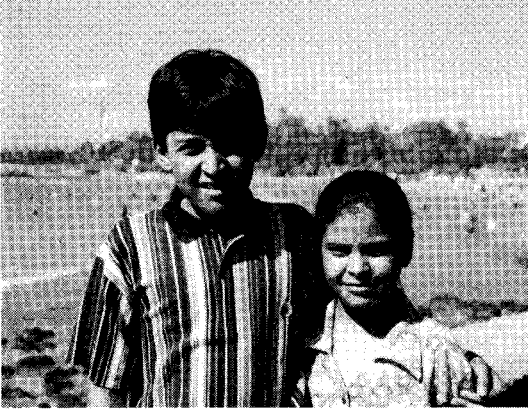
चढून वर येईपर्यंत फुलपाखरू थोडेच थांबणार आहे, हे तिच्या छोट्याश्या डोक्यात कधी यायचेच नाही. पण वरच्या मजल्यावर तू न मिंटी, फुले नी फुलपाखरे आहेत, एवढ्या नुसत्या कल्पनेनेच मन कसे भरून यायचे.

मग तू डून स्कूलला शिकायला गेलास आणि तुझ्या बाबांची बदली झाल्याने मिंटीदेखील ममी-पप्पांबरोबर भोपाळला निघून गेली. तेव्हापासून घर कसे शांत, ओकं-ओकं वाटते आहे. आम्हा दोघांना तुमची फार-फार आठवण येते. त्यात आता हिवाळ्याच्या सुटीत तू मिंटीबरोबर आईवडिलांकडेच भोपाळला आहेस. तेव्हा तुम्हा दोघांना पत्राने तरी भेटावे म्हणून मी हे लिहितोय.

तुला माहीत आहे, माझे लेखन-वाचन सारखे चालूच असते. जगात काय चालले आहे, ते जाणून घ्यायची मला फार उत्सुकता असते. गेल्या वर्षी आपल्या देशाने पोखरण इथे पाच अण्वस्त्रांची चाचणी घेतली. तेव्हापासून मला फारच खिन्न आणि अस्वस्थ वाटते आहे आणि याबद्दल तुला लिहिलेच पाहिजे असे वाटते, कारण तुम्ही दोघे नेहमीच माझे ऐकून घेता. आणि कोणत्याही गोष्टीवर माझे मत काय बरे असेल, याची तुम्हांला उत्सुकता असते.

आमच्या पिढीने तुम्हांला ही अण्वस्त्रांची फार चुकीची भेट दिली आहे, असे मला वाटते. पण येणाऱ्या शतकामध्ये तुम्ही त्याकडे लक्ष देऊन ही चूक दुरुस्त करू शकता.

ऑगस्ट १९४५मध्ये काय घडले, ते तुम्हांला ठाऊक आहे का? तुम्ही त्यावेळी जन्मलासुद्धा नव्हतात. त्यावेळी, दुसऱ्या जागतिक महायुद्धाच्या शेवटाच्या सुमारास, अमेरिकेने जपानमधील हिरोशिमा आणि नागासाकी या शहरांवर अणुबाँब टाकले. या अणुस्फोटांमुळे तपमान प्रचंड वाढले. त्यामुळे वातावरण तापले. लाखो लोकांची अक्षरशः राखरांगोळी झाली; हिरवळ, झाडी, पाने-फुले सर्व नष्ट झाली. या हाहाःकारातून जे वाचले ते एकतर अपंग तरी झाले किंवा त्यांना असाध्य रोगांनी तरी पछाडले. हिरोशिमाची नदी सुकून तिचे वाळवंट झाले आणि नागासाकी बंदर जळक्या हाडांचे व राखेचे भांडार झाले.

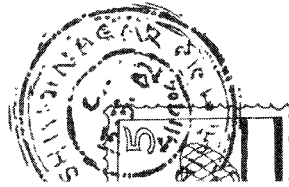
अण्वस्त्रांनी आपल्याला केवळ सर्वकष संहार आणि विनाश तेवढा दिला. तुम्हांला भारतीय संस्कृतीचा, मूल्यांचा, जीवन पद्धतीचा व विकास प्रणालीचा वारसा लाभला आहे. त्यामुळे अशा संहाराला व विनाशाला तुम्ही कधीच पाठिंबा देणार नाही, याची मला खात्री आहे. म्हणून म्हणतो, गेल्या शतकात आम्ही जी चूक केली ती या शतकात तुम्ही दुरुस्त केली पाहिजे. कारण एकदा अणुबाँबची वृष्टी झाली तर मग या जगामध्ये

पुन्हा फुले फुलणार नाहीत, फुलपाखरे बागडणार नाहीत.

तेव्हा बाळांनो, जे मला करता आले नाही, ते तुम्ही साध्य करून दाखवा.

तुमचा सप्रेम,

नाना

प्रिय विवस्वत्,
अनेक आशीर्वाद.

आज तू अठरा वर्षाचा झालास, हा तुझ्या आयुष्यातील एक महत्त्वाचा टप्पा आहे. आता १८व्या वर्षी मताधिकार मिळाल्यामुळे तू भारताचा संपूर्ण नागरिक झाला आहेस आणि एक महान राष्ट्र उभारण्याच्या आव्हानात्मक प्रक्रियेत तू आता भाग घेऊ शकतोस. याच वर्षी तुझे शाळकरी शिक्षण संपून तू उच्च शिक्षणाला सुरुवात करशील. त्यामुळे

काश्मीरचे भूतपूर्व
महाराजे डॉ. करणसिंग
हे एक विचारवंत
विद्वान असून
त्यांनी भारताच्या
शासनात मंत्रिपदापर्यंत
अनेक पदे भूषविली
आहेत.

आजच्या या वाढदिवशी तुला शुभेच्छा देताना आजोबा म्हणून तुला काही उपदेशाचे शब्द सांगणे हे माझे कर्तव्य आहे. माझा हा सल्ला स्वीकारायचा की नाही, हा पूर्णपणे तुझा निर्णय असेल; कारण तू आता प्रौढ झाला आहेस आणि आपल्याला हवा तो निर्णय घेण्याचे तुला स्वातंत्र्य आहे.

माणूस म्हटले की त्याला अनेक पैलू असतात आणि त्या प्रत्येक पैलूकडे विशेष लक्ष दिले पाहिजे. पहिली बाब म्हणजे आपले शरीर! मानवी शरीर ही कोट्यवधी वर्षांच्या उत्क्रांतीनंतर निसर्गाने बनविलेली एक

अद्भुत यंत्रणा आहे. तू आपले शरीर जतन केले पाहिजेस. शरीर तंदुरुस्त राख; तंबाखू, मद्य, अमली पदार्थ, असल्या विषांपासून त्याचे रक्षण कर. आयुष्यात तू जसजसा पुढे जाशील तसे तुझ्या लक्षात येईल की कोणत्याही यंत्राप्रमाणे शरीरालाही योग्य ती देखभाल, सकस खाद्य आणि भरपूर कसरतीची जरूरी आहे. आज १८व्या वर्षी तुला वाटेल, यात सांगण्यासारखे असे विशेष काय आहे; हे तर उघडच आहे. पण वय वाढते तसे लोक शरीराचे महत्त्व विसरतात आणि उत्तरायुष्यात त्यांना त्याचे परिणाम भोगावे लागतात.

शरीराइतकाच महत्त्वाचा दुसरा पैलू म्हणजे मन! आपल्या अंतरंगापैकी सर्वात सूक्ष्म आणि आश्चर्यजनक असे यंत्र! कालाच्या प्रदीर्घ आणि गुंतागुंतीच्या प्रवासादरम्यान, मानवी संस्कृतीतील आश्चर्यकारक आणि गूढ वाटाव्या अशा गोष्टींची निर्मिती या मानवी मनानेच केली. पण मनाने ज्याप्रमाणे अशा अतुलनीय सुंदर गोष्टींची निर्मिती केली, त्याचप्रमाणे कल्पनाही करता येणार नाही अशी विनाशकारी शक्तिशाली अस्त्रेही बनवली. म्हणूनच अभ्यास, मनन आणि समवयस्कांबरोबर तसेच ज्येष्ठांबरोबर संवाद साधून तू आपल्या मनाचे संगोपन केले पाहिजेस. जेवढे वाचता येईल तेवढे वाच; 'डिस्कव्हरी' आणि 'नॅशनल जिऑग्राफिक' सारख्या दूरचित्रवाहिन्या पहा, त्यायोगे तुझ्या मनाचे क्षितिज विस्तारेल.

अंतराचा अडथळा दूर करून मानवाने ज्या काळात गगनाला गवसणी घातली, चंद्रावर पाऊल ठेवले आणि इतर ग्रहांचा धांडोळा घेतला आहे, अशा काळात तू जन्मला आहेस. आता त्याहून दूरस्थ ताऱ्यांच्या शोधाची त्याची तयारी चालू आहे. भोवतालच्या जगाकडे पाहताना कुतूहल व औत्सुक्याची भावना जागी ठेव. एकूणच आयुष्यामध्ये तू काय शिकलास यापेक्षा तुझी शिकण्याची क्षमता किती विकसित झाली ते जास्त महत्त्वाचे आहे. ऋग्वेदात म्हटले आहे त्याप्रमाणे, “जगाच्या सर्व दिशांतून ‘भद्र’ – उदात्त विचार आमच्याकडे येवोत.”

तिसरे मानवी अंग आहे सौंदर्याचे. सौंदर्य पाहता येणे ही मानवी जाणिवेची फार महत्त्वाची देणगी आहे आणि ती तू जरूर जोपासली पाहिजेस. एखादे फूल किंवा साधे रोप असो, आकाशातली रात्रीची चांदण्यांची पंगत असो; संगीताचे सूर असोत की एखाद्या चित्राचे रसरशीत रंग, या साऱ्यांमधील सौंदर्य पाहण्याची आपली क्षमता आपल्याला वाढवता आली पाहिजे आणि ती तशीच आयुष्यभर पुढे राखता आली पाहिजे. या रसिक वृत्तीमुळे, सौंदर्याबाबतच्या संवेदनशीलतेमुळेच आपल्या जीवनात आनंद निर्माण होतो; एरवी ते अगदी नीरस, कंटाळवाणे झाले असते.

ज्या चौथ्या पैलूचाही विचार केला पाहिजे, तो पैलू म्हणजे समाजाचा घटक म्हणून तुमची जबाबदारी कोणती? एखाद्या बेटाप्रमाणे सर्वांपासून अलिप्त राहून, आपल्यापुरते स्वतंत्र असे जीवन कोणीच जगू शकत नाही. आपण समाजाचे पुष्कळ देणे लागतो. आपल्याला जे जे काही मिळाले आहे त्याची जाणीव ठेवून, त्याची परतफेड. जास्तीत जास्त चांगल्या प्रकारे करण्याच्या दृष्टीने आपण आयुष्यभर खटपट केली पाहिजे. आपल्या संबंधांचे वर्तुळ प्रथमतः आपल्या कुटुंबातील व्यक्तींपुरते मर्यादित असते. अशा वर्तुळांतून पुढे जात आपण संबंध वाढवत ही वर्तुळे विस्तृत करत गेलो की ह्या समकेंद्री वर्तुळांमध्ये अधिकाधिक मोठे समूह गुंफले जातात, एक प्रकारे आपले कुटुंबच वाढत जाते.

स्वतःला समाजाचा एक सुजाण आणि जबाबदार घटक मानून तू सदैव वागले पाहिजेस. आपल्या व्यक्तिगत अभिलाषेमुळे, किंवा उफाळत्या महत्त्वाकांक्षेने आपली सामाजिक जाणीव कलुषित होता कामा नये. तसे झाले की आपल्यापेक्षा कमी भाग्यवान असलेल्या इतर व्यक्तींचे शोषण करण्याकडे तुम्ही आपोआप प्रवृत्त होता. शेवटी, समाजाबद्दलच्या या जबाबदारीच्या जाणिवेने सारे विश्व आपल्या कवेत घेतले पाहिजे. आपल्या शास्त्रग्रंथांत ‘वसुधैव कुटुंबकम्’ म्हणजे ‘सारे विश्व हेच घर’ असा यासाठी फार सुरेख वाकप्रचार आहे. एकविसाव्या शतकात तुमचे वय जसे वाढत जाईल, तसतशी ही विश्वकुटुंबाची भावना अधिकाधिक वाढून इतर छोट्यामोठ्या निष्ठांवर मात करेल, अशी आशा वाटते.

मानवी जीवनाचे जे विविध पैलू वा अंगे मी तुला सांगतो आहे, त्यांमधले शेवटचे

आणि सर्वात महत्त्वाचे अंग म्हणजे आध्यात्मिकतेचे! यामुळेच पृथ्वीवरील इतर जीवांपेक्षा मानववंश वेगळा ठरतो. प्रत्येक व्यक्तीमध्ये दैवी गुणांचा एक स्फुलिंग असतोच, अशी आपल्याकडे श्रद्धा आहे. आणि या ठिणगीला फुंकर घालून आपली आध्यात्मिक क्षमता पूर्णपणे साध्य करणे, हेच मानवाचे खरे ध्येय आहे. आपल्यामध्ये दैवी असे काहीतरी आहे याचा कधीही विसर पडू देऊ नको, ती जाणीव आपल्या मनोकोषात खोलवर रुजलेली असू दे. मग तू या दैवी अंशाचा शोध निरनिराळ्या मार्गांनी घेऊ शकशील. आपले वेद म्हणतात, 'सत्य एकच आहे, पंडित जन त्याला वेगवेगळ्या नावांनी बोलावतात, एवढेच.' तेव्हा ही आध्यात्मिक जाणीव आपल्या जीवनाचे व मनाचे एक केंद्रीभूत अंग होऊ दे. मानवी जीवनात आपणाला मिळू शकणारा हा सगळ्यात समृद्ध वारसा आहे.

तुझ्या १८व्या वाढदिवसाच्या निमित्ताने हे माझे काही विचार मी मांडले आहेत. भगवान शिवशंकर तुला उत्तम आरोग्य, निष्कलंक ज्ञान आणि सर्व क्षेत्रांत यश प्रदान करोत, हाच आशीर्वाद.

सप्रेम तुझा
आजोबा

प्रिय सहज, समर, संजम व सोनल यांना
अनेक आशीर्वाद.

तुम्हांला कबूल केल्याप्रमाणे मी हे पत्र लिहित असता, आपण सारे नव्या
सहस्रकाच्या उंबरठ्यावर आहोत तेव्हा माझ्या मनात सदैव घर करून असणाऱ्या एका
विषयाबद्दलच लिहावे, असे मला वाटले.

देव म्हणजे दुसरे तिसरे काही नसून कसून मेहनत करणे-कमावणे-त्याची मजा

लुटणे- आणि सर्वांबरोबर वाटून घेणे हेच आहे.

आपल्या शीख धर्माचे संस्थापक गुरु नानक हे एकदा
नाही, वारंवार म्हणून गेले आहेत.

घल खाइ किच्च हालतों दे

नानक राह पहचाने से

(जो कोणी परिश्रम करून कमावतो, त्याचा

उपभोग घेतो आणि जे कमावले ते दुसऱ्यांबरोबर वाटून
घेतो त्याला सद्‌वर्तनाचे रहस्य कळले आहे, असे नानक
म्हणतात.)

खरेच, ज्याला निढळाच्या घामाने कमावणे

म्हणतात, त्याचा आनंद काही आगळाच असतो. एकदा
एका नवीनच उभारलेल्या इमारतीशी एक तरुण बिगारीण

साहित्य अकादमी
पुरस्कारविजेते
सरदार दुग्गल हे
आकाशवाणी सदस्य,
तसेच नॅशनल बुक
ट्रस्टचे अध्यक्ष होते.
अनेक पंजाबी पुस्तके
लिहिलेल्या या
साहित्यिकाला राज्य
सभेचे सदस्यत्वही
दिले गेले.

आपल्या जोडीदारणीला सांगताना मी ऐकले, “ही इमारत बांधताना किती मजा आली,
नाही?” कष्टांविना कमावलेला म्हणजे हरामाचा पैसा. तो हाती घेण्याने हात तर घाण
होतोच शिवाय तो पैसा जसा आला त्याच वाटेने हमखास नाहीसादेखील होतो, असे मला
आढळून आले आहे. सरकारी कचेऱ्यांमध्ये जादा कामाचा भत्ता म्हणून वाटल्या जाणाऱ्या
रकमेचा मोठा हिस्सा, कामाचा वेळ चकाट्या पिटून वाया घालवून नंतर ‘ओव्हरटाइम’
म्हणून काम करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांचे खिसे भरण्यातच खर्च होतो. पण अशा प्रकारे
मिळविलेले पैसे क्वचितच घरापर्यंत पोचतात; ते पैसे भलभलत्या उचापतींमध्येच संपून
जातात, ही वस्तुस्थिती आहे.

कमावणेसुद्धा एक वेळ सोपे म्हणता येईल, पण जे कमावले ते दुसऱ्यांबरोबर वाटून
घेणे मात्र बहुधा जिवावर येते. त्याची प्रयत्नपूर्वक सवय करावी लागते आणि तीही अगदी
बालपणापासून! तुमची आजी आयेषा ही एका मोठ्या एकत्र कुटुंबात वाढली. त्या सगळ्या
मिळून सहा बहिणी आणि तीन भाऊ होते. त्यामुळे तिला आपल्याकडे जे काही असेल ते

वाटून घेण्यात काहीच अडचण येत नाही. स्वतःच्या हाताने काम करायची कुवत आणि हाती खर्चायला स्वतः कमविलेला पैसा, यामुळे तिच्यासारख्या कष्टकरी महिलेला कमावलेले वाटून घेण्यात मुळीच धास्ती वाटत नाही.

पंजाबी अकादमीने मला वर्षातील सर्वाधिक लक्षणीय लेखक म्हणून 'सर्वश्रेष्ठ साहित्यकार पुरस्कार' द्यायचे ठरविले होते. शाल, मानपत्र आणि ५१,०००/- रुपयांची थैली, असा हा पुरस्कार होता. मला ही बातमी कळताच मी रोख रक्कम 'ग्यानी गुरुमुख सिंग मुसाफिर ट्रस्ट'ला द्यायचे मनात ठरविले होते. कारण त्यांच्या इमारतीचे खांब उभे राहिले होते पण निधीअभावी छप्पर घालण्याचे काम मात्र रखडले होते. ग्यानी गुरुमुख सिंग हा कवी आणि राजकारणी होता. देशाच्या या भागात असे मिश्रण जरा विरळाच. शिवाय तो माझा निस्सीम चाहताही होता.

परंतु त्याच आठवड्यात हिमालयन इन्स्टिट्यूटच्या, डॉ. स्वामी राम यांचेही मदतीसाठी आवाहन करणारे पत्र आले. ते एका इस्पितळासाठी उत्तराखंडामध्ये काम करताहेत. त्यांचे कामही निःसंशय मदत करण्यालायक होते, शिवाय आमचे संबंधही अगदी निकटचे होते. मी डॉ. स्वामी रामांच्या चाहत्यांपैकी एक होतो. अमेरिकेतील त्यांच्या हॉन्सडेल आश्रमात मी अनेकदा त्यांचा पाहुणचार घेतलेला आहे. त्यामुळे त्यांनाही निधी मिळवून देण्यासाठी काहीतरी केलेच पाहिजे असे मला वाटत होते. मी मित्रमंडळींकडून पैसे उभे करण्याचाही प्रयत्न केला, पण फारसे कोणी पुढाकार घेताना दिसेना.

दरम्यान स्वामी रामांचा एक कार्यकर्ता त्यांचे पत्र घेऊन हजर झाला. आता काहीतरी करायलाच हवे होते. त्यांचे काम तर अतिशय चांगले होते. मी अशा द्विधा मनःस्थितीत असल्याचे पाहून आयेषाने सुचवले, "पंजाबी अकादमीकडून आलेली थैली स्वामीजींच्या इस्पितळाला देऊन टाकावी." अजून हातही न लागता ती थैली तर अगदी अखखीच्या अखखी तिच्याजवळ पडून होती. "पण 'ग्यानी गुरुमुखसिंग मुसाफिर ट्रस्ट'ला ते पैसे द्यायचे मी ठरवलेय ना!" मी आधीच दिलेल्या वचनाची तिला आठवण करून दिली. ती म्हणाली, "पण स्वामीजींची गरज जास्त निकडीची आहे," आणि मला हो-नाही म्हणायलाही अवकाश न देता आत जाऊन तिने पंजाब अकादमीने दिलेली ती छानदार थैली बाहेर आणलीसुद्धा! त्या थैलीतील पैसे तिने बाहेर काढले, वरचे १,०००/- रुपये काढून माझ्या हाती दिले आणि बाकी सारेच्या सारे रु.५०,०००/- स्वामीजींच्या कार्यकर्त्याला! "आणि ही छानदार पर्स मात्र मी माझ्यासाठी ठेवून घेणार हां!" तिने एखाद्या अल्लड तरुणीप्रमाणे उल्हासाने सांगितले.

पण स्वामीजींच्या कार्यकर्त्याला रोख रक्कम घेण्यामध्ये तांत्रिक अडचण वाटत होती, असे दिसले. "हा काही काळा पैसा नाही, मला सन्मान म्हणून मिळालेली ही रोख रक्कम आहे," असे आम्ही त्याला समजावून सांगितले. पण त्याला काही ते पटेना. "असे

असेल तर ...” असे म्हणून आपले वाक्यही पुरते व्हायच्या आधी आयेषा आत जाऊन चेकबुक घेऊन आली आणि हिमालयन इन्स्टिट्यूटच्या इस्पितळासाठी तिने स्वतःच्या वैयक्तिक खात्यातून ५०,०००/- रुपयांचा चेक दिला. “मग आता रोखीची ही थैली म्यानी गुरुमुख सिंग ‘मुसाफिर’ ट्रस्टला देता येईल, नाही?” स्वामीजींचा कार्यकर्ता जाताच मी म्हणालो, “रोख रक्कम घेण्यास त्यांना काही हरकत असेलसे मला वाटत नाही.”

“देवाचीच इच्छा तशी दिसते,” आयेषा म्हणाली. त्यावेळी तिच्या तोंडावर एक मोहक हसू होते.

तेव्हा तात्पर्य काय, तर आपण आपले काम कसून करावे, कमवावे, आपण मिळवू ते इतरांबरोबर वाटून घ्यावे आणि त्यामध्ये आनंद मिळवावा.

देव अस्तित्वात आहे, असे मी जेव्हा सांगतो त्यावेळी कधी कधी कोणी मला विचारते, “तुम्ही स्वतः देव कधी पाहिलाय का?” उत्तरासाठी एखाद्याने फारच आग्रह धरला तर त्यावेळी मी प्रत्यक्ष घडलेल्या पुढील दोन घडलेल्या गोष्टी सांगतो.

पंजाबमधील वाचनाची एकंदर दुरावस्था लक्षात घेता एकेकाळी माझी मनःस्थिती फारच खिन्न आणि उदास बनली होती. त्यामुळेच की काय कोण जाणे, पण माझ्या नवीन कादंबरीची प्रस्तावना लिहिताना मी अतिशय निराशाजनक असे चित्र रंगवले होते आणि पंजाबीत लिहायचे आपण उगीचच ठरवले, असा स्वतःच्या निर्णयाबद्दल खेदही व्यक्त केला होता. या कादंबरीचे प्रकाशन होऊन जेमतेम काही दिवसच उलटले असतील तोच मला एका आंतरराष्ट्रीय परिषदेमध्ये निबंध वाचण्यास पाचारण करण्यात आले. परिषदेत निबंध वाचताना, समोरच्या श्रोतृवर्गावर माझी एक प्रकारची मोहिनी पडते आहे आणि ते सारे श्वास रोखून, अगदी टाचणी पडेल तरी ऐकू येईल अशा शांततेत माझे भाषण ऐकत आहेत, असे मला जाणवत होते. माझे वाचन संपताच उभे राहून त्यांनी टाळ्यांच्या गजरात मला मानवंदना दिली. माझ्या भाषणानंतर लगेच कॉफीपानाची सुटी होती. मी बाहेर पडताच सह्या मागणाऱ्यांनी मला गराडा घातला. मी अशा प्रकारे गर्दीत सापडलो असता, एक तेजःपुंज व्यक्तित्वाची सुहास्यवदना स्त्री त्या गर्दीतून माझ्याकडे येण्याचा प्रयत्न करताना दिसली. आमची नजरानजर होताच ती म्हणाल्याचे मला भासले,

“अन् तरीही तुमची तक्रार आहे की आपल्याला वाचकवर्ग नाही?”

दिल्लीच्या गर्दीत मला तो चेहरा पुन्हा कधीच दिसलेला नाही.

एक दिवशी भल्या सकाळी मी आपले फिरणे आटोपून घरापाशी आलो तोच भले मोठे पागोटे बांधलेल्या एका दणदणीत हरयाणवी जाटाने आपल्याकडे येण्यासाठी मला खुणावले. आपल्या पत्नीसोबत तो रस्त्याकडेला बसला होता. तिच्या मांडीवर एक तान्हे मूल होते. मी त्यांच्यापाशी जाताच तो म्हणाला, “आम्ही वाटेवर असतानाच हे मूल

जन्मले. आमच्याजवळचे पैसेही संपले आहेत. आम्हांला आमच्या गावी जायचे आहे. तुम्ही जर थोडी मदत कराल तर". त्यावेळी दिवस नुकताच उगवत होता. त्या माणसाला संमतिदर्शक मान डोलावून रस्ता ओलांडून मी घरात शिरलो आणि दहा रुपयांची एक नोट घेऊन उलटपावली परत बाहेर आलो. "एवढेसे पुरणार नाहीत हो," त्याने विनवले, "आम्हांला बसने जावे लागणार आहे." त्यांची निकड मला लक्षात आली आणि मी घरातून पाकिटातले होते नव्हते तेवढे सगळे रोख पैसे घेऊन आलो. यावर त्या जाट माणसाचे समाधान झाले असावे; पण पुन्हा घरात येताना मलाच जाणवले की हवेत बऱ्यापैकी थंडी होती, आणि त्या नवजात अर्भकाच्या अंगावर तर पुरेसे वस्त्रही नव्हते. म्हणून मी माझा एक गरम मफलर घेऊन त्या जोडप्याला द्यायला बाहेर आलो, पण त्यांचा कुठे मागमूसही दिसेना. गेली कुठे एवढ्यातल्या एवढ्यात ही माणसे, असे पुटपुटत मी जवळपास पाहिले. पण ते लोक काही दिसले नाहीत. म्हणून मी आमच्या घराशेजारच्या चौकीदाराला विचारले, "आता इथे तान्हे मूल घेतलेले एक जाट जोडपे बसले होते, ते कुठे गेले?" तर चौकीदार म्हणाला, "कोणते जोडपे? मला तर जोडपेबिडपे काही दिसले नाही." मी यावर उत्तरलो, "दोन-चार मिनिटांपूर्वीच तर ते येथे बसले होते." तर तो चौकीदार म्हणाला, "मी सकाळपासून माझ्या या जागेवरून एकदासुद्धा, पळभरही हाललेलो नाही आणि मला तर कोणी जाट जोडपे दिसले नाही."

कशावर विश्वास ठेवायचा, हे आता माझे मलाच कळत नाही. माझ्या स्वतःच्या डोळ्यांनी मी जे पाहिले ते खरे, की हा शेजारी उभा असलेला ड्यूटीवरचा चौकीदार म्हणतो ते खरे? मदत मागायला आलेले ते जाट जोडपे खरेच आले होते की नाही?

पण ईश्वराचे हे असे क्षणभराचे दर्शन मला सकाळी लवकर उठून पवित्र ग्रंथ वाचतानाही होते.

मला ईश्वरी अस्तित्व इतरही अनेक वेळा जाणवले आहे— प्रथम एव्हरेस्ट शिखर पादाक्रांत केले गेले तेव्हा तेन्झिंग नोर्गे बर्फाची एक उभीच्या उभी भिंत चढून जाताना वार्ताचित्रपटात पाहत असताना; स्पेसशिपमधून कल्पना चावला आपले पंतप्रधान इंद्रकुमार गुजराल यांच्याशी बोलताना दूरदर्शनवर दाखवली तेव्हा; किंवा रविशंकर आणि अली अकबर जुगलबंदीमध्ये आपल्या वाद्यांच्या मधुर सुरावटी उच्चबिंदूपर्यंत नेऊन पोचवताना ऐकले तेव्हा—

माझे पत्र फार लांबले हे तर उघडच आहे. पण तुम्हा सर्वांना चालू सहस्रकातील हे माझे शेवटचेच पत्र आहे ना!

सप्रेम तुमचा,
दादा

प्रिय अमृता,
अनेक आशीर्वाद.

कोणाच्याही सोबतीशिवाय, तू आपल्या हिमतीवर इकडे एकटी येणार आहेस हे ऐकून आम्हा दोघांनाही फार बरे वाटले. प्रवास तसा लांबचा आहे, पण तूही आता काही लहान राहिली नाहीस. एकटीने प्रवास करण्याची हिंमत दाखवायला आता तुला हरकत नसावी. माझ्या आई-वडिलांनी मला माझ्या आजोळी एकटे जाऊ दिले, त्यावेळी मी फक्त पंधरा वर्षांची होते.

'मराठी बालसाहित्य : दिशा आणि प्रवाह' या विद्वत्तापूर्ण ग्रंथाच्या या लेखिका बालसाहित्य चळवळीतील मान्यवर कार्यकर्त्या आहेत. यांनी मुलांसाठी विपुल लेखन केले आहे.

शिवाय, प्रवासात आपण एकटे आहोत असे तरी का समजावे? आपले डोळे आणि आपली जीभ नेहमीच आपल्या सोबतीला नसते का? आपण भोवती नीट पाहिले आणि योग्य ती माहिती अचूकपणे विचारली, तर कोणतीच समस्या निर्माण होणार नाही.

तुला एक गोष्ट सांगू अमृता? माझ्या बहुतेक मैत्रिणींचे आईवडील त्यांना

कुठेच एकटे पाठवत नसत. दोघांची तर अवघ्या पंधराव्या वर्षीच लग्ने झाली होती. या बाबतीत माझे वडील मात्र वेगळे होते. माझ्या लग्नाचा त्यांनी अशा घाईने विचारच केला नाही. मला शिकू दिले. शिक्षण संपल्यावरच मी लग्न केले. आणि खरे तर हे असेच असायला हवे, नाही का?

ऐक, तू आलीस रे आलीस, की निखिल आणि उमा तुला भेटायला येतील. त्यांची चुलतभावंडेसुद्धा सुटीसाठी इकडे आली आहेत. तुम्हा सगळ्यांची चांगली गट्टी जमेल. आमचाही असाच एक समवयस्क मित्रमैत्रिणींचा गट होता. तो काळच असा होता की 'आमची मुलांशी मैत्री आहे,' असे नुसते म्हटले तरी कुटुंबियांच्या आणि समाजाच्याही कपाळावर आठ्या पडायच्या. पण आम्ही मुली कुठेही जायला अजिबात भीत नव्हतो.

का ठाऊक आहे? त्या काळी महिलांची छेडछाड करणाऱ्यांचा त्रास अजिबात नसे. आता काळ बदलला आहे. समाजविघातक माणसे मुलींची टिंगलटवाळी करतात, स्त्रियांविरुद्धचा हिंसाचारही वाढला आहे. तुझ्या वाचण्यात आणि बघण्यात आलेच असेल की अशा लोकांना कधीही आणि कुठेही मुलगी एकटी दिसली की तिला छेडणे, त्रास देणे यातच पुरुषार्थ वाटतो. मुलींना शाळा-कॉलेजात जाणेदेखील त्यांनी अवघड करून टाकले आहे. रस्त्यावर तुमची छेडाछेडी चालू असताना रस्त्यातील गर्दीतून कोणीही तुमच्या मदतीस येत नाही. पण घाबरू नकोस, याही गोष्टींना तोंड द्यायला शीक. ही गोष्ट सोपी नाही; पण तुम्ही मुले-मुली एकत्र आलात, तर तुम्हांला ते अशक्यही नाही.

एका वयोगटाच्या मुला-मुलींनी एकमेकांत मिसळले पाहिजे. मुला-मुलींच्या मैत्रीमध्ये गैर काही नाही, हे लक्षात ठेव; मात्र ती परस्परांना समजून घेणे आणि परस्परांबद्दलच्या आदरावर आधारित असली पाहिजे. अशी मैत्री ही काळाची गरज आहे, आणि तिला तुम्ही सामोरे गेले पाहिजे. पहा तुम्ही काय ठरवता ते!

इकडे वेळ कसा जाईल याची तुला काळजीच नको. तुम्ही मुलांनी स्वतःचा असा एक गट केलात की बरोबरीने हिंडणे-फिरणे सोपे जाईल. गावाच्या पूर्वेला एक जुना किल्ला आहे. त्या किल्ल्यावर जा, तिथे निळ्या आकाशाच्या घुमटाखाली उभे रहा. तिथून खाली जरी पाहिलेत तरी खालच्या दरीतून निसर्गाचे सौंदर्य दिसेल. निसर्गाच्या अशा दर्शनाने तुम्ही बाकी सारे काही विसरून जाल आणि नकळत निसर्गाच्या प्रेमात पडाल. माझा स्वतःचा अनुभव असाच आहे.

अमृता, तुला पोहता येते ना? नसेल तर, आपल्या शेजारचा संतोष हा पट्टीचा पोहणारा आहे, तो तुला शिकवील. वाहत्या नदीच्या पाण्यात पोहण्याचा आनंद काही वेगळाच असतो. सगळी नदीच तुमच्यासाठी पोहण्याचा एक प्रचंड तलाव होते. माझे वडील म्हणायचे, “लाटांशी झगडून झगडून तुम्हांला धैर्य येईल.”

तुझ्या लहानपणी तू माझ्या मागे लागायचीस, “आजी, गोष्ट सांग ना,” आता तू स्वतः गोष्टी वाचू लागली आहेस. आपण जेव्हा एकटे असू, तेव्हा वेळ मजेत जाण्यासाठी पुस्तकांसारखा मित्र नाही. पुस्तक हे माहिती आणि करमणुकीचा खजिना असते.

तुझा नाचाचा सराव कसा चालला आहे? तुला आठवते, पावसाळी दिवस होते. रिमझिम पाऊस पडत होता, थंड हवा सुटली होती. घरी उभे राहून तू शेजारच्या पिंपळाची सळसळती-थरथरती पाने न्याहाळत होतीस. मग तू माझा हात धरून मला बाहेर घेऊन गेलीस आणि ती थरथरती पाने मला दाखवून म्हणालीस, “ती बघ, झाडाची पाने कशी छान नाचताहेत! मला कधीतरी त्यांच्यासारखे असे सुरेख नाचता येईल का ग?”

बरं अमृता, मला सांग, तुझी परीक्षा कशी काय गेली? काळजीत का आहेस? तू

परीक्षेत उत्तम रितीने उत्तीर्ण होशील यात कुणालाही शंका नाही.

तुझे नेहमी म्हणणे असते, “आजी, मोठे पत्र लिही.” बघ, आहे ना मोठे पत्र? मात्र प्रत्यक्ष भेटीत बोलण्यासाठी थोडे काहीतरी राखून ठेवायलाच हवे ना?

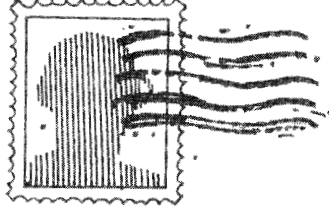
तुला उतरवून घ्यायला आजोबा बस-स्टॅण्डवर येतील. तुला हे आवडत नसले, तरी त्यांना नाही म्हणू नकोस. तुला घेऊन यायचे काम त्यांना फार आवडते.

तुझ्या दीदीचे सासरी कसे चालले आहे? तुझे आईवडील कसे आहेत? त्यांची खुशाली विचारली आहे म्हणून सांग.

तुझ्या पत्राची वाट पाहणारी,

तुझीच,

आजी

माझ्या लाडक्या नीलला,
अनेक आशीर्वाद.

तुझी दादी व मी इकडे सुखरूप येऊन पोचलो आहोत खरे; पण आम्ही विमानात चढलो तेव्हापासूनच तू आमच्याबरोबर नाहीस याची आम्हाला रुखरुख लागली आहे. तू नसल्याने आम्हांला फार चुकल्यासारखे वाटते. तुलासुद्धा दादा-दादीची आठवण येत असेल ना? खरेच, आपण एकमेकांवर एवढे प्रेम का करतो? ही खास ओढ असते:

अस्थिरोगतज्ज्ञ
डॉ. मॅगझिन हे
वृत्तपत्रांमधून
तन्दुरुस्ती कशी
राखावी याबाबत
सल्ला देणारे स्तंभही
लिहितात.

नातवंड व आजोबा-आजींमधील नात्यासारखे दुसरे नाते नाही. मला माझ्या आजी-आजोबांचे प्रेम मिळाले आणि आता नातवंडांचेही प्रेम अनुभवायला मिळतेय, म्हणून मी स्वतःला अतिशय भाग्यवान समजतो. मला अजून आठवते की माझे आजोबा माझ्यावर केवढी माया करायचे, मला भरवायचे. माझे लाड करायचे; अगदी मी तुझे करतो ना तसेच! आजीचा तर स्पर्शदिखील मी अजून अनुभवतोय असे मला वाटते.

माझ्या आजीनेच मला शिक्षणाचे महत्त्व सांगितले. वडीलधाऱ्यांचा आदर करावा, प्रामाणिकपणाने जगावे, खोटे बोलू नये आणि जो गरजू असेल त्याला मदत करावी, हे शिकवले. मी आयुष्यभर या गुणांना श्रेष्ठ मानून जोपासत आलो आहे आणि तीच भावना मी आता पुढे तुझ्याकडे सोपवत आहे.

इथे श्रीनगरमध्येच माझे बालपण गेले. आणि इकडे परत येताच त्या साऱ्या आठवणी पुन्हा नव्याने जागृत होत आहेत. माझ्या वडिलांच्या वेळचे ड्रायव्हर हबीब मला भेटायला आले. ते आता म्हातारे झाले आहेत. हबीब जेव्हा माझ्या वडिलांची मोटार चालवायचे, तेव्हा मी त्यांच्या मांडीवर बसून राहायचा (तुला जसे आत्ता अशा प्रकारे बसायला आवडते, तसेच). मग माझ्या लहानपणापासून घरी मासळी पोचवणारी कोळीण फातिमा मुद्दाम गोड्या पाण्यातील मासे घेऊन आली. अगदी लहानपणापासून मला हे मासे किती आवडतात, ते तिला माहिती आहे ना! आणि तिने कधीच या माशांचे पैसे घेतले नाहीत. आजकाल असे प्रेम पाहायला मिळणे विरळाच. त्यानंतर आमचे जुने उपाध्ये मला भेटायला आले. आमच्या जुन्या घरी रोज पूजा-प्रार्थना होत असे. प्रार्थनेमध्ये खूप प्रचंड शक्ती आहे अशी माझी श्रद्धा आहे;

म्हणून तर मी तुला रोज प्रार्थना करायला सांगत असतो.

दिल्लीत तुझे कसे काय चालले आहे? खोड्या तशाच चालू आहेत का? रोज खोड्या करून-सवरूनही तू चांगल्या वर्तणुकीसाठीचे मार्क पटकावत असशील याची मला खात्री आहे. आया व गोपी भैयाशी तू अगदी नम्रपणे वागतोस, हे मला माहिती आहे. खानसाहेब अजून तुला संगीताचे धडे द्यायला येतात ना? संगीत हे आयुष्यातील फार मोठे आनंद-निधान आहे, हे सदैव ध्यानात असू दे.

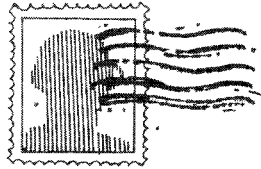
तुझ्या खोड्या व आपल्या मुष्टियुद्धाच्या फेऱ्यांअभावी मला चुकल्या चुकल्यासारखे होते. तुझे बाबा कामावरून आल्यानंतर तुझ्याशी खेळतात का?

इकडे आम्ही रोज फिरायला जातो. दल सरोवरावर नौकानयनही चालू असते. मी जेव्हा लहान होतो, तेव्हा आम्ही इथल्या बागांमध्ये लांबलचक चक्कर मारायला जात असू. आमच्या वेळी कॉंप्युटर नव्हता, टी.व्ही. नव्हता; सेलफोन नव्हते की व्हिडिओ गेम्सही नव्हत्या; पण शुद्ध मोकळी हवा, सकस चवदार अन्न आणि प्रेमळ कुटुंबाचा आधार मात्र खात्रीने आणि भरपूर मिळे.

तुझ्यासाठी खूपखूप भेटवस्तू घेऊन आम्ही लवकरच परत येऊ, शिवाय तुला बऱ्याच गोष्टीही मला सांगायच्या आहेत.

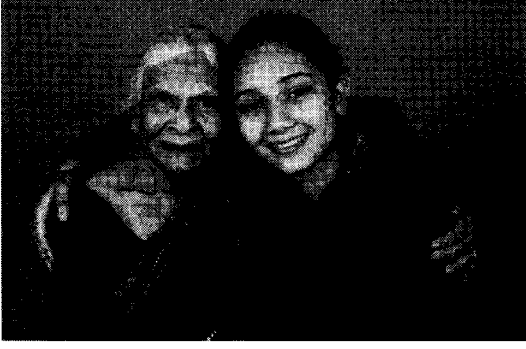
तुझ्या आजीनेही तुला आशीर्वाद सांगितले आहेत.

सप्रेम, तुझाच
दादू

प्रिय प्रेमा,
अनेक आशीर्वाद.

तू परीक्षेत नुसतीच पास झाली नाहीस, तर चांगल्या प्रकारे उत्तीर्ण झालीस हे ऐकून मला केवढा आनंद आणि उल्लास वाटला ते सांगायला माझ्याकडे शब्दच नाहीत. आपले कर्तव्य पार पाडण्याचे तू मनावर घेतलेस, एवढेच नव्हे तर त्यात तू रमूही लागली आहेस, या गोष्टीचा हा आनंद आहे.

नॅशनल बुक ट्रस्टच्या
'नेहरू बाल
पुस्तकालय'
मालिकेच्या पहिल्या
संपादिका मोहिनी राव
या बालवाङ्मयात
गुरुस्थानी मानल्या
जातात. त्या
आकाशवाणीवरही
बालसाहित्याचे
कार्यक्रमही करतात.

आपण काहीही करण्याचा एकदा का निर्धार केला की ते साध्य करता येतेच, असा विश्वास मला नेहमीच वाटत आला आहे. तुझ्यात ती क्षमता आहे याची मला खात्री होती. आवश्यकता होती ती फक्त तीव्र इच्छेची आणि आत्मविश्वासाची! मग एखादी गोष्ट जर तू मनावर घेतलीस, तर ती साध्य होणारच. थोडेसेही काही बिघडले की आपण परिस्थितीला बोल लावतो. पण खरी गोष्ट अशी आहे की बहुतेक वेळा आपणच ही परिस्थिती निर्माण करत असतो.

तू असाच कसून अभ्यास करत राहशील, एवढेच नव्हे तर आता मिळवत असलेल्या शिक्षणाचा पुढील आयुष्यात यथायोग्य उपयोग करून घेशील, अशी मला आशा आहे. हे तुला सांगताना मला माझे वडील, म्हणजे तुझे पणजोबा- आठवतात; त्यांनीच मला हा 'मंत्र' दिला. हाच मंत्र मला आयुष्यभर मार्गदर्शन करत आला आहे.

मी नुकतीच महाविद्यालयातून पदवी घेऊन बाहेर पडले होते आणि तत्कालीन प्रथेप्रमाणे माझे लग्नही ठरलेले होते. लग्नसमारंभ मात्र अजून वर्षभर दूर होता. मी अवघी एकोणीस वर्षांची होते, आणि साहजिकच लग्न होईपर्यंत दरम्यानच्या काळात काहीतरी काम करावे असे मला वाटत होते. माझ्या आईची मात्र इच्छा होती की मी घरीच राहावे आणि लग्न ठरलेल्या मुलीला आवश्यक असलेली स्वयंपाक, शिवण आणि तत्सम कौशल्ये शिकून तरबेज व्हावे. पण मला यापेक्षा काहीतरी अधिक आव्हानात्मक आणि थरारक असे करायचे होते. शिवाय जे काही करायचे ते मला घराच्या चार भिंतीबाहेर जाण्याची संधी देईल, असे असायला हवे होते. मी चार भावांची एकलती एक बहीण होते. साहजिकच आपल्याला मुलगी म्हणून वेगळी वर्तणूक मिळण्याची कल्पना मला अजिबात आवडायची नाही.

त्या सुमारास मला कळले की केवळ मुलींसाठीच असलेली, महिला विद्यालय नावाची नामवंत खाजगी शाळा शिक्षकांची भरती करू इच्छित होती. 'या नोकरीसाठी प्रयत्न करू का?' असे वडिलांना मी भीतभीतच विचारले. त्यांनी अगदी चटकन् होकार दिल्यावर मला किती आनंद व आश्चर्य वाटले असेल, याची कल्पना कर... माझ्या मोठ्या भावांना ही बातमी द्यायला मी धावले आणि जोशात म्हटले, "बघा, आता तुम्ही कमवते होण्यापूर्वीच मी माझी पहिली कमाई करणार."

"हां, हां, जरा आस्ते आस्ते! तुला अजून नोकरी मिळावयाची आहे. आधीच हुरळून जाऊ नकोस—" एका भावाने सल्ला दिला.

"तू? आणि शिकवणार? मग झालेच कल्याण!" दुसऱ्या भावाने टिंगल सुरू केली.

माझ्यावर इयत्ता सातवी ते दहावी या वर्गांना हिंदी व इंग्लिश शिकविण्याचे काम सोपवण्यात आले. माझी एकूण अभ्यासातली गती चांगली होती, त्यामुळे आपल्याला हे काम जमेल असा मला आत्मविश्वास होता. फक्त माझी धडधड वाढवण्यासारखी गोष्ट एकच होती की, माझ्या विद्यार्थिनी माझ्यापेक्षा वयाने फारशा लहान नव्हत्या! त्यामुळे आपले त्यांच्यावर वजन पडणार का, त्या आपल्याला मान देतील का, एवढीच मला काळजी होती.

मी माझा पगार सांगते, पण आधीच सांगून ठेवते, हसायचे नाही हं. मला दरमहा पं-चा-ह-त्त-र रुपयांच्या जंगी पगारावर नेमण्यात आले होते! पण लक्षात असू दे, ते वर्ष १९३९ होते, आणि आज एवढ्याशा वाटणाऱ्या या पैशांनाही तेव्हा चांगली किंमत होती.

मी शिकवायला जायला लागले. मला हे काम खूप आवडायचेही. पण त्यातली विनोदाची बाब म्हणजे दरमहा ७५/- रुपये कमविण्यासाठी मी माझ्या बाबांच्या मोटारीतून, नुसत्या मोटारीतूनच नव्हे, गाडी चालवायला पगारी ड्रायव्हर असलेल्या 'शॉफर-ड्रिव्हन' मोटारीतून कामावर जायची..

मला ज्या दिवशी पहिला पगार मिळाला, तो दिवस माझ्या आतापर्यंतच्या आयुष्यातील एक अत्यंत महत्त्वाचा दिवस होता. घरी पोचताच मी सरळ बाबांकडे गेले. ते आपल्या आवडत्या आरामखुर्चीत बसून वर्तमानपत्र वाचत होते. वास्तविक माझे बाबा एका वृत्तपत्राचे प्रमुख संपादक होते, आणि त्यांचे व्यक्तिमत्त्व मोठे गतिशील होते. पण त्या दिवसांत प्रकृतीच्या कारणांनी ते जरा अशक्त झालेले होते. मी त्यांच्यापाशी जाऊन त्यांच्या पाया पडले. काहीसे दचकून त्यांनी वर पाहिले आणि विचारले,

"का ग? कशाबद्दल एवढा वाकून नमस्कार?"

"तसे काही खास नाही. पण मला आज पहिला पगार मिळाला. तो तुमच्या हवाली

करायचा आहे.”

त्यानंतर जे काही घडले ते मी कधीच विसरू शकणार नाही. त्या प्रसंगातील प्रत्येक क्षण, त्यांनी उच्चारलेला प्रत्येक शब्द व त्यांच्या चेहऱ्यावरचा प्रत्येक भाव, हे सगळे जण माझ्या मनावर कोरले गेले आहे.

माझे वडील उठून उभे राहिले, त्यांनी आपल्या दोन्ही हातांत माझे हात घेतले आणि ते म्हणाले, “बेटी, मला तुझा अभिमान वाटतो. तू आपल्या पायांवर उभी राहू शकतेस, हे तू सिद्ध करून दाखवले आहेस. तू मला जे देऊ करते आहेस ते तुझ्या कमाईचे— तुझ्या परिश्रमाचे— फळ आहे. याबद्दल तुला स्वतःचा अभिमान वाटला पाहिजे. स्वतःला मिळालेले शिक्षण तू एक दिवसदेखील वाया जाऊ दिले नाहीस, याबद्दल मला तुझा अभिमान वाटतो. अशीच उत्तरोत्तर प्रगती कर.”

वडिलांच्या या शब्दांनी माझे काम जगात सगळ्यात महत्त्वाचे असल्यासारखी भावना, माझ्या मनांत निर्माण केली; आणि त्या क्षणापर्यंत माझ्याच हातात असलेले ते पंचाहत्तर रुपये म्हणजे जणू साऱ्या जगात यापूर्वी कुणीही मिळवला नसेल एवढा महान पगार आहे, असे मला भासले.

वडील पुढे म्हणाले, “विद्या वापरावी तशी ती वाढते, पण पैसा मात्र तुम्ही वापराल तसा कमी होत जातो. विद्या आणि ज्ञान या दोनच गोष्टी अशा आहेत की वापरल्यामुळे त्या विकसित होतात, इतरांबरोबर वाटून घेतल्याने वाढतात. तुझ्याजवळ शंभराची नोट आहे आणि तू ती कोणाला दिलीस की त्या व्यक्तीला लाभ होतो पण तुझे नुकसान होते. ती नोट तुम्हां दोघांपैकी कुणातरी एकाकडेच राहू शकते. या उलट, तू कोणाला ज्ञान दिलेस तर ते दोघांकडेही राहाते. देणाऱ्याचे ज्ञान घटत नाही. विद्या चोरताही येत नाही. पण वापरली नाही तर मात्र ती गंजते, वाया जाते.”

त्या दिवशी जणू माझ्या वडिलांनी मला माझ्या आयुष्यभरासाठी तो एक मंत्र दिला. ते मला देऊ शकत असलेली ती सर्वात मोठी देणगी होती आणि आज ती देणगी, तो मंत्र, मी तुझ्यापर्यंत पोचवते आहे.

प्रेमा, शिक्षण ही एक कधी न संपणारी प्रक्रिया आहे, ती आपल्या आयुष्यभर चालूच राहते. आयुष्यातील प्रत्येक दिवस हे जणू एखाद्या पुस्तकातील पान आहे. आणि त्या पानावर काय लिहायचे हे सर्वस्वी तुमच्या हाती आहे; कारण या पुस्तकाचे तुम्हीच लेखक आहात. गांधीजींनी म्हटले होते, “महिलांना शिक्षण मिळणे फार महत्त्वाचे आहे. कारण एखाद्या पुरुषाला शिक्षण मिळाले तर फक्त त्याचाच फायदा होतो. पण एखाद्या बाईला शिक्षण मिळाले, तर संपूर्ण कुटुंबाला फायदा होतो, संपूर्ण कुटुंबाला शिक्षण मिळते.”

‘स्वतःच्या शिक्षणाचा फायदा’ करून घ्या असे मी जेव्हा म्हणते तेव्हा, शिक्षणामुळे

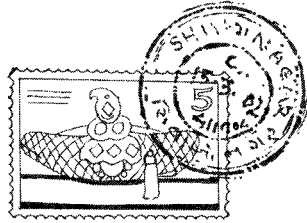
गलेलड्ड पगाराची नोकरी मिळवा, एवढा त्याचा अर्थ संकुचित नाही. आपले ज्ञान इतरांबरोबर- विशेषतः ज्यांना पुस्तके सहजासहजी मिळण्याची शक्यता नाही अशांच्याबरोबर- वाटून घेता आले पाहिजे. गांधीजींनी आपल्याला आणखी एक महान मंत्र दिला- 'प्रत्येकाने आणखी एकाला शिकवा'. पण त्याचाही अर्थ फक्त कुणालातरी लिहा-वाचायला शिकवा एवढाच नाही; तर त्याही पुढे जाऊन, 'तुमच्याप्रमाणे ज्यांना शिक्षणाचा लाभ मिळाला नाही त्यांच्याही मनाची क्षितिजे विस्तारा,' असा आहे.

तेव्हा मुली, तुझे काम अखंड चालू राहू दे. अंतिम विजय तुमच्या कठोर परिश्रमाचाच आहे.

सुरू कराल जर तुम्ही, काही एक काम छान
पुरे नाही होत तोवर, नका सोडू पाठ
मोठी असो बाब अथवा, बाब असो लहान
श्रम करा नीट, अथवा धरूच नका वाट

तू जे जे काही करायला घेशील, त्यासाठी माझे आशीर्वाद तुझ्या पाठीशी आहेत.

सप्रेम तुझी,
दादी माँ

प्रिय रेवन्त आणि अनाहिता,
अनेक आशीर्वाद.

तुम्हा दोघांनाही घरच्यांकडून भरभरून प्रेम मिळण्याची, लाड करवून घेण्याची आणि सदैव तुमची काळजी घेणारे कोणी तरी आहे या विश्वासाची सवय आहे. पण जसे तुम्ही दोघे मोठे व्हाल, तसे तुमच्या लक्षात येईल की जग फार वेगळ्या प्रकारच्या माणसांनी, वृत्तींनी भरलेले आहे; आणि लहानपणापासून तुम्हांला ज्या सौजन्यपूर्ण वातावरणाची सवय आहे, तसे वातावरण जगात नेहमीच नसते.

भरतनाट्यम् या
शास्त्रीय नृत्याबरोबरच
पारंपरिक गुजराती
नाचाचा प्रसार
करणाऱ्या साराभाई
यांनी दर्पणा अकॅडमी
ही संस्था
स्थापन केली.

हिंसा, अभिलाषा, मत्सर हे जीवनाचाच भाग आहेत, हे सध्या तुमच्या शाळकरी आयुष्यातच तुम्हांला दुर्दैवाने शिकायला मिळते आहे. मोठे व्हाल तेव्हा तुम्हांला याच शत्रूंना जिंकायचे आहे. तेव्हा प्रत्येक दिवसाची सुरुवात प्रार्थनेने करा. 'तो परमात्मा आमचे रक्षण करो.' ही प्रार्थना करायला मला स्वतःला आवडते.

आपण सारेजण काम करू या. खेळ खेळू या.
आणि तेही एकत्र! सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे आपल्या

मनात कधीही कुणाविरुद्ध द्वेष असता कामा नये.

अंथरुणातून जमिनीवर पाऊल टाकताना, आपणा सर्वांचे भरणपोषण करणाऱ्या धरतीमातेचे न चुकता स्मरण करायला तुम्ही शिका.

तुम्ही जेव्हा स्नान करता तेव्हा आपणासाठी पर्वतांमधून, खोलखोल दऱ्याखोऱ्यांतून व महान नद्यांतून येणाऱ्या आशीर्वादस्वरूप पाण्याचे स्मरण ठेवा.

कोणतेही जीवन पाण्याविना अशक्य आहे. तेव्हा पाण्याबाबत खबरदारी घ्या, त्याचा एक थेंबही वाया जाणार नाही असे पहा. पिण्यासाठी एक थेंबभरही पाणी मिळणार नाही, अशा दिवसाची आपण कल्पना तरी करू शकतो का?

आपल्या देशातील जलस्रोत स्वच्छ राखायला हातभार लावण्याची तुम्ही स्वतःशी शपथ घ्या, म्हणजे सगळ्या लोकांना पिण्यासाठी शुद्ध पाणी मिळेल.

ज्या देशात पाऊस पडतच नाही, अशा अभागी देशाची कल्पना करून पहा. पावसाचा संबंध आहे झाडांशी. झाडेच पावसाला आकृष्ट करून घेतात. म्हणून कधीही बेफिकिरीने झाड तोडू नका. झाडांपाठोपाठच फुलांचा विचार येतो. साध्यासुध्या जाईजुईपासून शाही गुलाबापर्यंत विविध रंगांची फुले पाहून आपणाला केवढा आनंद होतो. फुलांचे रंग आणि वनस्पतींची हिरवाई नसती तर आपण काय केले असते?

शिवशंकराचा बेलाशी, कृष्णाचा कदंबाशी आणि भगवान बुद्धाचा बोधिवृक्षाशी— अशा प्रकारच्या आपल्या देव-देवतांच्या वृक्षांशी असलेल्या संबंधांबद्दल तुम्हांला कोणी सांगितले आहे का? आणि झाडा-फुलांपाठोपाठ आपल्या मनात विचार येतात प्राणी-पक्ष्यांचे! विद्येची देवी सरस्वती मोरावर बसते. तसेच कार्तिकेयाचेही वाहनही मोरच आहे. भयानक सिंहालाच दुर्गा आपले वाहन करते. तुम्ही दोघे नृत्य शिकत आहात. त्यामुळे तुम्ही नेहमी गजवदन गणपतीच्या प्रार्थनेपासूनच सुरुवात करता. कारण गजानन हा सर्व विघ्नेच काय पण सर्व कलावंतांना भेडसावणारी रंगमंचाची भीतीसुद्धा दूर करतो!

तुम्ही शाळेला जायला निघता तेव्हा ब्रेड आणि लोणी अशी न्याहरी करता. तुम्ही जेव्हा ब्रेड खाता तेव्हा तो कोटून आला विचार करा. ज्या शेतकऱ्याने मातीची मशागत केली आणि बी पेरले, त्याची आठवण ठेवा; ज्या लख्ख सूर्यप्रकाशाने हे धान्य पिकले त्याचा विचार करा; आणि या लोंब्या जमवून त्यांच्यापासून तुमच्या थाळीत पावाची लादी येईपर्यंत कुणी किती कष्ट घेतले असतील, त्याचा विचार करा.

आपल्या साऱ्या जुन्या कथा-कहाण्यांमधून पर्यावरणाचे संरक्षण आणि पृथ्वीची देखभाल का करायची ते सांगितलेले आहे. आपण तर पृथ्वीला धरतीमाता म्हणतो.

शाळेतसुद्धा पुस्तके जपून उघडा, कारण त्यांच्यामध्ये ज्ञानाचे भांडार साठवलेले असते. आता तुम्ही आपल्याला आवडतील, रुचतील ती पुस्तके वाचता. पण पुस्तके आपले सर्वात थोर मित्र आहेत, हे तुम्हांला माहिती आहे का? निदान माझ्यापुरती तरी ती तशी ठरली आहेत आणि प्रत्येक लेखकाने मला खूप काही गोष्टी सांगितल्या आहेत.

तुम्हांला माहिती आहे का की जगातील पहिले पुस्तक भारतात जन्मले आणि त्याला ऋग्वेद असे म्हणतात? त्यामध्ये बव्हंशी निसर्गाच्या स्तुतिपर काव्य आहे.

शब्द नेहमीच ज्ञानाने भरलेले असतात. शब्द म्हणजे कुतूहल, मौज. तेव्हा तुम्हांला जेवढे वाचता येईल तेवढे वाचत चला म्हणजे तुमच्यासाठी सारे जग खुले होत जाईल; एका जागी बसूनसुद्धा तुम्ही हवे तिकडे फिरून येऊ शकाल. ही केवढी मजा आहे ना?

१६९२ साली लिहिलेल्या आणि बाल्टिमोर येथील चर्चमध्ये सापडलेल्या एका कवितेमध्ये म्हटल्याप्रमाणे 'तुम्ही तारका आणि वृक्षांइतकीच या विश्वजननीची बालके आहात'.

तेव्हा जितक्या जास्तीत जास्त जणांना आनंद देऊ शकाल तेवढा द्या आणि साऱ्या जगासाठी तुम्हीच आशीर्वाद बना.

सप्रेम, तुमचीच
अम्मा

प्रिय अचला आणि आदित्य,
अनेक आशीर्वाद.

अलीकडेच चेन्नई आणि विस्कॉन्सिनमधील ऑ क्लेअरच्या भेटीत तुम्हा दोघांनाही भेटून तुमची, 'पाटी' आणि मी फार खुश झालो. तुमच्याबरोबरची वनभोजने, खेळ, फिरणे आणि गप्पा आम्हांला खूपच आवडल्या.

डॉ. आत्रेय हे
व्यवस्थापन
गुरू असून
व्यवस्थापनशास्त्रात
वैदिक संकल्पनांचाही
कसा उपयोग
होऊ शकतो
हे प्रतिपादन करणे
हे त्यांचे वैशिष्ट्य .

संयुक्त राष्ट्रसंघाची सदस्य राष्ट्रे यंदाचे वर्ष 'वयस्कांचे वर्ष' म्हणून साजरे करत आहेत, हे तुम्ही ऐकले होते का? तुमच्या शाळांमधून यावर काही अभ्यास, प्रकल्प वगैरे घेतले आहेत का? तसे जर नसतील तर तुमच्या शिक्षकांना तसे सुचवून तर पहा. या विषयावर तुमच्या गावांत भाषणे, शोभायात्रा, रेडिओ वा टीव्हीवर कार्यक्रम, असे काही सार्वजनिक उपक्रम अथवा मेळावे आयोजित केले गेले होते का? तसे झाले असतील तर त्यांमध्ये कोणते प्रश्न, सूचना किंवा नवीन कल्पना पुढे आल्या? तुमच्या अभ्यासाच्या आणि इतर कार्यक्रमांच्या गडबडीतून सवड मिळेल, त्याप्रमाणे मला जरूर कळवा.

या निमित्ताने आमचे काही विचार आपण या चर्चेत सामील करून घेऊ या का? आमच्या लहानपणी आम्ही आजी-आजोबांच्या गावी राहायचो. अगदी एकाच घरात! आम्हांला तो काळ फार सुखाचा असा अनुभवायला मिळाला. हल्ली वेगवान विमानांच्या आणि किफायतशीर टेलिफोन यंत्रणेच्या युगात सारे जग हेच अक्षरशः एक गाव बनते आहे. आम्ही इकडे दिल्लीला असतो, अचला, तू तिकडे चेन्नईला- म्हणजे विमानाने दोन-अडीच तासांच्या अंतरावर; तर आदित्य, तू आमच्यापासून साधारण २० तास विमानप्रवासाच्या अंतरावर तिकडे अमेरिकेत असतोस. त्यामुळे आपण निदान मानसिक दृष्ट्या, आभासी अवस्थेत तरी एकमेकांजवळ असले पाहिजे. तेव्हा आपण किमान आठवड्याला एक ई-मेल एकमेकांना पाठवत जाऊ या. ते तसे अगदी स्वस्तही आहे.

गांधीजी पुष्कळ पत्रे पाठवायचे, त्यांतील बरीचशी गरीब माणसाचे एकमेव संवादसाधन अशा पोस्टकार्डांवर असायची. मी अजूनही माझी आई, मोठे भाऊ आणि बहिणी यांना, तसेच भारतातील इतर नातेवाईक-मित्रांना पोस्टकार्डेच पाठवतो. त्यांच्यापैकी पुष्कळांच्या घरी अद्यापही काँप्युटर नाही, त्यामुळे तुमच्याकडूनही त्यांना मधूनमधून एखादे

पत्र आले तर फार समाधान वाटेल.

जसजसे आपले कर्म (काम) आपल्याला निकटच्या कौटुंबिक वर्तुळापासून शरीराने दूर नेईल, तसतसे जिथेजिथे जाऊ तिथेतिथे आपण नवीन, कल्पनाधिष्ठित (व्हर्चुअल) कुटुंबे विकसित केली पाहिजेत. तुम्हांला आपल्याकडील जुने आध्यात्मिक वचन 'वसुधैव कुटुंबकम्' माहीत आहे का? सारे जग हेच एक कुटुंब आहे, असा त्याचा अर्थ आहे.

इकडे जवळपासच्या परिसरातील अशा नव्याने संपादन केलेल्या नातवंडांशी खेळण्यात आम्हांला खूप आनंद मिळतो. इथे जवळच दोन छानदार बागा आहेत. तुमची पाटी व मी तिथे उन्हाळ्याच्या दिवसांत सकाळ-संध्याकाळी, तर हिवाळ्यात दुपारी-

तिसऱ्या प्रहरी फिरायला जातो. तेथे खूप मुले खेळत असलेली दिसतात. मोठी मुले क्रिकेट खेळत असतात, लहान मुले दोरीवरच्या उड्या मारताना, बागडताना व चेंडूशी खेळताना दिसतात; तर अगदी लहान बाळे बाबागाड्यातून खेळ पाहत असतात.

आम्ही इकडे जशी ही नातवंडे मिळवली आहेत, तसेच तुम्ही तुमच्या भागातल्या वयस्कर मंडळींशी नाते जोडा. त्यांना तुम्ही स्थानिक दादा-दादी, नाना-नानी आहात असे म्हणा; त्याचबरोबर हिंदीमध्ये या वेगवेगळ्या नावांनी वडिलांकडील व आईकडील आजोबा-आर्जीना कसे ओळखले जाते हे स्पष्ट करून सांगा. तुम्ही संस्कृत श्लोक शिका, आपल्याकडील पारंपरिक सात नृत्यप्रकारांपैकी एकतरी नृत्यप्रकार शिका. तसेच शास्त्रीय संगीत किंवा गायन, वाद्यवादन शिका. तुमच्या या मानलेल्या आजोबा-आर्जीना तुमचे नानाविध छंद आणि तुम्ही कमाविलेले नैपुण्य पाहून आनंद वाटेल.

सध्या सगळीकडे २१व्या शतकाचे, तिसऱ्या सहस्रकाचे उल्लेख तुला ऐकायला मिळत असतील. तिसरे सहस्रक आता अगदी तोंडावर आलेय. विसाव्या शतकातून २१व्या शतकात जाताना या शतकाच्या संधिकाळी जन्माला आलेली तुम्ही मुले खरेच नशीबवान आहात. तुमच्या आयुष्याचा बहुतांश भाग तुम्ही नव्या शतकात व सहस्रकात जगणार आहात. तुम्हा दोघांचेही आपल्या भविष्यकालाबद्दल मोठमोठे बेत असणार, यात काहीच शंका नाही. अचला, मला आठवते त्याप्रमाणे तुला डॉक्टर व्हायचे आहे; तर

आदित्य, तुला वकील व्हायचे आहे. आपले जीवन सुखासमाधानाने व्यतीत करता येण्यासाठी पुरेसे पैसे मिळवण्याव्यतिरिक्त तुम्ही दोघे समाजासाठीही पुष्कळ काही करू शकाल. मानवी आयुष्याची उद्दिष्टे सांगणारे हिंदू आदर्श तुम्हांला माहीत आहेत. त्यानुसार आपल्या आयुष्यात पुढील चार पुरुषार्थांचा समतोल साधायचा असतो. धर्म (सदैव नीतियुक्त आचरण), अर्थ (संपत्ती), काम (धर्मसंमत अशा सर्व इच्छांचा-सुखांचा उपभोग) आणि मोक्ष (मुक्ती, सर्व पाशांपासून-बंधनांपासून सुटका).

आयुष्याच्या या पायरीला आल्यावर आमचे सारे लक्ष आता शेवटच्या पुरुषार्थाकडे, मोक्षाकडेच असणार आहे, हे तर तुम्हांला सहजच जाणवेल. तुम्ही आपल्या आयुष्यात उत्तम कमावले पाहिजे, मौजमजा केली पाहिजे. पण त्याचबरोबर कामाच्या ठिकाणी, कुटुंबामध्ये व समाजामध्ये, त्या त्या प्रत्येक ठिकाणच्या भूमिकेनुसार आपला धर्म, आपले कर्तव्य बजावले पाहिजे. समाजाच्या जितक्या म्हणून गरजा तुम्हांला पुऱ्या करता येतील तेवढ्या करा. या गरजा विविध प्रकारच्या असतात. कुठे गरीब देशांची विकासप्रक्रिया गतिमान करण्याची गरज असते, तर कुठे आपल्याच देशात गरीब, रुग्ण, अपंग आणि वृद्ध यांची देखभाल करणे जरूरीचे असते; कधी नाजूक पर्यावरणीय समतोल सांभाळण्याची तर कुठे प्रादेशिक आणि जागतिक शांतता टिकवण्याची गरज असते, तशीच गरज कला, संस्कृती व सौंदर्यभावना अधिक विकसित करण्याचीही असते. थोडक्यात म्हणजे संपूर्ण जगातील लोकांच्या जीवनाचा दर्जा थोडातरी सुधारणे ही आपली जबाबदारी असते.

आम्हा दोघांचे तुम्हांला तसेच तुमच्या आईवडिलांना आशीर्वाद.

तुमचा सप्रेम

ताता

प्रिय उद्धव, मेघा, मिहिका व जाह्नवी,
अनेक आशीर्वाद.

कितीदा तरी मनात येते की तुम्हा चौघांबरोबर बसून तुमच्याशी मनसोक्त गप्पा माराव्यात. मी माझे बालपण कसे घालवले ते तुम्हांला सांगावे. माझे शाळा-कॉलेजातले दिवस कसे होते, ते सांगावे आणि पुस्तकांतून, मित्रांकडून व शिक्षकांकडून मी काय काय आणि कसे कसे शिकलो ते सांगावे, आणि सगळ्यांत महत्त्वाचे म्हणजे, माझ्या आई-

वडिलांकडून- तुमच्या पणजी-पणजोबांकडून, त्यांच्या मायेतून मी काय शिकलो, हेही तुमच्याशी बोलावे...

पण प्रत्यक्षात तुमच्याशी बोलताना मोकळेपणाने, मनासारखे बोलता येतेच असे नाही, म्हणून वाटले की तुम्हांला हे पत्र लिहावे.

मी शिकायला सांगलीला होतो. सांगली हे महाराष्ट्रातले एक छोटेसे गाव आहे. आमच्या शाळेला खूप मोठे मैदान होते, आणि त्याजवळच एक बाग होती. आम्ही तिथे मनसोक्त खेळायचो, हुंदडायचो, झाडांवर

चढायचो, पाऊस आला की त्यात चिंब भिजायचो. निदान सुटीमध्ये तरी तुम्ही तुमच्या मोठ्या शहरांमधून बाहेर पडून थंड हवेच्या गिरिस्थानांवर किंवा छोट्या गावी गेले पाहिजे. पक्ष्यांचे चिचिचिचे थवे न्याहाळणे, तसेच जंगलातील विविध पशूंचे आवाज ऐकणे हा मोठा मजेशीर अनुभव असतो. मोकळे आकाश, वाहती नदी आणि झाडे आपल्यासाठी गमतीचा नजराणाच आणत असतात, त्याची मजा तुम्ही लुटली पाहिजे.

माझ्यापुरते बोलायचे तर मी अभ्यासामध्ये काही फारसा चांगला नव्हतो. मला खेळायला मात्र आवडायचे आणि बॅडमिंटनची आवड मला लहान वयातच लागली होती... निरनिराळे चषक व ढाली घेतलेले माझे कितीतरी फोटो तुम्ही पाहिले आहेत ना? सातत्याने परिश्रम करूनच मी विजेता खेळाडू होऊ शकलो. आपल्या देशाचे आंतरराष्ट्रीय सामन्यात मी प्रतिनिधित्व केले, मला अर्जुन पुरस्कार मिळाला.

तुम्ही कोणता ना कोणता खेळ खेळलाच पाहिजे. मग तो क्रिकेट, टेनिस, बॅडमिंटन असा तुम्हांला जो कोणता आवडत असेल तो खेळ असू दे. खेळ खेळण्यामुळे आपल्या आयुष्यात शिस्त येते. कोणत्याही प्रसंगाचा सामना कसा करायचा, अगदी हरावे लागले तरी ते कसे हरायचे, ते खेळ आपल्याला शिकवतात, जिकलो तर जिंकण्याचा आनंदही मिळवून देतात.

ज्यांचे नाव घेतले की बॅडमिंटन अपरिहार्यपणे आलेच, असे नंदू नाटेकर या खेळात राष्ट्रीय व अर्जुन पुरस्कार विजेते होते. त्यांनी भारताचे अनेक आंतरराष्ट्रीय सामन्यांत प्रतिनिधित्व केले.

प्रत्येकाने दररोज काहीतरी व्यायाम केलाच पाहिजे. मला वेळ नाही, ही सबब सांगू नका. वेळ नाही म्हणून जेवण करायचे बाकी राहते का? दोन्ही जेवणांसाठी कसा बरोबर वेळ मिळतो? मी म्हणतो ते पटते का तुम्हांला? जर काहीच व्यायाम झाला नसेल तर आज वयाच्या ६६व्या वर्षीसुद्धा मला जेवावेसे वाटत नाही. तुम्ही जसे मोठे व्हाल, शाळांतून कॉलेजांत जाल, तसतसा तुम्हांला कमीकमीच वेळ राहणार आहे. पण तरी तुम्ही व्यायामासाठी तास-दोन तास काढलेच पाहिजेत. मग तो व्यायाम खुल्या मैदानावरील असो, एखाद्या क्लबातील असो किंवा खास व्यायामासाठीच असलेल्या 'जिम'मधला असो.

आयुष्यातील प्रत्येक गोष्ट शाळा-कॉलेजामध्ये शिकवून येत नसते, होय ना? म्हणून तुम्ही जसे मोठे व्हाल तसे तुम्ही आपले स्वतःचे शिक्षक व्हा. टेनिसमध्ये एखादा चेंदू रेषेच्या आत आहे की बाहेर, हे आपले आपणच पडताळून पाहतो आणि त्याप्रमाणे तो खेळायचा की सोडून द्यायचा हे ठरवतो ना? तसेच प्रत्यक्ष आयुष्यामध्येदेखील आपल्या-करिता चांगले काय आणि वाईट काय, हे तुमचे तुम्हांला कळले पाहिजे. म्हणजेच, तुम्ही स्वतःवर अवलंबून राहायला शिकले पाहिजे. स्वावलंबी झाले पाहिजे.

आता आपण तिसऱ्या सहस्रकामध्ये प्रवेश करत आहोत. संपर्कमाध्यमे, दळणवळण आणि संदेशवहनाचा आवाका प्रत्यही वाढतो आहे. आता आपल्या घरी, बसल्या जागी, हवी ती माहिती तुम्हांला ई-मेल आणि इंटरनेटद्वारे मिळू शकते. तरीही तुमच्या मित्रांशी व कुटुंबीयांशी असलेला आपला व्यक्तिगत संपर्क तुटू देऊ नका.

येत्या सहस्रकासाठी तुम्हांला माझ्या शुभेच्छा!

सप्रेम तुमचा,
आजोबा

प्रिय आदित्य, अर्जुन, रंजनी आणि अखिल,
अनेक आशीर्वाद.

तुम्ही सारी 'उद्या'ची मुले आहात, तेव्हा मला वाटले की तुम्हांला गेल्या पन्नास वर्षांच्या माझ्या आयुष्याची सहल घडवून आणावी. मी हा काळ खूप मजेत घालवला. पुन्हा संधी मिळाल्यास तो आणखी काही वेगळ्या प्रकारे घालवावा, अशी माझी मुळीच इच्छा नाही.

नवीन एन्. मिथल
हे एरॉनॉटिकल
इंजिनिअर.
एअर इंडियाचे
मेन्टेनन्स-प्रमुख
म्हणून निवृत्त झाले.
मुंबईचे वातावरण
स्वच्छ राखण्यासाठी
झटणाऱ्या एका
स्वयंसेवी संस्थेचे ते
सध्या काम करतात.

नऊ भाऊ आणि
दोन बहिणी अशा
आमच्या घरच्याच 'क्रिकेट
एलेव्हन'पैकी मी एक
म्हणा ना! वडील मोठे
प्रथितयश वकील होते,
त्याचा आम्हांला एक
फायदा झाला; आम्हांला
अगदी मोकळ्या
वातावरणात लहानाचे मोठे
करण्यात आले. माझे

कुटुंबीय आर्य समाजाची शिकवण अनुसरत असत. त्यामुळे आमच्या घरी कर्मठपणा कसा तो मुळी माहीतच नव्हता. माझ्या वडिलांची इच्छा मीही कायदेपंडित व्हावे अशी होती, पण मला मात्र तेवढा आत्मविश्वास वाटत नव्हता. माझ्या वडिलांनी मला संपूर्ण वेगळे असे विमानविषयक कार्यक्षेत्र निवडायची परवानगी दिली. यामध्ये मला बहिणीची आणि मेव्हण्यांची म्हणजे पुष्पाची आणि विष्णुचंद्रांची पुष्कळ मदत झाली.

इंग्लंडमधील साउदॅम्प्टननजीक अंबल येथील एअरक्राफ्ट मेन्टेनन्स इंजिनिअरिंगविषयक प्रशाळेत शिक्षण घेण्यासाठी मी जेव्हा आगबोटीने इंग्लंडला निघालो, तेव्हा मी अवघ्या अठरा वर्षांचा होतो. मी शाकाहारी होतो, मजजवळ कोणतीही पदवी नव्हती आणि माझे बोली इंग्रजी तसे बरेच कच्चे होते. आमच्या छोट्याश्या 'जल-आझाद' बोटीने लिव्हरपूलपर्यंत पोचणे हाही बरेच काही शिकवून जाणारा एक अनुभव होता. कारण तेवढ्याशा अवधीत मी जेवणाच्या टेबलावर पाळायचे शिष्टाचार शिकलो, युरोपिअन म्हणजे कॉर्टिनेटल जेवण माझ्या अंगवळणी पडले; मी बरेच दोस्त जमवले आणि बोटीच्या मनमिळाऊ कर्मचाऱ्यांमध्ये मिसळू लागलो. आम्ही लिव्हरपूल येथे पोचलो तो दिवस कडाक्याच्या थंडीचा होता. अंबल येथे जाण्यासाठी मी लंडनच्या आगगाडीत बसलो तेव्हा

कुठे मला हायसे वाटले. मी एकटा तर होतोच पण ते एकटेपण फार जाणवत होते. मी घरच्या आठवणींनी हैराण झालो होतो, तरी वरकरणी मात्र मोठा धीराचा आव आणून बसलो होतो.

इंजिनिअरिंग कॉलेजात आम्हांला खूप कसून मेहनत करावी लागे. त्याचबरोबर हॉकी व क्रिकेट हे खेळही आम्ही मनसोक्त खेळत असू, लवकरच विमानाच्या देखभालीसाठीचा एक प्राथमिक परवाना मिळवून आणि पदवीधर होऊन मी बाहेर पडलो. नंतर अधिक अनुभवासाठी काम करताना डेव्हिड चेन नावाचा एक चिनी सहाध्यायी माझा आयुष्यभरासाठी मित्र झाला (आता तो सिंगापूर एअरलाइन्समध्ये सिंगापूरलाच आहे). त्यानंतर मी १९५६ साली भारतात परत यायचे ठरवले आणि एअर इंडियामध्ये ज्युनिअर मेण्टेनन्स इंजिनिअर म्हणून दाखल झालो. त्या दिवसांत एअर इंडिया ही भारताची शान होती आणि त्या काळची सर्वांत आधुनिक अशी सुपर-कॉन्स्ट्रक्शन 'पिस्टन इंजिन' विमाने एअर इंडियाच्या वापरात होती. त्या विमानांत शंभराहून कमी प्रवासी बसायचे आणि त्यांचा वेग ताशी २७५ मैल असे. पण तेव्हा कामात मजा यायची आणि आम्ही सारे एक कुटुंब असल्यासारखे वातावरण ठेवायचो.

मी नोकरीत लवकरच स्थिरावलो आणि एअर इंडियाच्या ऑपरेशन्स विभागामध्ये शिकाऊ फ्लाइट इंजिनिअर म्हणून थेट बदली व्हायला पात्र ठरलो. आधी जमिनीवरील प्रशिक्षण कसून पुरते करून घेतल्यानंतर आम्हांला 'फ्लाइट ट्रेनिंग'साठी तज्ज्ञ लोकांच्या नजरेखाली नेमण्यात आले. अशाच एका प्रसंगी विमान हवेत टेक-ऑफ करून अगदी झेपावण्याच्या स्थितीत असताना एका चाकावरती आगीच्या ठिणग्या दिसल्या. आम्हांला शिकविण्यात आलेल्या संकटकालीन वर्तणुकीनुसार आम्ही ते विमान धावपट्टीवरच सोडून खाली उतरलो. ही आणीबाणी सरावाच्या कवायतींप्रमाणे असली तरी खरीच होती. अशा प्रशिक्षण उड्डाणाच्या वेळी विमानात उतारू अजिबात नसतात. नोंदल्या गेलेल्या माझ्या १६,००० तासांच्या उड्डाणांत व नंतर 'विमान चालक' म्हणून काम करतानाच्या ३५ वर्षांच्या कारकिर्दीत जिला खरीखुरी आणीबाणी म्हणता येईल, असा हा एकच प्रसंग! सुपर कॉन्स्ट्रक्शन विमानांना आम्ही सुपर-कॉनीज म्हणत असू. त्यांमधून उड्डाणे करणे हा एक खास अनुभव होता. संध गतीने, सतत आवाज करत, खूप दीर्घ काळ ही विमाने चालवावी लागत. कधीकधी तर सिंगापूर ते ऑस्ट्रेलियातील सिडनीपर्यंतच्या अंतरासाठी जाकार्ता मार्गे, डार्विन ते सिडनी असे बावीस-बावीस तास आम्ही 'डबल क्रू' म्हणून विमाने चालवत असू. हसण्यावारी नेऊ नको, हे खरेच आहे.

१९६१ पासून एअर इंडियाचा काफिला केवळ जेट विमानांचाच झाला आणि यानंतर लवकरच मी देखील 'फ्लाइट इंजिनिअर' म्हणून काम करण्यास लायक ठरलो. तो अनुभव थोडा वेगळा, अधिक वेगाचा, अधिक सुखकारक आणि अधिक विश्वसनीय अशा प्रवासाचा होता. आम्ही जगाच्या चारी कोपऱ्यांपर्यंत उड्डाणे केली. हा अनुभव घेण्यासाठी सर्व

सुखसोयी उपलब्ध करून देण्यात आल्या होत्या. जसे अधिकाधिक प्रगत तंत्रज्ञान येत होते, तशा काही व्यावसायिक चुकाही घडत होत्या. पण एकंदरीत आमचा व्यवसाय अधिकाधिक सुदृढ आणि खंबीर पायावर उभा राहत होता. १९६७ पासून माझी तीन वर्षांसाठी ऑस्ट्रेलियातील पर्थ येथे नेमणूक झाली. १९७१ च्या प्रारंभी भारतात परत आल्यापासून मी फ्लाइंग इंजिनियर्सच्या व्यावसायिक संघटनेमध्ये खूपच गुंतलो. त्यात दहा वर्षे सक्रिय राहिलो. त्यापैकी सात वर्षे संघटनेचा सचिव म्हणून काम करताना, सर्व क्षेत्रांसाठी कर्मचाऱ्यांचा कृति-कार्यक्रम कसा ठरवायचा, वाटाघाटी कशा करायच्या आणि संघटनेचे पायाभूत ठरणारे महत्त्वाचे 'करार' कसे पक्के करावयाचे, यांबद्दल मला बरेच काही शिकायला मिळाले. ही संघटना नावारूपाला आणण्यासाठी मी पुष्कळ काही केले. एअर इंडियाच्या व्यवस्थापनाने आमच्या संघटनेला अतिशय प्रामाणिक, सरळ व छक्केपंजे नसलेली यंत्रणा म्हणून मानले आणि आमच्याशी व्यवहार करणे सहज शक्य असल्याचे म्हटले. त्यामुळे हा एकूण सगळाच अनुभव फार समाधानकारक ठरला.

१९७३मध्ये मला बोइंग ७४७ साठी पुनःप्रशिक्षण देण्यात आले. या वेळेपावेतो प्रशिक्षणाची कल्पना पूर्णपणे बदलली होती. प्रत्यक्ष विमानातील यंत्रणा व कृती यांची हुबेहूब प्रतिमा वापरणारे हे 'सिम्युलेटर' प्रशिक्षण एवढे काटेकोर व परिपूर्ण होते की प्रत्यक्ष विमानात एकदासुद्धा पाय न टाकता, सर्व संभाव्य परिस्थिती आम्ही हाताळू शकत होतो. प्रत्यक्ष विमानातील प्रशिक्षण ही त्यामुळे केवळ एक औपचारिकता राहिली होती. बोइंग ७४७ हे जगातील सर्वात ऐसपैस, आरामदायी आणि सुरक्षित असे विमान होय. होता होता मी या प्रशिक्षण विभागात 'इन्स्ट्रक्टर' म्हणून रुजू झालो आणि हे फार चांगले झाले. मी अतिशय कडक प्रशिक्षक व वास्तववादी माणूस असल्याने, माझ्या सहकाऱ्यांचा, फ्लाइंग इंजिनियर्सचा आणि वैमानिकांचा विश्वास मी मिळवू शकलो, याचे मला समाधान वाटते. डिसेंबर १९९१मध्ये मी निवृत्त झालो तेव्हा मी एअर इंडियामधील सर्वात ज्येष्ठ फ्लाइंग इंजिनियर होतो, आणि माझ्या कारकिर्दीवर अपघाताचा वा दुर्घटनेचा एकही धब्बा नव्हता. आपले पंतप्रधान आणि राष्ट्रपती अशा अनेक अतिमहत्त्वाच्या व्यक्तींना घेऊन जाणाऱ्या 'व्ही.व्ही.आय.पी.' फ्लाइंग्स् घेऊन जाण्याचा मान मला मिळाला होता. माझ्या मते सर्वात मनमिळाऊ असे व्ही.व्ही.आय.पी. म्हणजे आपले माजी राष्ट्रपती श्री. वेंकटरामन यांनी आम्हा विमानचालकांना व एकूण विमान कर्मचाऱ्यांना राष्ट्रपती भवनात बोलावून आमचा फार छान पाहुणचार केला. माझ्या असल्या प्रवासापैकी सर्वात संस्मरणीय होती बीजिंगची भेट आणि सुप्रसिद्ध चिनी भिंतीवरून चालण्याचा अनुभव. मी किती खुषीत होतो, त्याला हजारो छायाचित्रे साक्ष आहेत.

शेवटी जेव्हा १९५२च्या प्रारंभापासून ३१ डिसेंबर १९९१पर्यंतची म्हणजे जवळजवळ चाळीस वर्षांची माझी वायुसेवाविषयक कारकीर्द मी पाहतो तेव्हा हा कालखंड किती प्रदीर्घ आहे हे काही वेळा मलाच समजेनासे होते. तुम्ही आता नवीन सहस्रकात

प्रवेश कराल, वयात याल, परिश्रमपूर्वक सर्वात उत्तम असे शिक्षण घ्याल, तेव्हा हे लक्षात ठेवा की आपल्या अथवा आपल्या बरोबरीच्यांना तोशीस न लागू देता आपली अंतिम उद्दिष्टे साध्य करायची असतात. तुम्ही कोणतेही कार्यक्षेत्र निवडा, पण सर्वोच्च गुणवत्ता, न्याय्य वागणूक आणि संघभावना या तत्वांची कास सोडू नका, नीतिमतेने वागा.

सर्वात महत्वाचे म्हणजे, आपल्या धर्मावर आणि संस्कृतीवर प्रेम करून एक आदर्श मानव व्हा. आता ज्या देशाचे रहिवासी बनून तो देश आपला मानला असेल, त्याला आपल्या 'मुळां'प्रमाणेच मान द्या. इतरांना मान द्या, नम्र रहा. आपल्या जिवलग मित्रांची व आईवडिलांची मदत घ्या. तुम्हांला खरोखरच मदतीची गरज असेल तर लोक जरूर तुम्हांला मदत करतील. तेच तुम्ही जर स्वार्थीपणा करायला निघालात तर गोत्यात याल आणि आपली असलेली माणसेही गमावाल.

ज्या देशाला 'संधीचा देश' म्हणतात, अशा अमेरिकेत तुम्ही मोठे होणार आहात. आपल्याला मिळालेल्या या विशेषाधिकारांचा गैरवापर करू नका. आपल्या भोवतालच्या नवीन वातावरणापासून जे काही शिकता येईल ते जरूर शिका, पण आपल्या माता-पित्यांकडून मिळालेल्या संस्कृतीच्या समृद्ध वारशाला पारखे होऊ नका. तुम्ही सारेजण प्रेम आणि सद्भावनेचा संदेश पुढे न्याल, असा आम्हांला विश्वास वाटतो.

वरती तुम्हांला जे उपदेशपर चार शब्द सांगितले आहेत, त्यांतले बहुतेक सारे मी आचरणात आणलेले आहे. माझ्या या खटपटीबद्दल मी पूर्ण समाधानी आहे असे नाही. त्यामुळेच माझ्या उरलेल्या आयुष्याचा काळ मी समाजासाठी, आपल्या पर्यावरणाचा दर्जा सुधारण्यासाठी, अधिक स्वच्छ आणि सुरक्षित समाजजीवनासाठी व्यतीत करणार आहे. या कामी माझ्याप्रमाणेच निष्ठा बाळगणारे अनेक सज्जन मला भोवतालच्या परिसरातच भेटले आहेत. त्यामुळे हा खटाटोप पुन्हा एकदा श्रीगणेशापासून चालू करायचा असे मी ठरविले आहे. एवढा प्रदीर्घ अनुभव पाठीशी असल्याने या वेळी मी अधिक यशस्वी होईन, यात मला शंका नाही.

येते २१वे शतक तुमच्या पिढीचे आहे. तुम्ही निष्ठेने ते जगा आणि त्याची मजा लुटा. मी गेल्या पन्नास वर्षांमध्ये आयुष्य जेवढे उपभोगले, त्याच्या निम्मी तरी मजा तुमच्या वाटणीस येवो.

खूप खूप प्रेम, आता आणि नेहमीकरिता

तुमचा,

दादू/नाना

प्रिय वरुण,
अनेक आशीर्वाद.

तू अमेरिकेला गेलास, त्या गोष्टीला आता सात महिने होऊन गेले. त्याआधीचे साधारण आठ महिने तू आमच्याकडे दिल्लीला होतास. तो वेळ माझ्यासाठी व तुझ्या दादीसाठी फारच छान होता. आम्ही त्या काळाचा क्षण न क्षण अगदी चवीने अनुभवला. आता तू परत गेल्यावर तुझी गैरहजेरी आम्हांला फारच तीव्रतेने जाणवते आहे.

ख्यातनाम
शिक्षणतज्ज्ञ आणि
माध्यमांचे विशेषज्ञ
डॉ. पी. सी. जोशी
शिक्षण व माध्यम-
विषयक अनेक
शासकीय समित्यांचे
प्रमुख म्हणून
काम पाहतात.

मला माहीत आहे, इथला तुझा हिवाळ्याचा कालावधी मजेचा गेला, पण उन्हाळ्याचे चार महिने मात्र तुझ्यासाठी त्रासाचे, अगदी परीक्षा घेणारे ठरले होते. जसा उन्हाळा लागला, तसा 'मला लवकरात लवकर परत अमेरिकेला घेऊन चला, म्हणजे माझी या विलक्षण उकाड्यामधून सुटका होईल', असा तू आपल्या आई-बाबांकडे लकडा लावला होतास. तुला इतका त्रास होताना बघून आम्हांलाही 'आमच्याबरोबर आणखी थोडा काळ घालव', असे म्हणवेना. मला चांगले

आठवतेय, तुला भारतातील हिवाळ्याचे दिवस एवढे आवडले होते, की आपण भारतात का जन्मलो नाही, असे तू आम्हांला एकसारखा विचारायचास. सुटी संपल्यानंतर आई-बाबा जरी अमेरिकेला परतले तरी आपल्याला इथेच आजी-आजोबांजवळ राहायला आवडेल, असेही वर तुझे म्हणणे होते. पण भारतातील कडक उन्हाळ्याने तुझ्या आधीच्या वृत्तीमध्ये विलक्षण नाट्यमय असा बदल घडवून आणला आणि तोच भारत आता तुझ्या लेखी वाईट्ट, कंटाळवाणा आणि नावडता झाला.

अमेरिकेला पोचून काही महिन्यांतच, भारतामधल्या ज्या काही चांगल्या गोष्टी होत्या त्या तू आठवत बसला असशील आणि पुन्हा अधिक काळासाठी आमच्याकडे राहायला यायला तुला आवडेल, याची मला खात्री आहे. तुझी ही सफर अधिक आरामाची होईल यासाठी आम्ही जास्त प्रयत्न करू.

भारत हा आकाराने मोठा देश आहे बेटा, आणि अमेरिकेपेक्षा पुरातनही आहे. इथे जेवढे काही पाहायला आणि अनुभवायला मिळते ते इतरत्र कुठेही मिळणे शक्य नाही. हवामान आणि मोसम यांमधली एवढी तफावत; आहार आणि पोषाख, घरे आणि परिसर, गीते-नृत्य आणि खेळ या सान्यांमधले एवढे वैविध्य, इतक्या विविध प्रकारचे पर्वत, नद्या आणि समुद्रकाठ, टेकड्या, मैदाने आणि वाळवंट, वनस्पती व प्राणिजीवनातील इतकी विविधता, भाषा आणि बोलींमधले एवढे वैविध्य जगात आणखी कोठे मिळणार? म्हणून

तर थोर कवी रवींद्रनाथ टागोरांनी भारत म्हणजे एकाच महान देशामध्ये अनेक छोट्याछोट्या देशांची एकता, असे म्हटले आहे.

भारत नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या या विलक्षण अफाट भूभागाची नुसती एक झलकदेखील मिळवायची तर त्यासाठी तुला बऱ्याच खेपा घालाव्या लागतील. तेव्हा, आपण एक करार करू या की, जेव्हा मी व तुझी दादी अमेरिकेला येऊ, तेव्हा तू तुझ्या आईबाबांबरोबर आम्हांला अमेरिकेच्या समृद्ध वारशाची ओळख करून द्यायचीस; तसेच भारताची विशालता आणि वैविध्यांचा परिचय तुला करून देण्याचे काम आमचे.

जूनमध्ये तू इथून गेलास आणि आता डिसेंबरचा अखेरचा आठवडा चालू आहे. दिल्ली कडाक्याच्या थंडीच्या तावडीत सापडलेली आहे. इथे खरोखर फार गारठा आहे. दिल्ली आणि सभोवतालच्या भागातील तपमान असे एकदम खाली कशाने जाते, असा प्रश्न तुला पडत असेल. विस्तीर्ण हिमालयाच्या पर्वतराजीचा भाग असलेल्या सिमला, कुमाऊँ आणि गढवालच्या टेकड्यांवर सपाटून हिमवृष्टी झाली की दिल्ली आणि भोवतालच्या भागावर थंडीची लाट पसरते.

पण हिम म्हणजे नुसतीच थंडी नव्हे; बर्फ पडले की त्यापाठोपाठ तरुण मंडळी क्रीडा आणि मौजमजेसाठी हजर होतात. मोसमातील पहिला हिमवर्षाव होण्याचा अवकाश की साहसप्रेमी तरुण-तरुणी सिमला, मसूरी, नैनी ताल सारख्या थंड हवेच्या ठिकाणी समक्ष हजर राहून पहिला हिमवर्षाव पहाण्यासाठी आणि त्याची मजा लुटण्यासाठी एकच गर्दी करतात. भुरभुरत्या ताऱ्या बर्फाचे छोटेछोटे चेंडू करून एकमेकांच्या अंगावर मारायला त्यांना खूप मौज वाटते. आणि हे हिम थिजून घट्ट झाले की पायाला स्केटस् बांधून त्यावरून घसरण्याचा एक मोठा मजेदार खेळ असतो, त्यासाठी अनेक तरुण पर्यटक अशा हिलस्टेशनांकडे आकर्षिते जातात. सावलीच्या जागा शोधून पर्यटक त्या ठिकाणी बर्फाच्या मोठमोठ्या आकृत्याही तयार करतात; आणि इतर ठिकाणी उन्हाचे बर्फ वितळले तरी या आकृत्या बराच काळ तशाच उभ्या राहतात.

वरुण, तू व्हर्जिनिया आणि इतर ठिकाणची जोरदार हिमवृष्टी पाहिली आहेस. पण इथे भारतात प्रथम टेकड्यांच्या माथ्यावर आणि त्या पाठोपाठ टेकड्यांच्या उतारांवर होणारा हिमवर्षाव हे एक अपूर्व दृश्य असते. इतके प्रेक्षणीय दृश्य जगात इतरत्र क्वचितच पाहायला मिळत असेल. स्वित्झर्लंडच्या डोंगरी भागातील हिमवर्षाव कदाचित तेवढा रोमांचकारी, औत्सुक्य आणि आनंद निर्माण करणारा असू शकेल; तो वगळता हिमालयातील या दृश्याला तोड नाही. गेल्या वेळी तू तुझ्या आई-बाबांबरोबर युरोपला गेला होतास, त्यावेळी बहुधा तुझी स्वित्झर्लंडची भेट हुकली. पण तू मोठा होशील तेव्हा तुला त्या देशाला भेट द्यावीशी जरूर वाटेल, कारण स्वित्झर्लंड हे एक महान सौंदर्यस्थळ मानले जाते.

पण अलमोड्यापासून सुमारे ४० किलोमीटरसवरील कौसानी हे ठिकाण गांधीजींना

मात्र स्वित्झर्लंडपेक्षाही फार सुंदर वाटले होते. तू गेल्या उन्हाळ्याच्या सुटीत बाबा-आई आणि नाना-नानीबरोबर अलमोड्याला गेला होतास, ते आठवते का? तुला कदाचित ऐकायला गंमत वाटेल की गांधीजींनी १९२६ साली कौसानीला भेट दिली होती. (माझ्या जन्मानंतर वर्षभराने). त्यांनी पाहिले, तेव्हा त्यांना हिमाच्छादित हिमालयाची शिखरे उगवत्या सूर्याच्या किरणांमध्ये चमचम करताना दिसली. ते अपूर्व दृश्य पाहून गांधीजी अलौकिक आनंदलहरींवर तरंगू लागले. कौसानीची हिमशिखरे मीही जेव्हा प्रथम पाहिली तेव्हा मला असाच विलक्षण हर्षोल्लास वाटला होता; आणि त्यानंतर ते भव्य दृश्य पाहण्यासाठीच मी कौसानीला कित्येकदा भेटी दिल्या.

वरुण, तू आता पुन्हा जेव्हा भारताला भेट देशील तेव्हा तुला ही सुप्रसिद्ध शिखरे दाखवण्यासाठी आपण कौसानीला जरूर जाऊ. मग तू आपल्या डोळ्यांनी नंदादेवी, त्रिशूल इत्यादी हिमशिखरेही पाहशील.

एका अर्थाने आम्ही भाग्यवंत आहोत. आम्ही म्हणजे तुझे नाना-नानी, आणि तुझे दादा म्हणजे मी; कारण आम्ही हिमालयाच्या या डोंगराळ भागात जन्मलो आणि अगदी बालपणापासून हिमालयाचे हे सदैव तेजस्वी आणि सतत बदलणारे सौंदर्य पाहतच मोठे झालो. खरोखर आम्ही स्वतःला या पर्वतराज हिमालयाची लेकरेच मानत आलो आहोत... योगायोगाची गोष्ट म्हणजे तुझी दादीदेखील हिमालयाचीच कन्या आहे. ती ६५ वर्षांपूर्वी चित्तगाँवच्या टेकड्यांत जन्मली. चित्तगाँव त्यावेळी भारताचा भाग होते, आता ते बंगला देशामध्ये आहे. आणि अशा आजी-आजोबांचा तू नातू, तेव्हा तुलाही हिमालयाचे लेकरू नक्कीच म्हणता येईल.

पण हिमालयाचे बालक म्हणवून घेणे सोपे नाही. ते नाव सार्थ करण्यासाठी खंबीर व निर्भय असावे लागते, चारित्र्य शुद्ध ठेवावे लागते, आणि कितीही अडचणी वा संकटे आली तरी आपली मान ताठ उंच ठेवावी लागते. आपल्या भारतात तरी हिमालयाला निर्भयतेचे, शुद्धतेचे आणि सामर्थ्याचे प्रतीक मानले जाते.

पत्र फारच लांबले. पण काय करू ? तुला लिहिताना मी तुझ्याशी गप्पा मारतो आहे, तू इथे होतास तेव्हाप्रमाणे तुला गोष्टी सांगतो आहे, असे मला वाटते. तरी आता थांबतो.

तू आणि तुझ्या आई-बाबांना नव्या वर्षाच्या शुभेच्छा. हे येते वर्ष तुम्हांला कामाचे आणि मौजेचे, यश आणि परिपूर्तीचे, आरोग्य आणि स्वास्थ्याचे जावो. आम्हांला इकडे तुझी फारफार आठवण येते, वरुण!

माझ्या स्वतःच्या आणि तुझ्या दादीच्या प्रेमपूर्ण आशीर्वादांसह,

तुझाच,
दादा

प्रिय अदिती आणि उदय,

मी 'धमाका' आठवतोय. अदिती, मी जेव्हा तुला तुझ्या बाबांबरोबर पाहतो, तेव्हा कधी कधी मला मी स्वतःच 'बाबा' होतो ते दिवस आठवतात. तेव्हा तुझी आई एक छोटीशी मुलगी होती. आजकालचे वडील मुलांबरोबर पुष्कळ वेळ घालवतात, त्यांच्यासाठी खूप कष्ट करतात. पण त्या काळी वडील म्हणजे कडक शिस्तीचे भोक्ते असायचे; मुलांची शाळेतील प्रगती जरा घसरली की त्यांना रागे भरायची आणि क्वचितच

अनेक इंग्रजी दैनिकांचे संपादक म्हणून काम केलेल्या प्राण चोप्रांची सोप्या तरी भेदक शैलीत लिहिण्यासाठी ख्याती आहे.

मुलांबरोबर एखादी सायंकाळ सुखाने घालवायची पद्धत होती. मुलांनीही वडिलांना घाबरायचे, अशी रीत असायची. "बघ तर, तुझे वडील येऊ देत घरी, मग—" या वाक्यात चांगली खरीखुरी भीती घालणारी धमकी होती. एकंदरीत वडिलांबद्दलची त्या काळची कल्पना अशी होती.

पण मला आमच्या रविवार सकाळच्या भेटी चांगल्या आठवतात. तुझी आई व मासी या एवढ्याश्या छोट्या मुली होत्या. मी रविवार त्यांच्याकरता राखून ठेवायचो. रविवारचे ते क्षण मोठे खास असत. रविवारची

सुरुवात सगळ्यांनी मिळून अंथरणातच एकत्र चहा घेण्यापासून व्हायची. रविवार हा एकच दिवस असा होता की त्या दिवशी मुलींनी चहा प्यायची चैन केली तरी चालायचे. आता खरे सांगायचे तर, तो चहा कुठला, चहाच्या रंगाचे दूधच असायचे ते, पण त्यांना ते त्यावेळी कळायचे नाही. अंगातल्या निळ्या गरम ड्रेसिंग गाऊन्समध्ये त्या आता पुढचा कार्यक्रम काय म्हणून उत्सुकतेने वाट पाहायच्या. त्यांच्यासोबत आमचा कुत्रा आणि त्यावेळी आमच्याकडे जी काही इतर जनावरे पाळलेली असायची, ती जमलेली असत. तुझ्या आईला भटके प्राणी जमवायची हौस होती आणि त्याबद्दल ती नेहमी बोलणी खायची. तुझ्या आईचे गेल्या काही वर्षांत जे काही चालले आहे त्याचा विचार केला आणि हे जुने दिवस आठवले तर त्यामध्ये मला एक विलक्षण मजेशीर साम्य आढळते. म्हणजे, तुझी आई आता भटकी कुत्री घरी घेऊन नाही येत; पण प्राणी हे तिच्या भावनिक जगाचा एक अविभाज्य घटक आहेत. विशेषतः ती मुलांसाठी ज्या गोष्टी लिहिते, त्यांमध्ये जे प्राणी भरलेले असतात ते पाहता, ती एका प्रकारे आपल्या पुस्तकांतून ते जुने दिवस पुन्हा जगत तर नसावी? तसे जर असेल, तर तिला ते लहानपणचे दिवस इतके आवडले असावेत— की आजही ते तिच्या मनात रेंगाळताहेत— हा विचार मला सुखवून जातो. तूच एक दिवस तिला विचार तर खरे!

हां, तर तेव्हाच्या त्या रविवारबद्दल पुढे सांगायचे तर, चहाबिहा, झाला की तुझी आई माझ्या एका मांडीवर, आणि मावशी दुसऱ्या मांडीवर ठाण मांडायच्या आणि मग रविवारची 'धमाका'ची गोष्ट चालू व्हायची. ती एक लांबलचक, आठवडेच्या आठवडे चाललेली दीर्घकथा होती. त्यावेळी टेलिव्हिजन नव्हता, आज सगळ्या करमणुकीचा मक्ता घेतलेल्या मालिका त्यावेळी नव्हत्या, हे लक्षात घ्या. त्या गोष्टी नेमक्या कशाबद्दल होत्या हे मला आता आठवत नाही. पण एवढे नक्की आठवते की गोष्टीचा त्या दिवशीचा भाग संपला की आम्ही सगळे मोठ्यात मोठा आवाज काढून 'धमाका!' असे ओरडत असू.

त्या दीर्घकथेत तीन पात्रे होती— हूम, भाम आणि हमुम बोला! पात्रांचे एवढे काही विशेष नव्हते, नेहमी सारखीच एक सज्जन माणूस, एक खलनायक आणि त्यांच्यांत मध्यस्थी करणारा एक शांतिदूत अशा स्वरूपाची ती पात्रे होती. आमची ही मालिका मात्र खूप लांबलचक होती, आणि तिचा प्रत्येक भाग सारख्याच लांबीचा असे. पण ही गोष्ट अशा प्रकारे सांगितली जाई, की आमच्यापैकी प्रत्येकजण त्या प्रत्येक पात्राला आपल्या जे मनात येईल ते करायला लावू शकत असे. आमच्या मनातील सत् आणि असत् कल्पनांना अनुसरून ती पात्रे वागायची. तुझ्या आईच्या व मावशीच्या मताप्रमाणे 'हमुम बोला' हे पात्र सर्वात जास्त गुणांचे, अष्टपैलू व्यक्तिमत्त्व होते. आमच्या मालिकेची कथा नानाविध वळणे घेत धमाकाची 'सिग्नेचर ट्यून्' येईपर्यंत चालत असे. मग एकदा का 'धमाका' झाला की जग पूर्वीप्रमाणे सुरळीत चालू लागे, जीवन पूर्ववत सुरू होई.

अदिती, तू जेव्हा तेवढीच होतीस; (किंवा थोडीशी लहान असशील) तेव्हा तू तर याहून अधिक मजेदार कल्पना लढवल्याचे मला आठवते. तू बराच काळ आपले हात पुढे धरून एकटीच बसायचीस. मग आस्ते आस्ते तू प्रत्येक हाताला काही व्यक्तित्व द्यायचीस. मग ते दोन हात एकमेकांशी बोलायचे, बरेच लांबलचक संभाषण चालायचे. मधेमधे तू त्यांच्या दरम्यानचा हमुम बोला व्हायचीस. कुणी सांगावे, तुझ्या आई व मावशीबरोबर माझे कथा-कथनाचे जे कार्यक्रम दर आठवड्याला चालायचे, ते तुझ्यामध्ये कोणा ना कोणा प्रकारे संक्रमित झाले असावेत आणि त्यामुळेच टीव्हीवरून तय्यार गोष्ट जशीच्या तशी उचलून सांगण्यापेक्षा तुला स्वतःची अशी नवीन गोष्ट रचावीशी वाटत असावी.

रविवारच्या कार्यक्रमाचे आणखी एक वैशिष्ट्य होते ते म्हणजे माझा टाईपरायटर बडवण्याची संधी. आता कॉंप्युटरमुळे आश्चर्यकारक बदल घडून आला आहे. आज चार-चार वर्षांची मुलेदेखील विलक्षण सफाईने कॉंप्युटर चालवतात. त्यामुळे टाईपरायटरच्या की-बोर्डाची रहस्यमय जादू आता ओसरली आहे. पण तीस-चाळीस वर्षांपूर्वी, हाताने चालवावा लागणारा टाईपरायटर हे एक मोठेच प्रस्थ होते, त्यामुळे मुलांना त्याच्या जवळपास जायला, त्याला हात लावायला मनाई होती. याला अपवाद होता आमचे घर— तेही फक्त रविवारी सकाळी!

रविवारची सायंकाळदेखील तशी खास असायची. आम्ही गाडी काढून लांबवर कोठे फिरायला जायचो, नंतर लांब पायी चक्कर मारायचो. मुलांचे लाडके पाळीव प्राणी अशा वेळी बरोबर आणायला परवानगी असे. यामध्ये एक श्वेतवर्णीय बजरिगार पोपट आणि एक पांढरा उंदीरही होता. कुत्री अर्थातच खूप होती आणि एक कासवही होते. (अर्थात ज्या दिवशी सोबत कासव असेल तेव्हा चालणे यथातथाच व्हायचे!)

महिन्यातून एकदा आम्ही सिनेमासाठी बाहेर पडत असू. त्या सुंदर सायंकाळची अखेर कुठेतरी झकास जेवण घेऊन व्हायची. त्या दिवसांत मुलांसाठी उत्तम चित्रपट बनवले जात. मुलांना प्राण्यांवरील खास चित्रपट विशेष आवडत. हातारी, बॉर्न फ्री, वर्ल्ड विदाऊट सन हे बऱ्याच वेळा बघून झालेले चित्रपट. चार्ली चॅपलिनचे 'गोल्ड रश' आणि 'द किड' सारखे चित्रपट पाहताना त्या दोघी हमखास मोठमोठ्याने हसायच्या. मेरी पॉपिन्स किंवा 'साऊंड ऑफ म्युझिक' सारखे संगीतपट पाहिले की परत येताना रस्ताभर तर मुली त्यांतील सुरावटी गुणगुणायच्याच, पण घरीही अगदी झोप येईतोवर त्यांचे गुणगुणणे चालायचे. डिस्नेच्या ॲनिमेशन चित्रपटांचीही लोकप्रियता अशीच होती. डंबो आणि बॅबी बघताना मुलींच्या डोळ्यांत पाणी यायचे आणि मग त्यावर सढळ हाताने आइस्क्रीम खाऊ घालण्याचा उपाय मला करावा लागायचा!

यापैकी बहुतेक दिवशी तुमची मावशी काही तरी विशिष्टपणा हमखास करायची. ती तेव्हा तेरा-चौदाच्या दरम्यानची असेल, आम्ही सगळे सायंकाळी फिरायला बाहेर पडण्याच्या नेमक्या आधीच्या क्षणीच तिला शांपू लावून केस धुवायची हुक्की यायची! तिचा दुसरा एक विचित्रपणा होता की कुठे बाहेर जायचे ठरतेय असा नुसता सुगावा लागायचा अवकाश, की तिने आपले सारे कपडे इस्त्री करायला काढलेच! अशाने आम्हांला सिनेमाला हमखास उशीर व्हायचा आणि त्यामुळे आमच्यापैकी कुणीकुणी कुरकूरही करायचे. पण सुदैवाने सगळ्यांनाच चित्रपट पाहणे आवडत असल्यामुळे तो ताणतणाव पुढच्या आठवड्याच्या कार्यक्रमापर्यंत टिकायचा नाही. आणि मग अचानक असाही टप्पा आला की ती भलतीच वक्तशीर झाली. वक्तशीर म्हणजे इतकी, की काही विचारू नका. मग ती आम्हांला सिनेमाच्या ठिकाणी आधीचा खेळ संपण्यापूर्वीच घेऊन जायची. मला आठवतेय कितीदा तरी रिकाम्या सिनेमा हॉलमध्ये आम्ही आपले बसलोय, आइस्क्रीम चाटत, वाट पाहत; आणि दुसरीकडे नवीन खेळ सुरू करण्याआधीची झाडलोट चालली आहे! तुझ्या मावशीची ही वक्तशीरपणाची अवस्था संपली तेव्हा मला हायसे वाटले. आता आम्ही चारचौघांप्रमाणे येऊ -जाऊ शकत होतो.

आम्ही तेव्हा कलकत्याला होतो. रात्रीची मेजवानी नेहमी एका ठराविक उपाहारगृहातच व्हायची, एवढेच नव्हे तर दरवेळी 'मेनू'देखील तोच मागवला जायचा. तिथल्या मॅनेजरने खूपदा विनवण्या करूनही त्यात काहीही बदल केला जात नसे. एकदाच

अपवाद केला गेला होता, तो म्हणजे जेवणाअखेर 'स्वीट डिश'साठी नेहमीचे व्हॅनिला आइस्क्रीम सोडून 'निकरबॉकर ग्लोरी' नावाचे एक खास थंड पेय मागवण्यात आले. हे गुलाबी व पांढऱ्या अशा मिश्र रंगाचे दाट पेय एवढ्या उंच ग्लासांतून देण्यात यायचे की ते पिण्यासाठी तुझ्या आईला चवड्यावर उभे राहावे लागले, तेव्हा कुठे तिचे तोंड त्या ग्लासच्या कडेपर्यंत पोचू शकले. आणि मग बरीच वर्षे हेच थंड पेय आमच्या मेनूवर राहिले, अगदी मुली मोठ्या होईतोपर्यंत.

या मानाने तुम्हा दोघांचे मोठे होणे आमच्या, म्हणजे सरोजिनीच्या व माझ्या, मनांत अधिक ताजे आणि अधिक स्पष्टपणे आठवणारे आहे : ते केवळ तुझ्या आईच्या-मावशीच्या बालपणाच्यापेक्षा खूप अलीकडचे आहे एवढ्याचमुळे नव्हे, तर आजी-आजोबांचे नातवंडांशी नाते नेहमीच मौजमजेच्या संबंधांशी जास्ती निगडीत असते. याचे कारण, मुलांच्या वाढीसंबंधातील अधिक काळजीच्या गोष्टी खुशाल नातवंडांच्या आईवडिलांवर (म्हणजे स्वतःच्या मुलांवर) सोडून देता येतात. त्यामुळे 'बघ तर तुझे वडील येऊ देत घरी, मग सांगते काय ते' ही धमकी तशी जरा त्रयस्थासारखी होते, आणि त्याऐवजी आजी-आजोबा काळजी कसली करतात (पुरेशी नाहीतच काळजी करत, असे तू मध्येच म्हटलेले मला ऐकू येतेय) तर पुढच्या रविवारच्या सुटीसाठी कोणते आइस्क्रीम मागवायचे त्याची! (आणि पुष्कळदा त्यांना आपल्या नातवंडांपैकी कोण आपल्याला बाहेर घेऊन जाईल, याची काळजी पडलेली असते.) तुझे आईबाबा जेव्हा त्यांच्या नातवंडांना पत्रे लिहायला बसतील, तोपर्यंत अशीच परिस्थिती येणार आहे. मला कुतूहल वाटते ते या गोष्टीचे, त्यांच्या वेळी 'धमाका'ची जागा कोणी घेतली असेल? आणि त्या गोष्टीतील हूम, भाम आणि हमुम बोला कोण असतील? आणि याचे उत्तर आम्हांला तुमच्या पत्रांतून मिळेल अशी आशा आहे (मग त्यावेळी आम्ही कुठे असू कोण जाणे, अशी स्थिती असली तरी!)

तुझा,
नाना

लाडक्या अनंतास,
अनेक आशीर्वाद.

यावेळी विमानतळावर येताना तुझा नेहमीचा प्रेमाने ओथंबलेला 'बाय्' न ऐकताच निघावे लागले. मी गाडीतूनही तुला फोन लावला, पण बोलणे होऊ शकले नाही. म्हणून आता हे पत्र विमानातून लिहितोय. निवांतपणे विचार करायला ही जागा मला सोयीस्कर पडते. त्यामुळे मला वाटले, की माझ्या भावभावना लिहून तुला कळवाव्यात. कोणी सांगावे, या प्रक्रियेतून तुझ्यामधून एका नवीन व्यक्तीचा उदय होईल.

ख्यातनाम उद्योगपती
रमाप्रसाद गोएंका हे
'सीट' 'एच एम व्ही'
सारख्या अनेक
उद्योगांचे अध्यक्ष
असून शिवाय राजीव
गांधी प्रतिष्ठानसारख्या
संस्थांचे विश्वस्तही
आहेत.

तू फारच नाराज दिसतो आहेस. परीक्षेत पहिलं यायची तुला आता एवढी सवय झाली आहे ना, त्यामुळेच पहिला नंबर चुकण्याची ही पहिलीच वेळ तुला एवढी जाणवली असावी. मला माहिती आहे, तू या नंबरसाठी केवढा झटला होतास आणि त्याची तुला केवढी आस लागली होती. पण आपल्यापैकी प्रत्येकालाच आयुष्यात कधी ना कधी या अनुभवातून जावे लागतेच. पण आपल्याला अपेक्षित असा परिणाम हाती आला नाही म्हणून हिरमुसून बसून काही चालत नाही. प्रत्येक निराशेचा प्रसंग हा भविष्यकाळाला अधिक चांगल्या प्रकारे तोंड द्यायला शिकवणारा एक अनुभव असतो.

तुझी निराशा होणे अगदी साहजिक आहे. पण म्हणून काय एवढा वेळ निराशेच्या आहारी जायचे? असे केलेस तर आपली कामगिरी अधिक सुधारण्याची तुझी इच्छाशक्ती क्षीण होईल. या निराशेवर तू जितक्या लवकर मात करशील, तेवढे प्रगतीच्या दिशेने पडणारे तुझे पुढचे पाऊल अधिक लवकर पडेल. आणि असला हताश 'मूड' झटकन घालवायचा सर्वांत चांगला मार्ग म्हणजे आपण यशस्वी झाल्याचे, आपल्याला अधिक आवडलेले प्रसंग आठवणे. परीक्षेला बसण्याची काही तुझी ही पहिली वेळ नव्हती. यापूर्वी प्रत्येक वेळी तू आपल्या आईवडिलांची-शिक्षकांची वाहवा आणि माझ्याकडून खास शाबासकी मिळवली आहेस; मला तुझा नेहमीच अभिमान वाटत आला आहे.

आणि अनंता, मला आताही तुझा अभिमान वाटतो. हो हो आताही! कारण परीक्षेचा निकाल काय लागला यावरून नव्हे, तर ज्या उत्कटतेने, मनापासून तू तयारी केलीस यावरून मी माझे मत ठरवतो. तेव्हा तू कोषातून बाहेर ये, जरासा खुशीत ये. जरा मित्रमंडळींना बोलाव, त्यांच्याबरोबर तुझे आवडते टेनिसचे दोन-चार डाव होऊ देत- तुला

टेनिस आवडते ना? अशाने तुझे मन जरा हलके होईल.

सदैवच यशस्वी होणारा असा कोणीच नसतो. मलाही माझ्या आयुष्यात कडवट अनुभव गिळावे लागलेले आहेत. मी तुला नेहमी सांगत असतो त्याप्रमाणे, धंदा करणे म्हणजे धोका पत्करणे आलेच. आपण पुरेपूर विचार करून निर्णय घ्यायचे असतात. तरी आपल्या नियंत्रणाबाहेरच्या बाबी एवढ्या असतात, की यश हे बऱ्याच वेळा नशिबावरच अवलंबून असते. दहापैकी सात वेळा यश मिळाले तरी आपण बाजी मारली असे म्हणता येईल. तुला तर याहून पुष्कळ जास्ती यश मिळाले आहे. तू खुशीत असायला हवेस.

अजून तुला बऱ्याच परीक्षा द्यायच्या आहेत, आणखी कितीतरी आव्हानांना तोंड द्यायचे आहे. पण विचार कर, त्या साऱ्यातून आपले सारे कौशल्य उपयोगात आणायची केवढी संधी तुला मिळते आहे. अशा आव्हानातूनच आपल्याला यश आणि मानमान्यता मिळते, आपले कौतुक होते, हे लक्षात घे. मला तर माझ्या स्वतःच्या यशापेक्षा तुझ्या यशाचे जास्ती अप्रूप वाटावे, असे खास नाते आता आपणा दोघांत तयार झाले आहे.

१९९९च्या वर्ल्ड कप सामन्यांच्या वेळी तू दूरदर्शनवर केवढ्या उत्साहाने सामने पाहत होतास. 'ब'गटात न्यूझीलंडने ऑस्ट्रेलियाचा ५ गडी राखून दणदणीत पराभव केला, तेव्हा तू काय म्हणाला होतास ते आठवते का तुला? "ऑस्ट्रेलियाला आता यातून बाहेर पडून जिंकणे अशक्य कोटीतले आहे." पण ते काही रडत बसले नाहीत. स्पर्धेत केवळ टिकण्यासाठीसुद्धा आपल्यासमोर उरलेले तिन्हीच्या तिन्ही सामने जिंकण्याची अवघड कामगिरी असल्याचे स्टीव वॉने कबूल केले. आणि अगदी अशक्य दिसत असूनसुद्धा त्यांनी तशी जीत मिळवून दाखवली आणि शेवटी ते पट्टे वर्ल्ड कप पटकावूनच गेले की नाही? ते तू आठव, आणि धीर धर.

मी लंडनला पोचल्याचा तिकडून फोन करणार, त्याआधी काही हे पत्र तुझ्या हाती पडू शकणार नाही. पण माझ्या मनातील खऱ्याखुऱ्या भावना तुझ्यापर्यंत पोचवण्याचा मी प्रयत्न केला, एवढेच मला त्यात समाधान आहे. मी काय म्हटले आहे त्यावर तू विचार करशील आणि आयुष्याकडे जरा वेगळ्या नजरेने पाहायला शिकशील, एवढीच मला आशा वाटते.

असे म्हणतात की पुष्कळदा तुम्ही जो विचार कराल, तेच तुम्ही घडवून आणाल.

तू यश खेचून आणशीलच यात मला तरी काही शंका नाही.

सप्रेम तुझा,
दादा

प्रिय मिनी,
सप्रेम आशीर्वाद.

तुझे पत्र दोन दिवसांपूर्वी मिळाले.

त्या दिवशीचे वर्तमानपत्र उघडले तर त्यात तुला माझे छायाचित्र दिसले. 'श्रेष्ठ व्यक्तिमत्त्व' किंवा 'महान कामगिरी' असेच काहीसे शीर्षक चित्रावर होते, आणि सोबतच्या लेखात मी नृत्य कशी शिकले, संगीत कशी शिकले, नाटकांत कामे कशी केली आणि

लग्नानंतरही स्वातंत्र्य चळवळीत कसा भाग घेतला इत्यादी छापले होते. असे तू पत्रातून कळविले आहेस.

मी गेली पंचेचाळीस वर्ष वृत्तपत्रे आणि मासिकांसाठी लिहित आले आहे, लहान मुलांसाठी नाटकेही लिहित आले आहे. आपल्या आजीच्या कारकिर्दीचा तुला अभिमान वाटतो, याचा

रेखा जैन या बालनाट्य चळवळीच्या एक अध्वर्यू असून त्यांच्या नावावर अनेक बालनाट्ये जमा आहेत. तरुणपणी त्यांनी 'इप्टा'तर्फे नृत्यनाट्यांचे दौरे केलेले असून आकाशवाणीवरही नाटके सादर केली .

मला खूप आनंद वाटला. पण त्याचबरोबर तुला थोडे आश्चर्यही वाटते आहे आणि आजीला हे सारे जमते तरी कसे, असे विचारायचेही आहे, होय ना?

पत्रातील तुझ्या प्रश्नांनी मला ७० वर्षे मागे, माझ्या बालपणाकडे नेले आहे. मी जेमतेम नऊ वर्षांची असेन, एक दिवशी मला शाळेला जाताना माझ्या काकांनी पाहिले. त्यांनी फर्मान सोडले, 'तू आता मोठी झालीस, आता शाळेत जायचे नाही!' काका आमच्या एकत्र कुटुंबाचे प्रमुख होते, त्यांचे न ऐकून भागणार नव्हते. त्यामुळे शाळेचे दफतर कुलपात टाकणे आणि रडणे एवढाच मार्ग माझ्यापुढे शिल्लक होता. त्यानंतर मी कधीच शाळेला गेले नाही. मुलींच्या जातीला वाचता आले, एखादे पत्र लिहिता आले की पुष्कळ झाले, अशी त्यावेळची समजूत होती.

त्यामुळे माझा अभ्यास व इतर कार्यक्रम हे एखाद्या काल्पनिक कथेतले वाटतील.

माझे लग्न १९३६ साली झाले हे मी तुला पूर्वीच लिहिले आहे. त्या दिवसांत, अगदी

लहान असतानाच लगेच होत असत. मी साडेबारा वर्षांची आणि तुझे आजोबा, साडेसोळा वर्षांचे होते. मला सदानकदा पडद्याआड चेहरा झाकून वाकरायला लागायचे. कुणाही पुरुषाशी बोलायला बंदी होती. स्वयंपाक व इतर घरकाम करत मी घरातच डांबल्यासारखी होते. त्या काळात माझे हिंडणे-फिरणे, खेळणे यांवर बंदी होती. ज्याच्याशी मला बोलता-सवरता आले असते, असे कुणी भावंडही तुझ्या आजोबांना नव्हते. तोंडावर पडदा घेऊन घरी बसून राहायचे म्हणजे मला अगदी गुदमरून जायला व्हायचे, पण करणार काय? तुझ्या आजोबांचे शिक्षण अद्याप चालू होते आणि १९४१मध्ये ते एम्.ए.ची परीक्षा पास झाले. मला पण वाटायचे- आपणही वाचावे, लिहावे; पण तुझ्या आजोबांनी आणलेली मासिके, काही पुस्तके एवढीच काय ती मला फार फार तर वाचायला मिळू शकायची. ती मात्र मी मन लावून वाचत असे आणि पुस्तकांमधले काहीतरी लिहून काढत असे. तेवढेच मला शक्य होते.

तुला माहित आहे की त्यावेळी आपल्यावर ब्रिटिशांचे राज्य होते आणि स्वातंत्र्यासाठी आपला लढा चालू होता. गांधीजी, पं. नेहरू आणि नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचे ऐकून असंख्य तरुण मुले-मुली आणि बालकेही या लढ्यात सामील होत होती. तुझे आजोबाही याला अपवाद नव्हते. विद्यार्थी असतानाच त्यांनी चळवळीत भाग घेतला होता. त्यांची इच्छा होती की मी पडद्यातून बाहेर पडावे, शिकावे आणि स्वातंत्र्यचळवळीतही सामील व्हावे. पण जोवर आम्ही माझ्या सासू-सासऱ्यांपाशी राहत होतो, तोवर हे अशक्य होते. म्हणून मग तुझ्या आजोबांनी धडपड करून मध्य प्रदेशातल्या शुजालपूर नावाच्या छोट्याशा ठिकाणी शाळामास्तर म्हणून नोकरी मिळवली आणि मग ते मला घेऊन तिकडे गेले. त्या काळच्या मानाने हे क्रांतिकारकच पाऊल म्हणावे लागेल. साहजिकच कुटुंबीयांनी विरोध केला. मलाही वाटायचे, आपण आपल्या सासू-सासऱ्यांबाबतच्या कर्तव्यात चुकत आहोत. सासऱ्यांबाबत वाटणारे कर्तव्य आणि शिकण्याच्या, पुढे जाण्याची ओढ यांमध्ये मी हेलकावे खात होते. लोकांनी मला नव्या ठिकाणाच्या संभाव्य अडचणींबद्दल खूप सांगून पाहिले. पण मला खरी भीती वाटत होती, ती म्हणजे आता जर मी घरी थांबले तर कायमचेच घरी राहावे लागेल याची! तरीही, मी घर सोडण्याने माझे सासू-सासऱ्यांशी संबंध दुरावणार याचीही मला सतत जाणीव होत होती.

मी एवढी संभ्रमात होते की काय करावे ते मला बिलकुल सुचत नव्हते. अशात अचानक रामायणामधील सीतेच्या उदाहरणाने मला यातून मार्ग दाखवला. तिनेही नव्हता का पतीसोबत जाण्यासाठी सर्वांचा त्याग केला? त्यामुळे माझा आत्मविश्वास वाढला आणि सर्व विरोध धुडकारून मी तुमच्या आजोबांबरोबर शुजालपूरला गेले.

स्वातंत्र्य आणि प्रगतीच्या दिशेने हे माझे पहिले पाऊल होते. तुला आता ऐकून आश्चर्य वाटेल, एव्हांना मी दोन मुलींची आई झालेले होते. तुझी आई- उर्मी तीन वर्षांची

होती आणि तुझी मावशी रश्मी सात महिन्यांची होती.

माझ्या सासू-सासऱ्यांना म्हणजे तुझ्या पणजी-पणजोबांना, उर्मीचा फार लळा होता. त्यांनी तिला आपल्याकडेच ठेवून घेतले. मी फक्त रश्मीला बरोबर घेऊन निघाले.

इकडे शुजालपूरला आल्यावर माझ्यावर पडद्यात राहण्याची सक्ती नव्हती, तसेच तुझ्या आजोबांच्या पुरुष मित्रमंडळींबरोबर मी मोकळेपणाने बोलू-सवरू शकत होते. स्वातंत्र्याच्या या अनुभवामुळे उर्मीच्या व सासू-सासऱ्यांच्या वियोगाचे दुःख तेवढेच हलके वाटू लागले.

लगेच मी पुढील अभ्यासाची व राजकीय कार्यक्रमात भाग घेण्याची तयारी सुरू केली. सुदैवाने मला या बाबतीत दोन मैत्रिणी मिळाल्या. एक होती तिथल्या मुख्याध्यापकांची पत्नी आणि दुसरी होती एक शिक्षिका. आम्ही तिघी एकाच वयोगटातील होतो, तिघींचीही मुले लहान होती; आणि तशात आम्हा तिघींनाही पुढचा अभ्यास चालू ठेवायचा होता. या साऱ्यामुळे आमच्या इच्छाशक्तीत भरच पडली आणि आम्ही अगदी मनापासून सुरुवात तर केली. आमच्या आमच्या पतिदेवांव्यतिरिक्त, शाळेतील इतर शिक्षकांनीही आम्हांला एक-दोन विषय शिकविले. त्यांचे परस्परंशी साहित्य, राजकारण यांबद्दल होणारे बोलणे ऐकून आम्हांला एक नवी दृष्टी मिळाली. प्रदीर्घ काळ पडद्यात काढल्यानंतर नव्याने मिळालेल्या या स्वातंत्र्यामुळे जोमाने पुढे जाण्यास मला प्रोत्साहन मिळत होते. घरकाम झाल्यानंतर दुपारी आणि त्या शिवाय रात्री उशीरापर्यंत जागून मी अभ्यास करत असे. माझ्या दोन्ही नव्या मैत्रिणी महाराष्ट्रीय होत्या. त्यांच्याकडून मी सायकल चालवायला, पोहायला आणि बॅड्मिंटन खेळायला शिकले. बालसंगोपन चांगल्या प्रकारे कसे करावे आणि थोड्या रकमेत आटोपशीरपणे घर कसे चालवावे, हेही मी इथेच शिकले. या नव्या अनुभवांमुळे मला कामाचा आणखी हुरूप आला. आता प्रत्येक क्षणच माझ्या दृष्टीने मोलाचा होता.

१९४२चा स्वातंत्र्यसंग्राम ऐन भरात होता. अंगीकृत कार्य करणे अधिक सुकर व्हावे यासाठी आम्ही कलकत्याला बिन्हाड हालवले. त्या महानगराचा आकार, तिथले ते गजबजलेले रस्ते, तिथले दारिद्र्य, बकालपणा आणि रस्तोरस्ती फिरणारे ब्रिटिश सोजीर या सगळ्यामुळे मी अगदी स्तंभित होऊन गेले. शिक्षण पुढे चालू ठेवण्यासाठी मी शाळेत नाव घातले. मी एव्हांना नववी पास झाले होते. स्वातंत्र्य चळवळीशी निगडीत अशा कामातही आम्ही सहभागी होत होतो. तुझे आजोबा कम्युनिस्ट पक्षाशी संबंधित अशा एका साप्ताहिकात काम करू लागले. लेखक-कलाकार, महिला आणि झोपडपट्ट्यातील मुले हे त्यांचे कार्यक्षेत्र होते. १९४३मध्ये बंगालचा तो कुप्रसिद्ध दुष्काळ पडला. खेड्यापाड्यांमधून हजारो लोक अन्नाच्या शोधार्थ कलकत्याकडे धाव घेत होते आणि कलकत्याच्या फूटपाथवर आणि गल्ल्या-बोळांतून खितपत पडत होते. त्यांना थोडीतरी मदत व्हावी म्हणून आम्ही बरेच कार्यक्रम हाती घेतले. या कामासाठी निधी जमा करण्यासाठी मुंबईत संगीत-नृत्याचा एक कार्यक्रम सादर करणारा एक चमू तयार करण्यात आला. त्या

चमूचा एक कार्यक्रम होता 'अंतिम अभिलाषा' - शेवटची इच्छा! त्यामध्ये आम्ही उभयतांनी कामे केली होती. बंगालचे प्रसिद्ध नट शंभू मित्रा यांनी या कार्यक्रमाचे दिग्दर्शन केले होते. आम्ही एप्रिल १९४४मध्ये मुंबईला हा प्रयोग सादर केला. तो लोकांना अतिशय आवडला आणि खूप निधीही जमा झाला.

त्या प्रयोगाच्या यशामुळे, स्वातंत्र्य चळवळीच्या विषयावर एक नृत्य-नाट्य मालिकाच सादर करायचे कम्युनिस्ट पक्षाने ठरवले आणि आम्ही मुंबईतच राहिलो. अशा प्रकारे १९४१-४४ हा माझ्या जीवनकथेतील आणखी एक निराळा कालखंड ठरला. या काळातच मी नृत्य शिकले आणि अनेक नृत्यनाट्य सादरीकरणांत भाग घेतला. आग्रा येथील समाजबांधवांनी, माझ्या सासरच्या मंडळींनी आणि माझ्या आईवडिलांनी, अशी साऱ्यांनीच यावेळी माझ्यावर टीका केली. त्यांनी मला बोल लावला त्याचे मला फार वाईट वाटले. पण एक मात्र निश्चित, मी जे काही करत होते ते देशाच्या दृष्टीने हितकारक व उपयुक्त होते, याबद्दल मला मनोमन विश्वास होता आणि एक ना एक दिवस त्या साऱ्यांनाही हे पटेल, अशी मला खात्री होती. नंतर उशिरा का होईना, त्यांनी मला समजून घेतले, याचा मला आनंद वाटला. ज्यांनी माझ्यावर सर्वात अधिक टीका केली होती, तीच माणसे माझा मानसन्मान करण्यात नंतर आघाडीवर होती.

नृत्यपथकात सक्रिय सहभाग घ्यायला लागल्यामुळे माझे पुस्तकी शिक्षण मात्र थांबले होते; पण दुसऱ्या एका अर्थाने मी खूप काही शिकत होते. मी नाना शहरांना आणि गावांना भेटी दिल्या. मला मोठमोठे नेते, लेखक आणि कलाकार यांना भेटण्याची, त्यांच्याशी संवाद साधण्याची संधी मिळाली. मुंबईतच मी प्रथम महात्मा गांधीजी, सरोजिनी नायडू आणि पं. जवाहरलाल नेहरू यांची भाषणे ऐकली. स्वातंत्र्याकडे पाहण्याचे विविध दृष्टिकोण मला समजले. मुले आणि मुली यांना समानतेने वागवावे, हे तत्त्व मला मुंबईतच समजले. मुंबईत मुले-मुली तशी वागताना, एकत्र काम करताना दिसायची. ते पाहून माझा आत्मविश्वास वाढला. मुंबईने माझ्या व्यक्तिमत्त्व विकासाला चांगलाच हातभार लावला.

तुला आणखी एक गंमत सांगू? इथे मुंबईतच मी तुझ्या आजोबांना नावाने हाक मारू लागले. तसे करणे ओघाओघाने क्रमप्राप्तच झाले होते. खरे तर त्या दिवसांत असे नावाने हाक मारणे हे अभद्र मानले जाई. पण या एका गोष्टीने माझी तसल्या अनेक कर्मठ विचारपद्धतीतून आणि अंधश्रद्धांतून सुटका झाली.

तीन वर्षांनंतर आम्हांला मुंबई सोडावी लागली आणि आम्ही अलाहाबादला आलो. हा आता माझ्या कहाणीचा चौथा भाग! मी निरनिराळ्या कामांत एवढी गर्क होऊन गेले होते की आज मी मागे वळून विचार करते तेव्हा आपल्याला एवढ्या साऱ्या गोष्टी कशा जमल्या, याचे माझे मलाच नवल वाटते. इथेच माझे मॅट्रिक ते बी.ए.पर्यंतचे शिक्षण झाले. इथेच मला भारतीय शास्त्रीय संगीतातील 'प्रभाकर' ही पदवी आणि हिंदी भाषेची 'साहित्य विशारद' ही

पदवी मिळाली. मी नाटकांतून कामे करत होते, नाटके दिग्दर्शित करत होते. शिवाय राजकारणी कारवायांमध्येही मी सक्रिय होते. आकाशवाणीवरील नभोनाट्यांत आणि संगीतविषयक कार्यक्रमांतही मी भाग घ्यायची. आमचे घर तर सदैव पाहुण्यांनी भरून ओसंडत असे. त्यांत राजकारणी, साहित्यिक आणि सांस्कृतिक जीवनातील लोक असायचेच, शिवाय कुटुंबीय, मित्र आणि नातेवाईकही असायचे. माझ्याबरोबर रश्मी असे. तुझी आई उर्मीदेखील पुढे आपले शिक्षण पुरे करण्यासाठी माझ्याकडे राहू लागली.

मग अचानक १९५४ साली सगळेच काही बदलले आणि आम्हांला अलाहाबाद सोडून दिल्लीला यावे लागले. इथे माझ्या कहाणीचा पाचवा, शेवटचा भाग सुरू होतो.

अलाहाबादचे साधे, मैत्रीपूर्ण वातावरण सोडून जाताना मला खूपच वाईट वाटले. पाश्चात्य वळणावर गेलेल्या दिल्लीत मी किती आणि कशी तग धरू शकेन, अशी आशांकाही माझ्या मनात होती. पण माझा स्वभाव माझ्या मदतीला धावून आला. मी आपसुखच निरनिराळ्या कार्यक्रमांमध्ये सहभागी होत गेले आणि आता गेली ४५ वर्षे मी त्यांमध्येच आहे. आयुष्यात मी जर कुठला धडा शिकले असेन तर तो हा, की तुम्ही जसजसे अधिक काम करत जाता, तसतशी तुम्हांला अधिक काम करण्याची शक्ती मिळत जाते. तुलाही हे अनुभवायला आले असेल की माझे इतके वेगवेगळे कार्यक्रम चालू असतानादेखील, माझ्या घरचे वातावरण सौहार्दपूर्ण आणि अगत्यशील असते. इथे कोणाचेही स्वागतच असते. मी अगदी म्हाताऱ्या मंडळींबरोबर मिसळू शकते, तशी अगदी छोट्या बालकांबरोबरही!

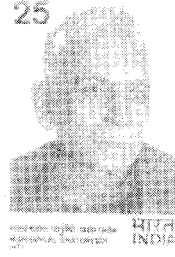
१९५६ साली मी मुलांसाठी नाटिका लिहायला लागले आणि माझे हे काम अजून चालूच आहे. मी जीवनात जे जे शिकले ते ते या नाटकांद्वारे इतरांपर्यंत पोचवावे, असा माझा हेतू आहे. नाटकाच्या माध्यमातून मुलांच्या मनांत उत्साह आणि आयुष्यावर प्रेम करायची भावना मला बिंबवायची आहे. त्यांची सौंदर्यविषयक आणि मूल्यविषयक जाणीव वाढवायची तसेच सर्जनशीलता विकसित करायची माझी इच्छा आहे. असे झाले की मग मुले आपला आनंद इतरांबरोबर वाटून घेऊ शकतील. म्हणजेच मुले परस्परांबद्दल अधिक संवेदनशील होतील.

मिनी, या पत्रातून तुला कळेल की स्वातंत्र्यपूर्वकाळी मुलींना घराबाहेर पडणे किती अवघड होते. आज तुम्ही मुक्त आहात. मुली सहजपणे शिकू शकतात, प्रगती करू शकतात. तू स्वतः एका मोठ्या पदावर आहेस. हे फायदे जरी असले तरी अजून आपल्याला भ्रष्टाचार, हिंसाचार, दारिद्र्य आणि निरक्षरता अशा अनेक आव्हानांना तोंड द्यायचे आहे. वयोमानाने मी काही आता पूर्वीसारखे काम करू शकत नाही; तुमच्या पिढीने सामाजिक कलंक दूर करण्याची जबाबदारी घ्यावी आणि आपल्या देशाचे भवितव्य उज्ज्वल करावे.

लिहीत राहिले तर मी अशीच लिहीत जाईन. आतादेखील हे पत्र फारच लांबले. तेव्हा आता थांबते. तू लिहिले होतेस की कुहू, बरखा, सोनू, प्रणव, रिमू आणि गोलू इथे सुटीसाठी येणार आहेत. त्यांनाही हे पत्र वाचून दाखव. त्यांनाही त्यामुळे कदाचित काही चांगले करून दाखवण्याची इच्छा होईल.

इशिताला मी तिची खुशाली विचारली आहे म्हणून सांग. तुझ्या आजोबांनी तुला आणि समीरला आशीर्वाद कळवले आहेत.

तुझी सप्रेम,
नानी

प्रिय दिगंत,
प्रेमपूर्वक अनेक आशीर्वाद.

हेमलकशाचा मेळावा आटोपून आम्ही 'आनंदवन'ला पोहोचलो. तुझ्याशी खूप बोलायचे होते, पण आपण दोघेही गर्दीत हरवलो होतो... चार शब्दही बोलता आले नाही अन् तसा वेळही मिळाला असता तरी बोलायला आले नसते... खूपच गहिवरून आले होते. पापण्यांच्या आत दडवलेल्या आनंदाच्या अश्रूंना पाहून शब्दांनीही समजूतदारपणे मौन

कुष्ठरोगी व आदिवासी
यांच्यासाठी जीवन
झोकून देऊन काम
करणारे जोडपे म्हणून
बाबा व साधनाताई
ख्यातनाम आहेत.
बाबा आमटे यांना
त्यांच्या समाजसेवे-
बद्दल अलीकडेच
मंगसेसे पुरस्कार
मिळाला.

पाळले होते. आजही हे पत्र लिहिताना माझ्या भावनांना जाणून ते मर्यादशील बनले आहेत... विचार-भावना प्रकाशाच्या वेगाने उसळत आहेत. शब्दांना नादाचा वेग लाभला आहे. माझा आनंद तुझ्यापर्यंत पोचावा, सर्वांना वाटून घेता यावा यासाठी हा प्रयत्न.

परवा स्टेजवर तू हेमलकशाच्या कार्याला जीवन अर्पण करण्याचा निर्णय घेतलास. पन्नास वर्षांनी एका विलक्षण तृप्तीची, आनंदाची अनावर लाट सुखाच्या अनंत तुषारांनी सिंचन करून गेली. स्टेजवरून उठून तुला पोटाशी धरावेसे वाटले. माझ्या व बाबांच्या ५० वर्षांच्या तपश्चर्येचे सर्वात गोड फळ बेटा, तू आम्हांला दिलेस. २५ वर्षांपूर्वीचा डॉक्टर झाल्यावरही स्वेच्छेने हेमलकशाच्या निबिडात प्रवेश करणारा प्रकाश आठवला... अनेक आपत्तींनी भरलेला तो कालखंड चलच्चित्रासारखा परत एकदा डोळ्यांसमोर उभा राहिला... स्वेच्छेची फकिरी मनाला सात्त्विक आनंद प्रदान करते, तो आनंद तुझे जीवन ओतप्रोत भरून टाको...

तू विचार केला असशील... खूप विचारान्ती तू निर्णय घेतला असशील याची जाणीव आहे. केवळ एक वैद्यकशास्त्राचा पदवीधर म्हणून नव्हे. तर अगदी लहानपणापासूनचा तुझा चिंतनशील-मनस्वी स्वभाव मला परिचयाचा आहे. कुठलीही गोष्ट तू आपल्या बुद्धीला पटल्याखेरीज कधी स्वीकारली नाहीस... कोणत्याही पूर्वग्रहाचा पगडा मनावर बसू न देता स्वतःचे विचार स्वतंत्रपणे मांडण्याची तुझी शैली मला ज्ञात आहे...

पण तुम्हा आजच्या युगातील तरुणांना यांत्रिक वेगाने काम करण्याचे जबरदस्त आकर्षण आहे. पण या काळ-काम-वेगाच्या झपाट्यात आपले सहकारी कुष्ठरोगी, अपंग आणि शिक्षणापासून वंचित असे आदिवासी बांधव आहेत, याची जाणीव सदैव मनात ठेव. सामाजिक कामात आपल्याला सर्वांना बरोबर घेऊनच पुढे सरकावे लागते. कार्याच्या यशस्वितेसाठी सामूहिक प्रयत्नांची गरज असते... सामूहिक प्रयत्नांसाठी मनांच्या-जाणिवांच्या मिलनाची; व हे मिलन फक्त प्रेमच घडवू शकते.

कार्य सुरू झाले तेव्हा मी अन् बाबा दोघेच होतो. एकमेकांना आधार- एकमेकांच्या सुखदुःखाचे साक्षीदार. हळूहळू एकेकजण येत गेला. आमचे काम- येणाऱ्याचे दुःख वाटून घ्यायचे, आणि आपल्या सुखात त्याला वाटेकरी बनवायचे- करत करत एकाचे दहा झाले, दहांचे शंभर. व शंभरांचे आज पाच हजार... पण लक्षात ठेव, एवढे वाटून घेऊनही आमचे सुखसमाधान संपले नाही... उलट वाढतच गेले. अन् त्याबरोबर आमचे कार्यही. सोमनाथ, अशोकवन, हेमलकसा आणि नागेपल्ली... एकेक प्रकल्प उभा राहत गेला. ही सामूहिक शक्ती आम्ही कशाच्या जोरावर उभी केली? फक्त प्रेमाच्या! नेहमी लक्षात ठेव की समतेचा मार्ग ममतेमधून जातो. कार्यावरील अखंड अविचल निष्ठा- श्रद्धा यशाचा सोपान चढताना साह्यभूत होते.

'सेवा' हा शब्द फसवा आहे. माणूस कधीच कोणाची सेवा करित नाही, जेव्हा ती सहेतुक केली जाते. खरी सेवा स्वतःचे व्यक्तिमत्त्व घडवण्यास व त्यापासून प्राप्त होणाऱ्या सात्त्विक आनंदाचा लाभ घेण्यासाठी केली जाते... आदिवासी बांधवाना शिकवताना किंवा तू जेव्हा त्यांच्यावर उपचार करशील तेव्हा सदैव शिक्षकाची किंवा उपदेशकाची भूमिका नसावी... वेळप्रसंगी ती विद्यार्थ्यांची, जिज्ञासूचीही असावी... अगदी सामान्यांतल्या सामान्य माणसांकडून कित्येक असामान्य गोष्टी शिकता येतात, त्यांनी जीवनाला संपन्नता येते.

आनंदवनच्या सुरवातीच्या काळात आमचे शेती गोशाळा-प्रशिक्षक निरक्षर माणसेच होती. पण त्यांच्याकडून फार मोठा ज्ञानाचा ठेवा आम्ही हस्तगत करू शकलो तो याच विद्यार्थ्यांच्या भूमिकेतून. तूही जुने अनुभवी कार्यकर्ते-कुष्ठरुग्ण यांच्या अनुभवाचा अवश्य लाभ घे. त्यांच्या कार्याचा आदर सदैव मनी ठेव.

दिगंत, तू नशीबवान आहेस. तुझ्या आईवडिलांच्या सान्निध्यात तुझ्यावर नकळत संस्कार घडत गेले आहेत. अग्नीच्या हव्याहव्याशा वाटणाऱ्या उबेइतकीच त्याची तीव्र धग सहन करण्याची तयारी असणाऱ्यांनीच त्याचे सान्निध्य स्वीकारावे... कोणाकडूनही कोणतीही अपेक्षा ठेवू नये... उपेक्षेने निराश होऊ नये. ऊन-सावल्यांचा हा खेळ आम्ही आयुष्यभर अनुभवलाय. आयुष्याच्या सोनेरी संध्याकाळी तृप्त मनाने तू स्वीकारलेल्या या मार्गात भावी यशासाठी तुला आशीर्वाद देते.

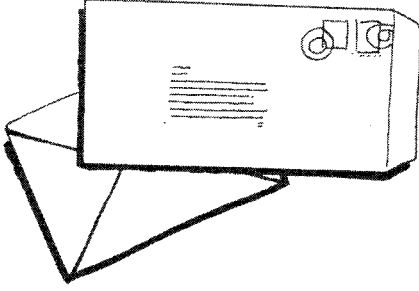
बाबा हाक मारत आहेत. फिरायला निघायची वेळ झालीय. त्यांनाही कालपासून माझ्याशी बोलायचे आहे. आनंदवनातील गर्दी उसंत मिळू देत नाही. बहुतेक विषय तुझाच असणार.

आता जास्ती काय लिहू? आमच्यापेक्षाही तुझ्या आईबाबांनी आणि पर्यायाने तुम्हा मुलांनी जे जीवन अनुभवले आहे, त्याची कशाशीच तुलना होऊ शकत नाही, म्हणून जास्त उपदेश करणे मला योग्य वाटत नाही. एकच सांगावेसे वाटते की 'विसरून जा आणि क्षमा करत जा' हेच यशस्वी जीवनाचे सूत्र आहे.

शेवटी तुला तुझ्या कार्यात भरपूर यश मिळो हा आमचा आशीर्वाद.

तुझे,

आजी आणि आजोबा

प्रिय अदिती व चैत्रा,
अनेक आशीर्वाद.

शस्त्रक्रियेपूर्वी भूल देण्यासाठी ऑपरेशन थिएटरमध्ये नेताना आणि शुद्धीवर येऊन या जगात पुन्हा परततानादेखील तुम्हांलाच पुन्हा बघायला मिळणे, हा एक मोठा सुखद योगायोग होता. तुम्ही वेळात वेळ काढून माझ्या सोबतीला हजर राहिलात, याबद्दल तुमचे खरोखर आभार मानले पाहिजेत.

शान्ता रामेश्वर राव या
एक प्रसिद्ध लेखिका
असून त्यांची बरीच
पुस्तके आहेत.
त्या एक नावाजलेल्या
शिक्षिकाही आहेत.

तुम्हा दोघींचे आता कॉलेजात जाणे परत सुरू झाल्याने (अदितीचे नृत्यशिक्षणही चालू झाले असेल) आता तुमची बऱ्यापैकी धांदल-गडबड उडाली असेल. इकडे मीही तशी गडबडीतच आहे : इस्पितळात विश्रांती घेत बरे होत असताना, उपचार करणाऱ्या डॉक्टरांशी आणि माझी शुश्रूषा करणाऱ्या नर्सेशी थोडी ओळख करून घेणे, इस्पितळातील गडबडीचे जीवन कसे असते ते माहित करून घेणे, हा एक वेगळा अनुभव होता. खरोखर ते एक वेगळेच जग आहे! आपण अंधरूणावर पडलो असताना, आपल्या एका बाजूला जीवन आणि दुसऱ्या बाजूला मृत्यू असे दोघेही दोन्ही बाजूंना मंद स्मितहास्य करत उभे आहेत, असा विलक्षण अनुभव

येतो. येणारे जाणारे लोक, सगळ्या नुसत्या सावल्या, स्वप्नात पाहिलेल्या आकृतींप्रमाणे भासत होत्या. पण जसाजसा काळ गेला आणि माझी तबबेत सुधारत गेली तसे हे जग व तिथली माणसे खरी होत गेली. मीपण हळूहळू माणसात येत गेले आणि त्यापाठोपाठ, अपेक्षेपेक्षा लवकरच माझी इस्पितळातून बाहेर रवानगीही झाली.

त्या दुपारी मोटारगाडीने घरी परतणे हा एक विलक्षण, अविस्मरणीय असा अनुभव होता. भोवतालची प्रत्येक वस्तू जणू नवी, चकाचक चमकणारी होती; वस्तुमात्रामध्ये नवीन रंगाचे आणि सौंदर्याचे कारणे थुईथुई नाचत होते. हो, अगदी फळांची दुकाने, रस्त्यावरील फेरीवाले, पादचारी आणि सायकलस्वार सारेच विलक्षण सुंदर भासत होते. आणि चौकात जिथे आम्ही 'यू' टर्न घेण्यासाठी थांबलो, तर आमच्या पुढच्या ट्रकमध्ये काय चालले असेल? एक छोटेसे हत्तीचे पिलू! हे सगळेच अगदी विश्वास बसणार नाही, इतके छान होते. दुसऱ्या दिवशी मला वर्तमानपत्रातून कळले की तो हत्ती निवडणुकीच्या प्रचारासाठी एका पक्षाने आणला होता. पण माझ्या नव्याने उघडलेल्या डोळ्यांपुढे उलगडत जाणाऱ्या जगात त्यावेळी एक हत्तीही असावा, हा केवढा मजेचा योगायोग होता!

मला खात्रीने वाटते, कवी लोक ज्याला 'एका नवीन जगात डोळे उघडणे' म्हणतात, ते हेच असावे. वास्तविक चांगली रात्रभर झोप होऊन जागे होताना आपण एका नव्या दिवसात पदार्पण करतो, तेव्हा हेच घडत असते. पण बहुधा आपल्याला त्याची जाण नसते. (मी हे काय म्हणते आहे, हे तुला तू जेव्हा अन्तोन सेंट एक्झुप्रीचे 'द लिटल प्रिन्स' वाचशील तेव्हा नीट कळेल.) मी तुला कसे सांगू की ती गाढ झोप कशी असते? फक्त भूल दिल्यामुळे येणारी ती झोप नसते; तर एक प्रकारे सारे जिवंत जग सोडून देऊन, आपण ज्याला मृत्यू समजत असतो त्याला सामोरे जाणे असते. या झोपेनंतर जेव्हा जाग येते, तेव्हा एकाएकी प्रत्येक गोष्टीला एक आगळाच अर्थ प्राप्त झालेला असतो.

तेव्हा असे दिसतेय
मुलींनो, की डॉक्टर
मंडळींनी तुमच्या
म्हाताच्या आजीबाईना
थोडे जास्तीचे आयुष्य,
जादा जगण्याचा परवाना
दिलेला दिसतोय. हीही
गोष्ट मला काल मी बागेत
बकुळीच्या झाडाकडे पाहत
बसलेली असताना
अचानक जाणवली. आता

ही देणगी कदाचित फक्त काही मिनिटांची असेल किंवा काही वर्षांची! तिचे मी काय करणार आहे? हे जीवन मला काय देऊ करतय आणि मी त्याचे काय करणार आहे?

दरम्यान, ज्या लोकांनी माझ्याबद्दल काळजी दाखवली, मला माया दिली, त्यांचे आभार मानायला माझ्याकडे पुरेसे शब्द नाहीत. खरोखरच हे सर्व मला मिळण्याइतकी माझी पात्रता असती तर किती बरे झाले असते. मी एक आई आहे, आजी आहे याव्यतिरिक्त माझी काही पात्रता नाही. पण कदाचित असेही असेल, प्रेमाच्या या क्षेत्रात 'पात्रता' तेवढी महत्त्वाची नाहीच. लोक तुमच्यावर प्रेम करतात ते तुमची लायकी असते म्हणून नव्हे, तर प्रेम हे असतेच, त्याचा झरा निरंतर झुळूझुळू वाहत असतो म्हणून! हा केवढा समाधानकारक विचार आहे!

आता मी आपल्या पायांनी चालू शकते आणि पूर्वी जेवढ्या विश्रांतीची गरज भासायची तेवढी आता भासत नाही.

मांजरीला पिले झाली आहेत. पिल्ले तीनच आहेत, पण त्यांना कोठे लपवावे म्हणून त्यांच्या पहिलटकरीण आईची केवढी धांदल चालली आहे. भरीत भर म्हणजे आपण पिले

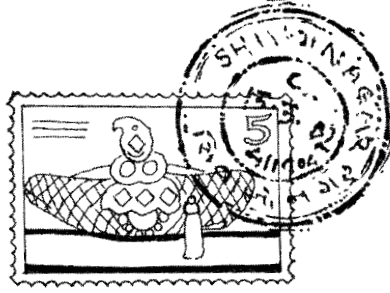
कुठे लपवली होती ते ती सारखी विसरते; आणि मग जणू आमचीच चूक असल्यासारखी गुरगुरून दाखवते. ज्या प्रकारे घरातली मांजरांची लोकसंख्या वाढते आहे, ते पाहता लवकरच एक मार्जारनगरीच इथे निर्माण होईलसे वाटते!

सध्या हवामान मोठे छान आहे. पावसामुळे सगळीकडे हिरवेगार झाले आहे, आणि फुलपाखरे इतस्ततः उडताहेत. मला माहिती आहे पोरींनो, ऐन विशीच्या घरातल्या तुम्ही तिथे खूप कामात गुंतलेल्या असणार, तरी अशा वातावरणात तुम्ही इथे असता तर किती बरे, असे वाटल्यावाचून राहवत नाही. आजकाल संदेशवहनाच्या आणि संपर्काच्या पुष्कळ पद्धती आहेत, हे मला माहिती आहे. पण माझे तरी साध्यासुध्या जुन्या पठडीतल्या पत्रावाचून काही समाधान होत नाही.

तुम्हा दोघींचीही सारखीच सप्रेम,

तुमची

अम्मम्मा/अन्नम्मा

प्रिय शरीक व झुबेक,

माझ्या-तुमच्यामधले नाते तसे खास आहे. नातवंडे व आजी-आजोबा यांचे नाते सर्व नात्यांत गोड आणि सर्वाधिक मायेचे आहे. आई म्हणून वागताना मला माया आणि शिस्त यांमधला सुवर्णमध्य गाठावा लागला होता, पण आजी म्हणून तुम्हांला शिस्त लावण्याची माझ्यावर काही जबाबदारी नाही. ते काम तुमच्या आईवडलांचे! त्यामुळे मी तुमच्यावर निव्वळ माया करायला, प्रसंगी मी तुम्हांला बिघडवले म्हणावे इतके निरंकुश

मुक्त प्रेम करायला मोकळी असते. आजी म्हणून तो माझा विशेषाधिकार आहे. त्यामुळेच हे नाते खास आहे.

तुमच्या जन्माच्या वेळची गोष्ट मला आठवते.

माझ्या स्वतःच्या मुलीची, निलोफरची मुले आता माझ्या कुशीत आहेत, म्हणून मी जीवनाच्या आनंदाने जणू बेहोष झाले होते. निलोफर आई झाली आहे ही जाणीवच मला मोठ्या विस्मयाने भरून टाकणारी होती आणि निलोफरने मला दिलेली ही दोन छोटी-छोटी आनंदाची गाठोडी माझ्या हातांत आहेत, याचे अगदी विशुद्ध समाधान वाटत होते. आणि त्याच वेळी मला जाणवले, की जीवन-जीवन म्हणतात ते हेच! जीवन असेच घडत जाते आणि भविष्यकाळ असाच उलगडत जातो. प्रत्येक पिढीमध्ये मागील पिढीचे काहीतरी उतरते. माझा काहीतरी अंश तुम्हा दोघांमध्ये आला आहे. म्हणून मी देवाचे आभार मानले की त्याने मला तुम्हा दोघांच्या रूपाने एवढ्या मौल्यवान देणग्या दिल्या. नातवंडांना कुशीत घेण्याचा

आनंद मला दिला. तुम्हा दोघांना मोठे होताना पाहणे हेदेखील माझ्यासाठी मोठ्या कौतुकाचे आणि आनंदाचे होते.

तुम्ही आज ज्या जगात जन्मला आहात ते आधुनिक जग आहे. प्रत्येक क्षेत्रात मोठमोठ्या प्रगतीच्या झेपा घेणारे हे जग आहे. तुम्हांला शिक्षणासाठी आणि आपला आयुष्यक्रम ठरवण्यासाठी पुष्कळ संधी मिळतील. दळणवळणाच्या आणि संदेशवाहनाच्या तंत्रज्ञानामुळे जग आज लहान होत चालले आहे. तेव्हा प्रथम मी तुम्हांला माझ्या लहानपणाबद्दल सांगते, कारण त्यावेळी आयुष्य अगदी वेगळे होते. ज्याला-त्याला आपापल्या संधी स्वतःच निर्माण कराव्या लागत. मी ज्या कुटुंबात जन्मले, तिथे पारंपरिक मूल्यांवर सर्वांचा विश्वास होता. माझे वडील ऑक्सफर्डला शिकलेले व बॅरिस्टर होऊन

सौंदर्यप्रसाधन क्षेत्रात
वनस्पतिजन्य
औषधींच्या
उपयोगामुळे शहनाझ
हुसेन ह्या जगभर
प्रसिद्ध आहेत.

परत आलेले होते. नंतर मुख्य न्यायाधीशपदापर्यंत त्यांची प्रगती झाली. ते अतिशय प्रागतिक मतांचे होते व त्यांनी मला शिकायला एका आयरिश कॉन्व्हेंटमध्ये घातले होते. त्यांनी माझा कविता व इंग्लिश वाङ्मयाशी परिचय करून दिला. ते शिकत शिकत मी त्याच्या प्रेमातच पडले.

मात्र रीतिरिवाजांनुसार मी अजाण मुलगी असतानाच वयाच्या १५व्या वर्षीच माझे लग्न करून देण्यात आले. माझ्या वयाच्या १६व्या वर्षी तुमची आई निलोफर जन्माला आली. खरे तर इतर चारचौघी जशा असतात, तशी मी सुखी-समाधानी असायला हरकत नव्हती, पण माझी स्वप्ने वेगळी होती. काहीतरी करून दाखवण्याची, यश संपादन करण्याची माझी स्वप्ने होती, मला आपल्यासाठी आणि देशासाठी कीर्ती मिळवायची होती. तेव्हा एका तान्ह्या मुलीची आई बनलेली असूनही मी सौंदर्यप्रसाधन-शास्त्राचा अभ्यास करायला सुरुवात केली. माझ्या या शिक्षणासाठी लागणारा खर्च माझ्या वडलांनी किंवा तुमच्या आजोबांनी द्यावा असे मी जर म्हटले असते तर चालले असते. पण मी स्वतःच्या शिक्षणाचा खर्च स्वतःच उचलायचे ठरवले, आणि त्यासाठी मी वर्तमानपत्रांमधून सौंदर्यविषयक सल्ल्यांचे स्तंभ लिहू लागले. जगातील सर्वोत्तम मानल्या जाणाऱ्या अशा संस्थांमधून मी माझे शिक्षण पुरे केले. या साऱ्यामधून मला सर्वात मोलाचा धडा मिळाला की तुम्ही कोणतीही गोष्ट पूर्णपणे स्वावलंबनाने प्राप्त केलीत तर त्यापासून मिळणारे समाधान हे सर्वाधिक असते. स्वावलंबन आणि स्वातंत्र्य तुम्हांला आत्मविश्वास देते, आपल्या क्षमतांबाबत स्वतःला विश्वास निर्माण होतो.

मी भारतात परतले तेव्हा मी त्वचा व केस यांसाठी वनस्पतींवर आधारित असे स्वतःचे नैसर्गिक औषधालय काढायचे ठरवले. मला नुसतेच काहीतरी वेगळे करायचे नव्हते तर, भारताचा हा वनस्पतींचा समृद्ध वारसा साऱ्या जगाला रासायनिक उपचारांबाबत पर्याय पुरवू शकेल, असा माझा दृढ विश्वास होता. आज तुम्हांला सगळीकडे 'निसर्गाकडे वळा' अशी घोषणा ऐकू येते, पण ही गोष्ट २५ वर्षांपूर्वीची आहे. माझी खरोखरच अशी श्रद्धा आहे की आपण निसर्गाकडे परत वळले पाहिजे, कारण आपल्या सर्व समस्यांवर निसर्गाकडे उत्तरे आहेत. निसर्ग आणि मानव हे दोन्ही विश्वजीवनाचाच भाग आहेत. म्हणून मी वनस्पतींच्या साहाय्याने उपचार करण्याच्या प्राचीन भारतीय आयुर्वेदिक तत्वांवर आधारित अशी माझी स्वतःची उत्पादने निर्माण करायला सुरुवात केली. 'शहनाझ हर्बल' या नावाने आज जगभर मानमान्यता असलेल्या व प्रचंड खपाच्या उत्पादनमालिकेची ही सुरुवात होती.

मला पुष्कळ वेळा विचारले जाते, 'तुमच्या यशाचे रहस्य काय?' याचे गुपित मला तुम्हांला सांगायचे आहे. खरे म्हणजे, असे काही गुपित नाही, हेच ते गुपित आहे. मला तरी अनुभवान्ती असे आढळून आले आहे, की तुम्ही तुम्हांला जे हवे ते साध्य करू शकता;

मात्र त्यासाठी अढळ निर्धार हवा आणि खरोखर कठोर परिश्रम करण्याची तयारी हवी. हताश होऊ नका, प्रयत्न कधी सोडू नका. तुम्ही जेव्हा प्रयत्न थांबवता, तेव्हा अपयशाच्या शक्यता निर्माण होतात. मला आणखी एक मोलाचा धडा सांगायचा आहे. आता मला साध्य करण्यासारखे काही राहिलेच नाही, असा विचारही मनात आणू नका. तुमचे लक्ष नेहमी भविष्यकाळाकडे असू द्या, कारण आणखी काहीतरी शिकण्यासारखे, साध्य करण्याजोगते नेहमीच शिल्लक असते.

प्राचीन आयुर्वेदाचा ५००० वर्षांचा भारतीय वारसा मी जगाच्या कानाकोपऱ्यांपर्यंत पोचविला आहे, ही आज मला सर्वाधिक समाधानाची गोष्ट आहे. आज भारतीय आयुर्वेदिक उत्पादने जगभर मान्यता पावली आहेत. हे करण्यासाठी जणू हे माझे एकटीचे धर्मयुद्ध असल्याप्रमाणे मी जवळजवळ एकटीच त्वेषाने झगडले, याचा मला अभिमान वाटतो, मी काहीतरी कमावले आहे असे वाटते. जगामध्ये आपली आयुर्वेदिक उत्पादने विकणे ही तशी सोपी बाब नव्हती : आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेमध्ये बंद बाटल्यांतून स्वप्ने आणि तारुण्य विकण्यासाठी अब्जावधी डॉलर्स खर्च केले जातात आणि जणू फेफरे आल्यासारखी ही बाजारपेठ अस्थिर असते. पण माझा माझ्या ज्ञानावर आणि आपल्या नैसर्गिक वारशावर एवढा खंबीर विश्वास होता की मी म्हणायची, मी तुम्हांला काही उत्पादने विकायला आलेली नसून या बाटल्यांमधून मी एक परिपूर्ण संस्कृतीच तुमच्यापर्यंत आणली आहे.

इतर देशांपासूनही आपल्याला शिकण्यासारखे बरेच आहे, कारण अखेर आपण सारे एकाच विश्वाचे नागरिक आहोत. पण आपली संस्कृती आणि समृद्ध वारशांचा अभिमान बाळगा. आपण कोण आहोत हे आधी समजून घ्या. आपल्या मुळांना फार महत्त्व आहे. मुळे घट्ट असली की तुम्ही जे काही कराल त्यात तुम्हांला खंबीर आणि स्थिर राहता येईल. कठोर परिश्रम, पोलादी इच्छाशक्ती, धीर आणि निर्धार असेल तर आयुष्यात तुम्हांला साध्य करता येणार नाही असे काहीच नाही. तुमची आज्ञा म्हणून मी तुम्हांला सल्ला व मार्गदर्शन द्यायला आणि मायेनं तुम्हांला आशीर्वाद द्यायला सदैव तुमच्यामागे असेन. एके दिवशी मी जग तुमच्या नजरेतून पाहीन आणि तुमच्या धवल यशाच्या वलयामध्ये विसावेन. त्या दिवसाची मी वाट पाहत आहे.

तुमची लाडकी

आजी

प्रिय अनिच्छूय याला,
अनेक आशीर्वाद.

आता तू मोठा मुलगा आहेस. आता अकरा वर्षांचा ना तू? तरीच तुला ही असली वेगळीच कल्पना सुचली. नेहमीसारखी वाढदिवसाची मेजवानी साजरी करण्याऐवजी आई-बाबांबरोबर सॅन डिअॅगो इथं एका छोट्याशा सुटीची मौज लुटावी असे तुला वाटले. तुझे

मित्र कवी, सुनील आणि त्यांचे आईबाबाही तुझ्या या वाढदिवसाच्या कार्यक्रमात सामील झाले आणि तुम्ही सर्वांनी खूप मजा केली, असे मला कळले.

तुझ्या आईने आम्हांला या सफरीची व्हिडिओ फिल्म पाठवली होती. तिच्यामध्ये तुला इतक्या विलक्षण

पंजाबी, हिंदी,
गुजराथीतूनही
लिहिणाऱ्या शीला
गुजराल या विख्यात
कवयित्री असून त्यांना
अनेक पुरस्कार
मिळालेले आहेत.

सहजरीत्या हँग-ग्लायडिंग करताना पाहून आम्हांला खूप बरे वाटले. आतापर्यंत तुझ्या शाळेतील अभ्यास इत्यादी कर्तृत्वाबद्दल आम्हांला अभिमान वाटायचा; आता त्यात तू एक चांगला खेळाडू आहेस, याचीही भर पडली आहे.

मध्यंतरी आम्ही बांगला देशला एक छोटीशी भेट दिली. तेथील कवी, लेखक वगैरंबरोबर चालणाऱ्या आमच्या नेहमीच्या संवादाव्यतिरिक्त, यावेळी मला ७२ फुटी लांब 'पांशी' बोटीवरून अर्ध्या दिवसाची सहल करायला मिळाली. ही बोट नेहमीच्या देशी बनावटीच्या बोटीसारखी असली तरी आधुनिक पद्धतीने राहण्याच्या सर्व सुखसोयी तिच्यावर करून घेता येतात.

त्या बोटीमध्ये बसायला अगदी आरामशीर आसने होती, शिवाय दोन प्रशस्त दिवाण होते; तेथे मित्र-मंडळींबरोबर आरामात पडता यायचे. उत्तम खाद्यव्यवस्था, दर्जेदार संगीत आणि निवडक मंडळींची सोबत त्यामुळे आम्हांला किती मजा आली असेल, याची कल्पना कर. तू पुढच्या वेळी भारतात येशील तेव्हा शक्यतो तुझ्यासाठीही असली एक सहल आयोजित करता येते का पाहू. बांगला देश अगदी शेजारी तर आहे.

आमच्या संस्मरणीय जपान-कोरियाच्या सफरीची वर्तमानपत्रांतील कात्रणे तुला आवडली हे ऐकून फार बरे वाटले. मी पाठवलेली पेटी उघडल्यावर तिच्यात आई-बाबांकरता किमोनो होते, पण तुझ्यासाठी काहीच नव्हते हे पाहून तुझा अगदी हिरमोड झाला, असे तुझी आई सांगत होती... पण अनिच्छ्य, मी तुझ्याकरिता अधिक चांगली भेट आणली आहे. मी तुला पाठवलेल्या विमानांच्या किटमुळे आपल्याला विज्ञानात किती गती आहे, हे तू दाखवू शकलास. कुणाच्याही मदतीशिवाय तुला ते विमान बनवता आले. तू जेव्हा ते विमान उडवलेस तेव्हा त्याचा आनंद तुम्हा सर्व मित्रमंडळींना मिळाला. आणि किमोनोचं एवढे काय रे? बाबासाठी पाठवलेला किमोनो तुझाच होणार आहे. येल्या दोन-एक वर्षातच तू तो किमोनो वापरता येण्याएवढा उंच होशील, एवढ्या झपाट्याने तू वाढतोयस. जपानमध्येसुद्धा किमोनो हा रोजच्या रोज वापरण्याचा पोषाख नव्हे. तो फक्त सणासुदीला वापरला जातो. त्यामुळे तो एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे हस्तांतरित होतो. त्यामुळे तुझे बाबाही एखाद-दुसऱ्या वेळी जरा वेगळा पोषाख म्हणून तो किमोनो घालतील आणि नंतर तो तुझ्याकडेच येईल. आम्हांला हे किमोनो जेठा काकांनी भेट दिले होते. मला वाटले, तुझे आई-वडील तिकडे मधूनमधून ज्या 'फॅन्सी ड्रेस पार्टीज्' आयोजित करत असतात, त्यांमध्ये घालायला त्यांना हे किमोनो आवडतील; म्हणून मी ते पाठवले होते.

तुझी रपेट कशी काय चालली आहे? आता तू पूर्णवेळ शाळेत जातोस, शिवाय टेनिस क्लबमध्येही जातोस. तुला तुझ्या लाडक्या 'गिणशा' तट्टासाठी वेळ मिळतो का? तू जर त्याच्यावर स्वार होऊन रपेट केली नाहीस तर तो नाराज नाही का व्हायचा?

दीक्षा आणि दिवा तू भारताला पुन्हा कधी भेट देशील त्यासाठी अक्षरशः दिवस मोजताहेत. त्यांनी तुझ्यासाठी तीन आठवड्यांचा एक मोठा जंगी कार्यक्रमही आखून ठेवला आहे. आठवड्यातून दोनदा अश्वारोहण, शिवाय एक बाहेरगावची सहल ... अर्रर, पण हे सगळे गुपित आहे, मी तुला सांगायचे नाहीये!

मी तुझ्यासाठी दिवाळी आणि ख्रिसमसनिमित्तच्या भेटवस्तू आणि शिवाय द्यायची राहिलेली वाढदिवसाची भेटवस्तू असे सगळे आणून ठेवले आहे. ते सारे तुला आवडले म्हणजे झाले.

दादा, चाचा, चाची, तसेच दीक्षा-दिवा या सगळ्यांचे प्रेम व माझे लाड यांसह,

तुझी,
दादी

मोहनीश, काजोल, शिल्पा, रेश्मा,
सीमंतिनी, मधुमा, मयूरी, तनीश यांना अनेक आशीर्वाद.

मोठे व्हायचे तर तुम्हांला शंभर टक्के सचोटीने वागावे लागेल, आणि शंभर टक्के सचोटी म्हणजे तुमच्यात प्रामाणिकपणा हवा आणि जे काही कराल त्याच्या जबाबदारीची पुरेपूर जाणीव असायला हवी. तुम्ही प्रथम स्वतःशी प्रामाणिक राहायला शिका. देव पाहिला आहे असे कोणीच नसले तरी आपल्याला एका परमशक्तीचा अनुभव येतो, ती

शोभना समर्थ या
गेल्या जमान्याच्या
अतिशय लोकप्रिय
अभिनेत्री,
त्यांनी साकारलेली
रामायणातील सीता
अजूनही लोकांच्या
स्मरणात आहे.

शक्ती म्हणजेच आपला
आत्मा. म्हणजे एका
अर्थाने तुम्हीच देव
आहात, आणि हा देव
तुम्ही करता त्या सर्व
गोष्टींचा साक्षीदार असतो.
त्यामुळे जेव्हा आपण
आपले कर्तव्य करतो,
तेव्हा त्याला आपले
आपण साक्षी असतो.

कोणत्याही मोबदल्याची, फळाची अपेक्षा धरू नका म्हणजे तुमची निराशा होणार नाही.

गीता वाचायचा आणि तिचा अर्थ समजावून घ्यायचा प्रयत्न करा. गीता हे फक्त धार्मिक पुस्तक नाही, ती एक जीवनपद्धती आहे.

जीवन एखाद्या नाण्यासारखे आहे, त्याला सुख आणि दुःख अशा दोन्ही बाजू असतात. तेव्हा त्या दोन्ही बाजू पाहायची आणि आपल्याला मिळालेल्या चांगल्या गोष्टींबद्दल कृतज्ञ राहायची तुमची वृत्ती असू दे.

लग्न म्हणजे केवळ दोन हृदयांचे मीलन किंवा एक सोयीची अथवा सुरक्षिततेची बाब नव्हे, ती आपल्या आयुष्यातील एक रोकडे वास्तव्य आहे. लग्न म्हणजे परस्परांना जास्तीत जास्त स्वातंत्र्य देत आणि कमीत कमी संघर्ष निर्माण होईल अशा प्रकारचे एक शिस्तबद्ध आणि तालबद्ध आयुष्य संयुक्तपणे जगणे असते.

तुमची सप्रेम,
आजी

मत्प्रिय अंजली, जनका, सलील व तस्मय,
अनेक आशीर्वाद.

तुम्ही पाठविलेल्या सुरेख शुभेच्छापत्राबद्दल मनापासून धन्यवाद! त्यामुळे तुम्ही मला पुन्हा खूप तरुण वाटायला लावलेत.

तुम्ही विचारता, मी तर एक नट आहे, मग जो-तो मला 'डॉक्टर' म्हणून का हाका मारत असतो? माझी समजूत होती की तुम्हांला ते माहीत असेल. असो. तर त्याचे कारण असे आहे—

वैद्यकीय शिक्षण
घेऊनही
श्रीराम लागूंनी
अभिनयात कारकीर्द
केली. एकाच दिवशी
तीन वेगवेगळ्या
नाटकांत तीन
व्यक्तिरेखा सादर
करण्याचा विक्रम
त्यांनी केला होता.

१९४६ मध्ये मी पुण्यातील बी.जे. मेडिकल कॉलेजमध्ये दाखल झालो; ते काही मला डॉक्टर होण्याची फार ओढ होती म्हणून नव्हे, तर माझ्या वडिलांची तशी इच्छा होती म्हणून! मला काय व्हायचे होते ते माझे मलाच नीटसे कळत नव्हते त्यामुळे मीही त्याची काही फार फिकीर केली नाही; शिवाय माझे वडील उत्तम डॉक्टर होते, वैद्यकीय व्यवसायाला चांगली प्रतिष्ठाही होती.

मी वैद्यकीचा

अभ्यास करू लागलो आणि कॉलेजच्या पहिल्या वर्षातच वार्षिक स्नेहसंमेलनासाठी बसवल्या जाणाऱ्या नाटकात मी भाग घेतला. ते नाटक अगदीच सुमार होते, पण त्यामुळे मला मात्र अभिनयाचे फारच आकर्षण वाटू लागले! ही गोष्ट नेहमीसाठी करायला आपल्याला आवडेल, असे मला वाटू लागले,

मला संगीताची, चित्रं रंगवायची, वाचनाची आणि तऱ्हेतऱ्हेचे खेळ खेळण्याची हौस होती. खरे तर या सर्व गोष्टींतच मी जास्त वेळ घालवायचो, अभ्यासात फार कमी! पण आता त्या यादीमध्येही अभिनयाला पहिला नंबर मिळाला. मी पुष्कळ मराठी नाटके

पाहायचो, शिवाय अमेरिकन, ब्रिटिश, हिंदी व मराठी चित्रपटही पाहायचो. यांमधील महान कलाकारांच्या अभिनयाने मी अतिशय भारून जात असे. कॉलेजातील त्या पहिल्यावहिल्या नाटकापासूनच मी त्या भूमिकांमध्ये स्वतःला कल्पू लागलो.

वैद्यकीय महाविद्यालयातील माझ्या पाच वर्षांमध्ये- आमच्या वेळी वैद्यकीय पदवी अभ्यासक्रम पाच वर्षांचा होता- मी पूर्ण लांबीच्या चार नाटकांत आणि अर्धा डझन तरी छोट्या एकांकिकांमध्ये कामे केली होती. तो साराच अनुभव मला अतिशय आवडला होता.

अर्थात हे सर्व चालू असता मी ठरल्या वेळेत पदवी पदरात पडण्यासाठी वैद्यकीय अभ्यासाकडे जरूर तेवढे लक्ष देतच होतो. पण या पाच वर्षांतच अभिनयामध्ये कारकीर्द करण्याच्या कल्पनेने मला पुरते झपाटून टाकले होते; इतके की वैद्यकीय पदवी आणि व्यवसाय करण्याची सनद मिळाल्यानंतर मला मोठी काळजी लागून राहिली होती ती जागेची! जागा म्हणजे दवाखान्यासाठीच्या जागेची नव्हे हं, वडील स्वतः डॉक्टर असल्या-मुळे तो प्रश्न नव्हता- तर आमच्या अभिनयाच्या तालमींना आता जागा कुठली याची! कारण आता मी मेडिकलचा विद्यार्थी नसल्याने कॉलेजचे व्यासपीठ आता उपलब्ध नव्हते.

म्हणून मी इतर काही समविचारी मित्रमंडळींबरोबर १९५१मध्ये आमची स्वतःची एक हौशी नाट्यसंस्था स्थापन केली. आम्ही तिचे नाव 'प्रोग्रेसिव्ह ड्रॅमॅटिक असोसिएशन' असे ठेवले. (आज ४७-४८ वर्षांनीही ती संस्था अद्याप कार्यरत आहे, हेही जाता जाता सांगून ठेवतो. पण मी मात्र हल्ली त्यांच्याबरोबर नाही.)

पदवी मिळाल्यानंतर मी नाक-कान-घसा (इयर-नोज-थ्रोٹ म्हणजेच इ.एन.टी.) शल्यक्रियेमधील पुढील शिक्षण पुणे आणि मुंबई येथे चालू केले. सर्जरीमधील पदव्युत्तर पदविका मिळताच मी नाक-कान-घशाचा शल्यवैद्य म्हणून पुण्यात व्यवसाय करू लागलो. पुढे अधिक उच्च शिक्षणासाठी मी मॉॅंट्रियल (कॅनडा) आणि लंडन (युनायटेड किंग्डम) इथेही गेलो. लंडनमधून मला आणखी एक पदव्युत्तर पदविका मिळाली, तेव्हा माझा पुण्यातील व्यवसाय चालूच होता. नंतर डिसेंबर १९६५मध्ये मी नाक-कान-घशाचा शल्यविशारद म्हणून पूर्व आफ्रिकेला गेलो आणि तेथे तीन वर्षे व्यवसाय केला.

एकीकडे अभिनय हीच पूर्णवेळची कारकीर्द करायची तीव्र ऊर्मी आणि उपजीविकेसाठी आपली सर्जन म्हणून प्रॅक्टिस चालू ठेवणे दुसरीकडे, अशा कात्रीमध्ये मी जवळजवळ २५ वर्षे सापडलो होतो. पण जेव्हा मी तीन वर्षे पूर्व आफ्रिकेला होतो आणि अभिनयापासून जवळपास पुरतीच फारकत झालेली होती, अशा वेळी मी जिवाचा हिऱ्या केला आणि डॉक्टरी व्यवसाय सोडून पूर्णवेळ नट म्हणून जगण्याचा धाडसी निर्णय घेतला.

१९६९सालापर्यंत मी व्यावसायिक डॉक्टर आणि हौशी कलावंत होतो; त्यानंतर आता गेली तीस वर्षे मात्र मी व्यावसायिक अभिनेता आणि हौशी डॉक्टर राहिलो आहे. पण तुम्ही एकदा डॉक्टर झालात की झालात, त्यामुळेच लोक मला अद्याप डॉक्टरच म्हणतात.

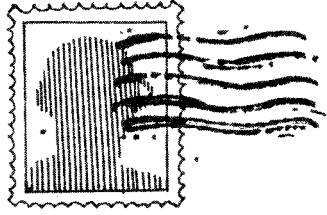
मला नट असण्यामध्ये अगदी मनापासून आनंद वाटतो. तुम्ही म्हणता ना, 'बेट्याची नुसती ऐष-चैन चालली आहे' अगदी तशी परिस्थिती आहे.

गेल्या ५० वर्षांत मला काय शोध लागला आहे सांगू?

आपल्याला काय करायचे आहे- अगदी मनापासून काय करायचे आहे- हे एकदा तुम्हांला सापडले की तो एक महान शोध असतो. आणि तुम्हांला जे काही खरेच करायचे असते, ते जर तुम्ही आयुष्यभर करत राहू शकलात, तर त्यासारखे झकास आयुष्य नसते.

तुम्हांलाही हाच शोध लवकरच लागो, हीच अपेक्षा.

तुमचा सप्रेम
दादा

प्रिय मोनी आणि बाबा,

तुम्हा दोघांना मी अमेरिकेत भेटलो त्याला आता सहा महिने होऊन गेले, पण भारतात परत आल्यापासून एक दिवस असा गेला नाही की मला तुमची आठवण झाली नाही. तुमचे गोडगोड बोलणे आणि तुम्ही माझ्यावर चालविलेली प्रश्नांची सरबत्ती अजून माझ्या मनात ताजी आहे.

तुम्ही कदाचित विसरून गेला असाल, पण माझ्या चांगले लक्षात आहे की तुमच्या गावाला (गल्फ पोर्ट, मिसिसिपी) १९९७ साली धडकलेल्या वादळाबद्दल तुम्ही मला सांगितले होते. त्या वादळामुळे केवढे प्रचंड नुकसान झाले आणि किती तारांबळ उडाली, तुम्हा सगळ्यांना किनाऱ्यापासून दूरच्या सुरक्षित जागी कसे हलवावे लागले; त्यासाठी घरांतल्या सर्वस्वासकट एवढेच नव्हे तर तुमच्या पाळीव प्राण्यांना- मांजर, ससा आणि कासव यांना - जेमतेम काही दिवस पुरेल एवढ्या अन्नपाण्यानिशी मागे सोडून कसे जावे लागले... तेव्हा मग तुम्ही वादळांबद्दल बरेच प्रश्नही विचारले होते, वादळे कशामुळे होतात? ती आपल्याच भागात का आली, इतर ठिकाणी का गेली नाहीत? असे का? आपण या वादळांची दिशा बदलू शकतो का? तसेच ती पुरती थांबवण्यासाठी आपण काही करू शकू का?

भारताच्या अंटाक्टिका
मोहिमेचे शिल्पकार
म्हणून प्रसिद्ध
असलेले
डॉ. एस्. जे. कासिम
हे जामिया मिलिया
विद्यापीठाचे कुलगुरू
असून त्यांना पद्मश्री,
पद्मभूषण आदी
पुरस्कारांनी
गौरवण्यात आले आहे.

तुमच्या या सगळ्या प्रश्नांना मी उत्तरे दिली होती, हेही तुमच्या कदाचित लक्षात असेल. मी तुम्हांला ते सांगत असताना तुम्ही माझे ऐकण्यात एवढे गर्क झालेले दिसत होता, की त्यामुळे मला खरोखरच वाटले, वादळांबाबत जे काही माहिती करून घेण्यासारखे आहे, ते सर्व तुम्हांला समजले असावे.

तरीही ते सारे पुन्हा या पत्रात लिहिण्यात माझा आणखी एक हेतू आहे. हे पत्र 'आजी-आजोबांची पत्रे' म्हणून प्रकाशित होणाऱ्या पुस्तकात समाविष्ट होणार आहे. तुमच्या वयाच्या इतर अनेक मुलांनाही वादळांबद्दल तुमच्याइतकीच उत्सुकता असणार, त्यामुळे हे पुस्तक त्यांच्या वाचण्यात येऊन त्यांनाही ही उपयुक्त माहिती मिळावी, हाच तो हेतू!

हरिकेन या नावाने ओळखली जाणारी वादळे सामान्यपणे विषुववृत्तीय महासागरांत

निर्माण होतात. त्यांना जगाच्या निरनिराळ्या भागांत वेगवेगळ्या नावांनी ओळखतात. उत्तर प्रशांत महासागरी भागात त्यांना 'टायफून' म्हणतात, तर दक्षिण प्रशांत व उत्तर अटलांटिक महासागरात 'हरिकेन'; तर भारतीय महासागरात म्हणजे अरबी समुद्र व बंगालच्या उपसागरात त्यांना 'सायक्लोन' म्हटले जाते. ही वादळे समुद्रामधून बाहेर सोडल्या जाणाऱ्या उर्जेमुळे तयार होतात, वातावरणातील एखाद्या विशिष्ट प्रदेशात ही ऊर्जा वरवर चढणाऱ्या वर्तुळाच्या किंवा धातूच्या गुंडाळ्याप्रमाणे एकवटते, त्यालाच वादळ म्हणतात. पूर्ण आकाराच्या वादळाची कक्षा १०० ते १५० किलोमीटर्स तर त्यातील वाऱ्यांचा वेग ताशी १२० किलोमीटर्सपर्यंत असू शकतो. वर्तुळाकृती भागाला कोअर असे म्हणतात, आणि त्याच्या मध्यावर अगदी कमी दाबाच्या ३० ते ५० किलोमीटर्स रुंदीच्या भागाला वादळाचा 'डोळा' म्हणतात. या डोळ्यामधील हवामान अगदी शांत असते, तेथील आकाश निरभ्र असते व तिथे पाऊसही बिलकुल नसतो. या डोळ्याभोवती जे 'कोअर' असते, त्यात मात्र विलक्षण वेगवान वारे, चमकणाऱ्या विजांचा गडगडाट, धुवांधार पाऊस व ढगांचे दाट आच्छादन असते. वादळात उर्जेची उलथापालथ किंवा अदलाबदल चालू असते. ऊर्जा वाढते, घटते किंवा तिचे पुनर्भरण होत असते; आणि कोअरपासून ६०० किलोमीटर्स एवढ्या दूरवरसुद्धा वाऱ्याचा वेग ५०-६० किलोमीटर्सच्यावर जाऊ शकतो. वादळ निर्माण झाल्यापासून ते पुरते विरून जाईपर्यंतचे वादळाचे आयुर्मान सुमारे सहा दिवस असते. पण यातही पुष्कळ तफावत पडते, काही वादळे कमीअधिक तीव्रतेने दोन-दोन आठवडेसुद्धा टिकू शकतात.

वातावरणातील कमी दाबाच्या किंवा कमी पातळीवरील खळबळीच्या भागामध्ये वादळाच्या निर्मितीची सुरुवात होते. वादळ जेव्हा पूर्ण वाढते व जमिनीच्या दिशेने कूच करते, तेव्हा त्याला काहीतरी नाव दिले जाते. प्रशांत आणि अटलांटिक महासागरांच्या भागात सामान्यतः त्यांना मुर्लीची नावे देण्याची प्रथा आहे, पण अलीकडे मुलांचीही नावे द्यायला सुरुवात झाली आहे. काही नावे अशी- बेट्सी, कॅमिले, अॅग्नेस तसेच गिल्बर्ट, ह्यूगो, अँड्र्यू इत्यादी. जपानी लोक वादळांना ओळखायला नंबर वापरतात, तर भारतात त्यांचे वर्ष आणि कार्यक्षेत्र असलेला भाग यावरून वादळे ओळखतात.

वादळांमुळे होणारे नुकसान अक्षरशः अपरिमित असू शकते. वादळ एखाद्या किनाऱ्याला येऊन थडकण्यापूर्वी वातावरण शांत व बाष्पाने संपृक्त होते, पाऊस अगदी तुरळक असतो किंवा अजिबातच नसतो. ढगांचे आवरण एकाएकी दाट होते व दिवसा-देखील चांगला गडद अंधार पडू शकतो. अचानक जोरदार वारे वाहू लागतात, त्यांची तीव्रता व वेग वाढत जाऊन अगदी टोकाच्या बाबतीत ताशी २०० किलोमीटर्सची पातळीही गाठली जाऊ शकते. त्याबरोबरीला सहसा धोधो पाऊस असतो. वारा जर जमिनीच्या दिशेने वाहू लागला, तर भरतीला जोडून समुद्रात उधाण येते. अशावेळी निर्माण

होणाऱ्या लाटा दहा-दहा मीटर्स उंचीच्या असू शकतात. असल्या तुफानी लाटांनीच फार मोठ्या प्रमाणावर मनुष्य आणि प्राणी यांची जीवितहानी होत असते. समुद्राच्या पाण्याची पातळी वाढून किनारपट्टीवरील सखल प्रदेशांमध्ये पाणी घुसते; त्यामुळे माणसे व गुरे बुडतात, शेते आणि उभ्या पिकांसह पिकाऊ जमीन- सगळेच पाण्याखाली गेल्याने मोठ्या प्रमाणावर नुकसान होते.

आजकाल हवामान निरीक्षण हा जगभर एक महत्त्वपूर्ण कार्यक्रम झाला आहे. बहुसंख्य देशांकडे हवेचा दाब किती वाढला/घटला यावर लक्ष ठेवण्याच्या उपकरणांचे जाळे असते, वादळाबद्दलचा सारा तपशील उपग्रहांचा परिणामकारक वापर करून मिळवला जातो. निरनिराळ्या पद्धतींचा वापर करून, वादळ तयार होते तिथपासून त्याचा मागोवा घेत राहून किमान ६० तास आधी वादळाची सूचना देणे आता शक्य झालेले आहे.

मात्र, मला खेदाने नमूद करावे लागते की अजून तरी वादळाचा मार्ग बदलण्याचे तंत्रज्ञान अवगत झालेले नाही. समुद्रामधून वरच्या वातावरणात अधिक ऊर्जा सोडली गेल्याने जगाच्या पाठीवरील काही भाग, उदाहरणार्थ तुमचे गाव आहे तो गल्फ ऑफ मेक्सिको; किंवा बंगालच्या उपसागरामधील भारताचा पूर्व किनारा आणि बांगला देशा-सारखा भाग, वादळाचा बळी ठरण्याची जास्ती शक्यता असते. अशावेळी आपण वादळाचा तडाखा कुठे बसण्याची शक्यता आहे, याबद्दल जास्तीत जास्त अचूक अंदाज वर्तवण्याचे कौशल्य विकसित करणे एवढाच उपाय आता तरी आपल्या हातात आहे. हे एकदा माहीत झाले की अशा संकटप्रवण भागातील प्राणी-लोकसंख्या यांना सुरक्षित जागी हलविण्याची पुढची पायरी असते. यालाच 'वादळाविरुद्ध तयारी योजना' असे म्हणतात.

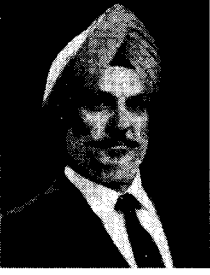
या पत्रात मी दिलेले थोडे तरी तपशील तुझ्या लक्षात राहतील आणि तुला जेव्हा कुणी वादळांबद्दल प्रश्न विचारेल तेव्हा तू त्या प्रश्नांना समर्पक उत्तरे चलाखीने देऊ शकशील, अशी मला आशा आहे.

तुझा सप्रेम

अब्बा

प्यारे हरगुण,

तुझे नाव ज्या ज्या वेळी माझ्या मनात येते- आणि दिवसाकाठी असे असंख्य वेळा होते- त्या त्या वेळी मला एक वेगळाच आनंद आणि समाधान जाणवते. मोठे झाल्यावर तुला काय व्हायला आवडेल याचा विचार मी अलीकडे बराच वेळ करत असतो. आपले आपणच ते ठरवायला तू अजून लहान आहेस आणि तुझे आईवडील सदा कामात असतात. त्यामुळे तुझ्याशी पत्रांद्वारे सतत संवाद चालू राखायचे मी ठरवले आहे. म्हणजे मग तू मोठा झालास आणि ही पत्रे चाळलीस तरी आगाऊ नियोजन करणे आणि त्यासाठी तयारी करणे किती महत्त्वाचे आहे, हे तुझ्या लक्षात येईल. तुला पत्र लिहिताना असा भविष्यकालीन घटनाक्रम माझ्या नजरेसमोर असतो.

मेजर-जनरल संधू
सध्या सुमारे सात
कोटी वृद्ध व्यक्तींच्या
कल्याणासाठी कार्यरत
अशा हेल्पेज इंडिया
संस्थेचे प्रमुख असून
ते एक नावाजलेले
खेळाडूही आहेत.

सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे आपण पुढे काय व्हायचे हे तुला ठरवावे लागेल. अर्थात हा निर्णय घेण्यासाठी तुला तुझे आईबाबा, शिक्षकगण किंवा मी मदत करू शकतो. तुझी वृत्ती, तुझा कल, तुझी इच्छा आणि कुवत या सान्यांचा तपशीलवार विचार करूनच हे करता येईल. आपल्याला काय व्हायचे आहे हे ठरवल्यानंतर तू आपले ध्येय नमूद करून ठेवशील, आपली प्रगती वेळोवेळी त्याच्याशी पडताळून पाहशील आणि ते साध्य करण्यासाठी कार्यरत राहशील, अशी मला खात्री आहे. तू तुझी महत्त्वाकांक्षा साध्य करताना पाहणे, आमच्यासाठी दुसरी कोणतीच गोष्ट यासारखी आनंदाची नसेल.

जग अतिशय झपाट्याने बदलत आहे आणि इतर कोणत्याही गोष्टीपेक्षा आपल्या जुन्या मूल्यव्यवस्थेत आमूलाग्र बदल झाले आहेत. प्रामाणिकपणा, सचोटी आणि इतर चारित्र्यगुण ही मूल्ये काळाच्या कसोटीला उतरली आहेत आणि त्यांचे पालन आपण केले पाहिजे. व्यवहारामध्ये त्यांत थोडाफार फरक पडेलही, पण ती मूल्ये तशीच राहिली पाहिजेत. आयुष्याच्या नवीन आव्हानांना तोंड देण्यासाठी वेगळीच कौशल्ये लागणारी एक गुंतागुंतीची जीवनपद्धती आपल्या वाटणीस येणार आहे. काळाच्या पुढे राहायचे तर आपले विचार नेहमीच दूरदृष्टीचे असले पाहिजेत. अखेर त्यालाच उद्योजकता असे म्हणतात.

आज मी जे काही लिहिले आहे ते सर्व समजायला तू थोडा लहान आहेस. पण एक दिवस तुला याचे महत्त्व कळून येईल. आम्हा सान्यांचा तू किती लाडका आहेस, आणि आमच्या मनात तुझ्याबद्दल किती काळजी आहे, तुला यश आणि आनंद लाभावा याचा आम्हांला कसा ध्यास असतो याची, माझ्या या लिखाणातून तुला आठवण राहिल.

ही फक्त सुरुवात आहे, आपला संवाद असाच चालू राहिल.

तुझा सप्रेम,

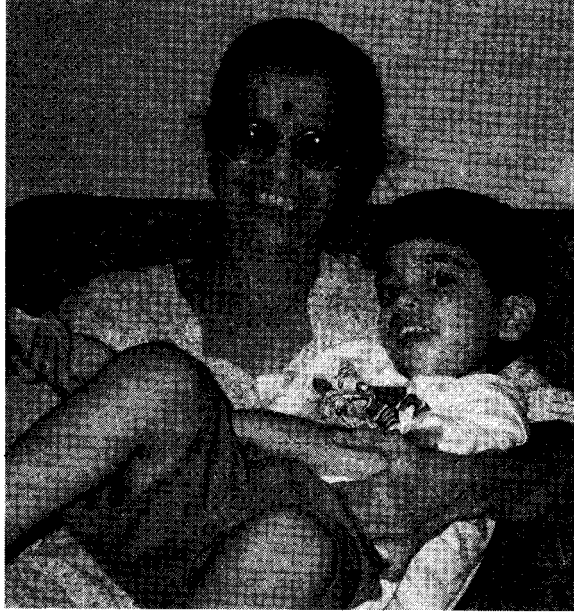
नात्रू

आजी-आजोबांची पत्रे/१११

प्रिय सिद्धार्थ व अर्जुन,
अनेक आशीर्वाद.

आपण सारीजण गोव्यात होतो तेव्हा केवढी मजा आली नाही! तुम्हा दोघांना पुळणीवरील वाळूत खेळण्याची दांडगी हौस; आणि दिवसा मनसोक्त खेळल्यावर रात्री तुमच्या आईने किंवा मी तुम्हांला पुस्तके वाचून दाखवावीत अशीही वरती तुमची मागणी असायची.

मराठीप्रमाणेच हिंदी-
इंग्रजीत मुलांसाठी
पुस्तके लिहिणाऱ्या
सौ. पाणंदीकर या
'ए डब्लू आय सी' च्या
बालग्रंथालय
प्रकल्पाच्या
निमंत्रक आहेत.
('असोसिएशन ऑफ
रायटर्स अँड
इलस्ट्रेटर्स
फॉर चिल्ड्रेन'
ही एक स्वयंसेवी
संघटना आहे .)

माझ्याप्रमाणेच तुम्हा
दोघांनाही पुस्तके
आवडतात याचे मला खूप
बरे वाटले. सिद्धार्थ तर
प्रथम बोलू लागल्यावर
'मा' आणि 'बाबा' या
शब्दांनंतर पहिला शब्द
कुठला बोलला असेल तर
तो 'पुस्तक'! या गोष्टीने
मी केवढी विलक्षण
आश्चर्यचकित झाले होते!
अर्जुन, तू तर न्यूयॉर्कला
जन्मलेला. तू अवघ्या दीड
वर्षांचा असल्यापासून
'बुक' म्हणू लागलास.

मलाही पुस्तके फार आवडतात. अगदी बालपणापासून मला पुस्तके वाचायला आवडायचे. पण मला कधी वाचनासाठी स्वतःची पुस्तके मिळाली नाहीत. आमचे कुटुंब भलेमोठे, सहा बहिणी आणि दोन भावांचे होते. आमचे वडील महात्मा गांधी आणि पं. नेहरूंच्या नेतृत्वाखाली स्वातंत्र्य चळवळीत सामील झालेले होते, त्यामुळे आमच्या घरात नेहमीच अनेक गोष्टींची चणचण असे. साहजिकच मला माझ्या मोठ्या बहिणीबरोबर व लहान भावांबरोबर पुस्तके वाटून घ्यावी लागत आणि गोष्टीच्या पुस्तकांसाठी तर आमच्यामध्ये नेहमीच खूप अहमहमिका आणि ओढाताण चालायची. ती टाळण्यासाठी गोष्टीचे पुस्तक मिळाले की मी ते घेऊन गुपचूप माळ्यावर जाऊन वाचत बसे. तिथे उंचावरल्या एका खिडकीतून जेमतेम पुरेसा उजेड यायचा. भावाने आपल्या हातून पुस्तक

हिसकावू नये म्हणून मी तशा अपुऱ्या उजेडातही पुस्तके वाचायची.

एके दिवशी असेच मी माळ्यावर एक मोठे गोष्टीचे पुस्तक वाचत असताना अंधार पडला. आणि तशातच पेंगाळून मी तिथेच झोपले. मी बराच काळ दिसले नाही, म्हणून घरातल्या सगळ्यांनी माझा सगळीकडे शोध आरंभला. मी बहुधा कुठेतरी हरवली असेन अशा विचाराने त्यांनी पोलिसातदेखील वर्दी दिली. मग अगदी योगायोगाने, काहीतरी जुनी रद्दी-वर्तमानपत्रे हवी होती म्हणून माझी मोठी बहीण माळ्यावर आली आणि तिला मी तिथे झोपलेली आढळले. तिनेच मला हलवून जागे केले आणि खाली नेले. सगळ्यांना हायसे वाटले. विशेष म्हणजे, या सगळ्या प्रकाराबद्दल मला रागावण्याऐवजी आमच्या आईने माझी बहीण व भाऊ यांना सांगितले, 'हिला आधी पुस्तके वाचू द्या रे!'

सिद्धार्थ, तुला खूप चित्रे असलेली प्राण्यांच्या गोष्टींची पुस्तके आवडतात, तर अर्जुनला त्याचे छानदार 'चंद्रा'चे पुस्तक आवडते. आता तुम्हांला मिळतात त्याप्रमाणे आमच्या लहानपणी पुस्तकांची निर्मिती एवढी रंगीबेरंगी आणि सुरेख नसायची. हां, पण त्यांतल्या गोष्टी मात्र मजेशीर असायच्या. मलादेखील सिद्धार्थप्रमाणे प्राण्यांच्या गोष्टी आवडायच्या आणि मी पंचतंत्रामधील गोष्टी वाचायचे, कारण त्या प्रामुख्याने प्राण्यांच्याच गोष्टी आहेत. पंचतंत्र आता सुरेख चित्रांसह खूप छान सजवून काढले आहे. बरे का सिद्धार्थ, तू नेहमी मागत असतोस तसली 'टू-टू' पुस्तके तुझ्या वाढदिवसाला मी देणार आहे.

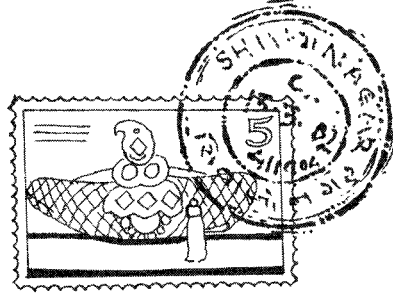
आमच्या लहानपणी वाढदिवस साजरे करण्याची आतासारखी काही पद्धत नव्हती. त्यामुळे मला काही आता तुम्हा दोघांना मिळतात तशी पुस्तके भेट म्हणून मिळाली नाहीत. मुलांनो, तुम्ही खरेच नशीबवान आहात. तुमचे आईबाबा आणि काका-मामा तुम्हांला पुस्तके आणून देतात. शिवाय हल्ली तुम्हांला सीडी-रॉम आणि व्हिडिओवरून निरनिराळे उत्सव साजरे करताना थेट पाहायला मिळतात.

पण आम्ही निरनिराळ्या उत्सवांबद्दल पुस्तकांमधून वाचत असू. नागपंचमीच्या दिवशी गारुडी जिवंत साप घेऊन आमच्या अंगणात येत असे. आम्ही मुले आणि आमच्या आया मग त्या नागदेवाला दूध व लाह्या अर्पण करत असू. या दिवशी मुली आणि तरुण बायकाही नाचून गाणी म्हणायच्या, फेर धरायच्या. आणि आजी आम्हांला नागपंचमी उत्सवाची गोष्ट सांगायची. पावसाळ्याच्या दिवसांत 'पोळा' हा सण साजरा केला जायचा. रंगवलेले आणि फुलांच्या माळांनी शृंगारलेले बैल गावामधून फिरायचे, लोक त्यांची पूजा करायचे. त्यांना घेऊन येणारे चित्रकथी गोष्टी सांगायचे. मग मोठा सण होता दसऱ्याचा. नवीन मोहिमा सुरू करण्याचा दिवस. सैनिकी रुबाबात सजवलेले घोडे आणि स्वार, यांच्या मिरवणुका निघायच्या. ते आमच्या घराजवळच्या चौकामध्ये युद्धनृत्य करायचे. शाहीर आपल्या पवाड्यांमधून शूरवीरांच्या शौर्याचे गुणगान करायचे.

आम्ही मुले अशा साऱ्या उत्सवांची आतुरतेने वाट पाहत असू.

आता तुम्हांकरता या साऱ्या गोष्टी पुस्तकरूपाने उपलब्ध आहेत. पण भारतात अशी बरीच मुले आहेत की ज्यांचे आईबाबा त्यांना पुस्तके घेऊन देऊ नाही शकत. म्हणून मी 'अवीक' च्या (असोसिएशन ऑफ रायटर्स अँड इलस्ट्रेटर्स फॉर चिल्ड्रेन) मदतीने मुलांसाठी ग्रंथालयाची चळवळ चालू केली आहे. इथे मुले आपापसांत पुस्तके वाटून घेतात. तुम्ही दोघांनीही आपल्या मित्रांबरोबर पुस्तके वाटून घ्यायला शिकले पाहिजे. पुस्तके हेदेखील तुमचे मित्रच आहेत, आणि आणखी मित्र मिळवायला ती तुम्हांला मदत करतात. तुमच्या पुस्तकांसाठीच्या प्रेमाने मला तुमच्यासारख्या इतरही मुलांसाठी आणखी पुस्तके लिहायची स्फूर्ती दिली. आता तुमच्या वाढदिवसांना मी ती पुस्तके तुम्हांला देईन; वाचण्यासाठी, आपलीशी करण्यासाठी आणि सगळ्यांबरोबर वाटून घेण्यासाठी!

तुमची सप्रेम,
आजी

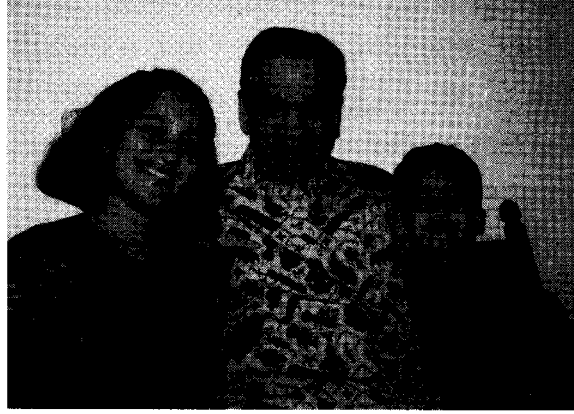

प्रिय प्रियंका, यशवर्धन, सुप्रिया, निखिल, शिवानी व मोना,
अनेक आशीर्वाद.

तुम्ही सारी माझी नातवंडे आहात, आणि २१व्या शतकातील भारताचे व जगाचे नागरिकही!

येऊ घातलेल्या वर्षात विज्ञान व तंत्रज्ञान यांची प्रगती भौमितिक श्रेणीने झालेली असेल आणि तुमच्या पिढीला आपली पावले त्यांच्या वेगाशी मिळती-जुळती ठेवावी

भारताच्या मंत्रिमंडळात अनेक पदे भूषविलेले वसंत साठे 'इंडियन कौन्सिल फॉर कल्चरल रिलेशन्स'चे अध्यक्ष होते. संगीत, नाट्य, कला यांत रुची घेणाऱ्या साठे यांनी अनेक पुस्तके लिहिली आहेत.

लागतील. जे मागे पडतील, ते अंदमानच्या आँगो आदिवासी जमातीं-सारखे इतिहासाच्या कचराकुंडीत जाऊन पडतील. काळ व इतिहास या दोहोंच्याही लेखी, काळाप्रमाणे बदलले नाही तर दयामाया नाही. स्वतःच्या कुवतीप्रमाणे

आणि अनुभवांनुसार आयुष्य जगता यावे, घडवता यावे यासाठी मानवाला बुद्धिमत्तेची देणगी मिळालेली आहे. मानवी मेंदू आणखीही विकसित होऊ शकतो.

या विश्वाबद्दल आपल्याला काहीतरी ज्ञान असावे असा प्रयत्न तुम्ही केला पाहिजे. आपण ज्या विशाल विश्वात राहतो आहोत, त्या विश्वात आपल्या 'आकाशगंगे'सारख्या, लक्षावधी दीर्घिका आहेत. आपला सूर्य व आपली पृथ्वी हेसुद्धा आपल्या 'आकाशगंगे'चे अगदी छोटे भाग आहेत. अशा असंख्य आकाशगंगांसह ते विश्व विस्तार पावत असते.

आपण या साऱ्या वैश्विक नाट्याचे साक्षीदार आहात असे समजा, म्हणजे आता तुम्हांला आयुष्याकडे पाहण्याची यथायोग्य दृष्टी येईल.

विज्ञानाची सर्व वाटचाल आणि मानवी मनाची व मेंदूची एवढी प्रगती होऊनसुद्धा अद्याप आपल्याला आपल्या जन्मापूर्वीच्या वा मृत्यूनंतरच्या जीवनाबद्दल तिळमात्रही ज्ञान मिळविता आलेले नाही. यामुळे आलेल्या अनिश्चिततेमुळे, आणि त्या जोडीला अनंत काळ जगण्याच्या आपल्या इच्छेमुळे माणूस दैववादी बनतो. त्याचा कोणातरी अज्ञात चिरंतन शक्तीच्या अस्तित्वावर विश्वास बसतो, तिला तो निर्माता किंवा देव म्हणतो. हा

निर्माता अगदी खुद्द स्वतःच्या निर्मितीसह अन्य सर्व निर्मितींसाठीदेखील जबाबदार असतो आणि सर्वांचेच आयुष्य नियंत्रित करतो, असे त्याला वाटू लागते. या नियंत्रणालाच माणसे मग दैव असे नाव देतात. देवाच्या आणि 'परमात्म्या'च्या कल्पनेच्या पाठोपाठ 'आत्मा'ही आलाच. पण विज्ञानाच्या दृष्टीने, मानवी शरीरात राहून, ते नाश पावले तरी मागे टिकणाऱ्या आत्मा नामक चिजेच्या अस्तित्वाचा पुरावा नाही.

प्रत्येक परिणामासाठी काहीतरी कारण असावे लागते, हे मनुष्य आपल्या अनुभवातून शिकला. मग या कार्य-कारणभावाच्या तकनेच त्याला वाटू लावले आहे की ज्याअर्थी निर्मिती आहे, त्याअर्थी निर्माताही असलाच पाहिजे.

पण यातून मन अशा एका निरगाठीशी पोचते, की देवाला निर्माता म्हणायचे की खुद्द देवालाही आई-वडील असतील? कधी न संपणारा हा गोंधळ संपविण्यासाठी माणसाने अक्कलहुशारीने आणखी एक उत्तर शोधून काढले की मूळचा निर्माता हा स्वयंभू आहे!

पण येथे हे उघड आहे की हे सारे मानवी बुद्धीचे खेळ आहेत, त्यांना अनुभवजन्य अशा पुराव्याचा किंवा वास्तवाचा कोणताही आधार नाही.

तरीही जीवनात कित्येक घटना आणि परिणाम असे घडतात की त्यांमागची कारणे माहीत नसतात; आणि सामान्य माणसाच्या दुबळ्या मनाला अशा अवस्थेत आपल्या वर्तणुकीसाठी काहीतरी आधार हवा असतो. त्यामुळेच तो सनातन आणि सर्वशक्तिमान अशा निर्मात्यावर विश्वास ठेवू लागतो. आणि या निर्मात्याला काही विशिष्ट रूप देता येत नसल्यामुळे तो त्याला आपल्या कल्पनेतून जन्मलेल्या विविधरूपी देवतांच्या जागी कल्पतो. याचमुळे ब्रह्मा, विष्णू, महेश व भारतीय पुराणांतील इतर लक्षावधी देव-देवतांची निर्मिती झाली व त्यांची पूजा होऊ लागली.

हेच इतर धर्मानाही लागू आहे. जशी मुलांना कॉमिक्स आवडतात व त्यांच्या लेखी त्यांतील सुपरमॅन, शक्तिमान ही पात्रे खरीच असतात, त्याप्रमाणे मानसिक दृष्ट्या अद्याप 'बाल'च असलेल्या माणसांना पुराणे व त्यांतील देव-देवता ह्या खऱ्याच वाटतात. खऱ्या अर्थाने परिपक्वता व ज्ञान मिळवलेल्या मानसिकतेला असल्या कल्पित आधारांवर विश्वास ठेवण्याची गरज वाटत नाही.

आणि एकदा आपण कल्पित गोष्टीवर विश्वास ठेवायला तयार झालो, की मग आपले अंधश्रद्धे मन कोणत्या दैवी संकल्पनांवर विश्वास ठेवील, त्याला काही अन्तःच नाही. असे घडले की आपण दैववादी बनतो. स्वतःच्या कुवतीवरील आपला विश्वास नाहीसा होऊन जातो. लक्षात ठेवा, जेथे बुद्धी संपते, तेथे श्रद्धा सुरू होते. म्हणून आपण बुद्धीवर जेवढा विश्वास ठेवू, तितके चांगले.

आयुष्यात सगळ्यात चांगली गोष्ट म्हणजे कल्पनेतील दैवतावर विश्वास ठेवण्यापेक्षा 'चांगुलपणा'वर विश्वास ठेवा. मग तुम्ही विचाराल, गणेश, शिव, विष्णू, राम-कृष्ण या असंख्य देवांवर विश्वास ठेवावा का?

हे सारे मानवी मनाने निर्मिलेले आधार आहेत. लहान मुलांसाठी ज्याप्रमाणे बाहुल्या खऱ्याखऱ्याच असतात, तसे वय वाढलेल्या मुलांना, पूजा केल्याने आपले भले होईल असे वाटत असल्याने 'सर्वश्रेष्ठ शक्ती'च्या अशा प्रतिमा तयार कराव्याशा वाटतात. त्याचबरोबर आपणा साऱ्यांना समारंभ आणि उत्सव साजरे करण्याची हौस असतेच. हे मूलभूत सत्य एकदा समजून घेतलेत की तुम्ही या विराट नाटकात सहभागी व्हायला काही हरकत नाही : त्यातली पात्रे वास्तव नाहीत याचे भान राखले म्हणजे झाले.

जर निसर्ग आणि इतर सजीवांबरोबर सुसंवादी असे जीवन आपण जगू शकू, त्यात रुची घेऊ शकू, तर मुळात जीवन कितीतरी सुंदर आहे. जोवर या मानवी कुडीत आहोत तोवर, आपल्या आवडीच्या कोणत्या ना कोणत्या क्षेत्रात श्रेष्ठ दर्जापर्यंत पोचण्याचा आपला प्रयत्न असला पाहिजे.

मानवी समाजामधील सर्व सदस्यांना निसर्गाबरोबर तादात्म्य साधत प्रगतीच्या सर्वोच्च टोकापर्यंत पोचण्यासाठी संधी आणि योग्य परिस्थिती निर्माण करणे, हेच शासनाचे काम आहे, असे मला नेहमीच वाटत आले आहे. तुम्ही आपल्या आवडीचे कोणतेही क्षेत्र निवडा; त्यामध्ये सर्वोत्तम पदाला पोचण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे एवढेच माझे तुम्हांला सांगणे आहे. अपयशी होणे हा नव्हे, तर उद्दिष्ट छोटे ठेवणे, हा अपराध आहे.

दुर्दैवाने, अनावश्यक आणि सहज टाळता येण्यासारख्या संघर्षात मानवी ऊर्जा वाया जात असते. संकुचित स्वार्थ हे याचे एकमात्र कारण आहे, दुसरे काही नाही. आपल्या जीवनामधील ५० टक्के वेदना आणि दुःख ही गरिबीतून आणि गरजेच्या साध्यासाध्या गोष्टी आयुष्यात मिळवू न शकण्यातूनच निर्माण झालेले असते, हे तुम्ही पाहताच. अधिक उत्पादन, चोख वितरण आणि या कामामध्ये लोकांचा सहभाग यातूनच गरिबी हटवायला मदत होते. कलात्मक निर्मिती हीदेखील अर्थशास्त्रीय दृष्ट्या व सांस्कृतिक दृष्ट्या उपयुक्त अशी कृती असते.

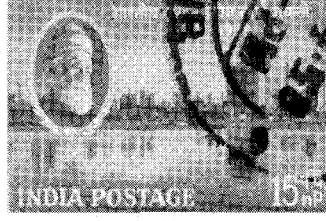
एक ना एक दिवस, बहुधा तुमच्या हयातीमध्येच, साऱ्या मनुष्यजातीला जगाची फेररचना करावी लागणार आहे. एक जागतिक सरकार बनवण्याच्या दिशेने विचार करून एक विश्वकुटुंब म्हणून जगावे लागणार आहे. अशा कुटुंबात सर्व कुटुंबसदस्यांची, विशेषतः जे दुबळे आहेत त्यांची दखल-काळजी घेतली जाते आणि सर्व मानववंशाच्याच समतोल विकासासाठी मदत केली जाते.

तरीदेखील दरम्यानच्या काळात काही संकुचित विचारांचे अधाशी लोक इतरांवर वर्चस्व गाजवून त्यांचे शोषण करतीलच. अशा शोषकांशी लढण्यात आणि शांत-समाधानी जीवनाच्या शत्रूंच्या विरोधात जे लोक उभे राहतील, त्यांच्यामध्ये तुम्ही असले पाहिजेत.

सगळ्यात महत्त्वाचे म्हणजे आपल्या निवडीच्या कोणत्याही क्षेत्रात मनापासून आणि कसून परिश्रम करा, तुमची धडपड सर्वश्रेष्ठ पातळी गाठण्याच्या दिशेने असली पाहिजे. या नवीन जगाचे चांगले व शूर सदस्य बना, येत्या २१ व्या शतकात तुम्हांलाच ते जग उभे करायचे आहे.

आपल्या कामावर व सहचर प्राणिमात्रावर प्रेम करायला शिका, आपले आयुष्य प्रेमाने भरून टाका.

तुमचे
आजोबा

प्रिय सिद्धार्थ याला,
अनेक आशीर्वाद.

मी तुला अखेरचे कधी लिहिले होते? आजच्या 'फास्ट फूड'च्या आणि द्रुतगती महामार्गांवरून वेगाने धावणाऱ्या जगात आपण न चुकता तात्काळ संदेशवहनासाठी टेलिफोनच निवडतो. दूरध्वनीवरून बोलताना आपल्याला तत्काळ भेटीचे समाधान व आनंद मिळतो खरा, पण आपण फोन करून भविष्यकाळ काही बोलवून घेऊ शकत नाही, त्याला आपल्या काळाबद्दल सांगू शकत नाही. पण पत्र लिहिण्याची गोष्ट वेगळी आहे.

'दुधाचा महापूर' ही धवल क्रांती करणाऱ्या आणंदच्या अमूल प्रकल्पामुळे जगभर प्रसिद्ध असलेल्या डॉ. वर्गीज कुरियन यांना मॅगसेसे पुरस्काराबरोबरच असंख्य सन्मान मिळालेले आहेत.

पत्रावाटे आपण आपल्या वर्तमानकालीन घटना व आपल्याला काळजीच्या वाटणाऱ्या गोष्टी कळवू तर शकतोच, शिवाय ते पत्र जतन करून ठेवण्याचा व वर्षानुवर्षानंतर पुन्हा आठवण्याचा असा एक ठेवा बनते.

आता तू हे पत्र खाली ठेवलेस, आणि ते जर अजून काही वर्षांनी परत उघडून वाचलेस, तर तुला त्या वाचनातून मी काय लिहिले आहे याची अधिक सखोल जाण व कल्पना येईल. मात्र आजपासून ५० वर्षांनी तुला हे पत्र कागदाच्या स्वरूपात न सापडता कोणत्यातरी माध्यमावरती कुठल्यातरी मीडिया फोल्डरमध्ये चुंबकीय पद्धतीने साठवलेले मिळेल. ते तू जेव्हा पुन्हा वाचशील, तेव्हा ते जगाने एकविसाव्या शतकात प्रवेश करण्यापूर्वीच्या दिवसांच्या आठवणीचा गोड, अमूल्य असा ठेवा ठरेल. त्यावेळी तुझ्यासोबत जे कोणी असतील, त्यांच्याबरोबर तू ते पत्र वाटून घेऊ शकशील आणि तुझे आजी-आजोबा ज्या काळात जगले त्या काळाची एक झलक त्यांना दाखवू शकशील.

माझ्या कामकाजाच्या कारकिर्दीची सुरुवात आपला देश स्वतंत्र झाला, त्यानंतर लवकरच झाली. त्या दिवसांत भारताची एक महान राष्ट्र म्हणून बांधणी करण्याच्या कामी हातभार लावणे हे सर्वाधिक उदात्त कर्तव्य होते. आम्हांला एक असे राष्ट्र निर्माण करायचे होते की जेथे आमचे लोक उंच मानेने जगू शकतील एवढेच नव्हे तर भूक आणि गरिबी यांपासून मुक्त होतील; जेथील लोक एकमेकांबद्दल आदर आणि प्रेमयुक्त जीवन जगातील; आणि ज्याची गणना लवकरच जगातील आघाडीच्या राष्ट्रांमध्ये होऊ लागेल.

अगदी नम्रपणे सांगायचे झाले तर याच दिवसांत माझ्या असे लक्षात आले की एका प्रकारचे आयुष्य जगायचे ठरविले की बाकी सर्व पर्यायांवर पाणी सोडावे लागते. माझ्याबाबतही पन्नास वर्षांपूर्वी तेच घडले. स्वतःचे आयुष्य स्वतःच्याच इच्छेनुसार जगता यावे म्हणून धडपडणाऱ्या ग्रामीण दूध उत्पादकांच्या छोट्या सहकारी सोसायटीसाठी काम करायचे मी जेव्हा कबूल केले, तेव्हा माझ्यासाठी इतर सर्व पर्याय संपले होते.

खरे सांगायचे तर, देशातील शेतकऱ्यांची सेवा हा व्यवसाय काही मीहून निवडला नव्हता. पण जेव्हा माझ्या लक्षात आले की कोणता तरी एकच पर्याय निवडायच्या अवस्थेला परिस्थितीने मला आणून सोडले आहे, त्यावेळी घेतलेल्या माझ्या या निर्णयाचा आज मला आनंद होतो आहे. मनात असते तर मी तेव्हा धातुशास्त्रामधील (मेटॅलर्जी) कारकिर्दीचा पाठपुरावा करून एखाद्या मोठ्या पोलाद कारखान्याचा सर्वोच्च अधिकारी होऊ शकलो असतो; हवे तर भारतीय सेनादलामध्ये कमिशनड अधिकारी म्हणून दाखल होऊन 'जनरल' म्हणून निवृत्त होऊ शकलो असतो; अथवा परत अमेरिकेला जाऊन एक यशस्वी 'अनिवासी भारतीय' होऊ शकलो असतो. पण यांपैकी कोणताच पर्याय मी निवडला नाही, कारण कदाचित आत खोलवर कुठेतरी मला माहित होते की इथे आणंदमध्ये काम करून मी देशसेवेत अधिक चांगले योगदान देऊ शकणार होतो. तुझ्या आजीनेदेखील एक महत्त्वाची निवड केली, तिला माहित होते की आज आपण ज्या किमान सुविधांची अपेक्षा करतो, त्या अगदी साध्या सुविधासुद्धा आणंदमधील त्या सुरुवातीच्या दिवसांत मिळण्यासारख्या नव्हत्या. तरीही तिने आणंदमध्ये राहून काम करण्याच्या माझ्या निर्णयाला मनापासून पाठिंबा दिला. तुझ्या आजीचा तो निर्णय माझ्यासाठी नेहमीच एक निरंतर शक्तिस्रोत बनला आहे, आणि त्यामुळे माझ्यावरील जबाबदाऱ्यांचे ओझे मला नेहमीच हलके वाटले आहे.

कोणी म्हणतात की, मी आपल्या देशाच्या प्रगतीत लक्षणीय सहभाग असलेला एक समर्पित वृत्तीचा माणूस आहे. अशी स्तुती केली की मला संकोचल्यासारखे होते. मला जेव्हा जेव्हा अशी मानमान्यता मिळाली आहे, तेव्हा तेव्हा मी आवर्जून सांगत आलो आहे की हा व्यक्तिशः माझा सन्मान नसून ज्या असंख्य व्यक्ती आणि संस्थांबरोबर काम करायचे सौभाग्य मला लाभले, त्या सर्वांचा हा सन्मान आहे, असे मी मानतो.

तितकीच महत्त्वाची दुसरी बाब म्हणजे माझ्या कार्यकालात जे काही अल्पस्वल्प योगदान देणे मला शक्य झाले, त्याचे कारण काही अगदी मूलभूत अशा मूल्यांना मी चिकटून राहू शकलो, हेच आहे. ही मूल्ये मला माझ्या आई-वडलांकडून व आजी-आजोबांकडून वारसा म्हणून मिळालेली आहेत. उदाहरणार्थ मी नेहमीच सचोटी हे एक मूलभूत मूल्य मानत आलो आहे. मग सचोटी आणि प्रामाणिकपणात काय फरक आहे? याबाबत माझा व्यक्तिशः अनुभव असा आहे की सचोटी विशेषतः व्यक्तिगत सचोटी म्हणजे

स्वतःशी प्रामाणिक असणे. जर आपण नेहमीच स्वतःशी प्रामाणिक राहिलो असू, तर इतरांबरोबर प्रामाणिकपणा राखायला फारसे अवघड जात नाही.

नंतर कामाचा भाग म्हणून आपण संपादन केलेल्या मूल्यांचे उदाहरण पाहू. प्रत्येक समाजामध्ये अलिखित नियम असतात, आणि त्यांचा परिणाम व्यक्तीच्या वागणुकीवर होत असतो. १९५०च्या दशकात मी जेव्हा आणंदला आलो तेव्हा सहानुभूतीला फार मोठे मूल्य मानणाऱ्या एका समाजात मी प्रवेश केला होता. जो संकटात असेल त्याला इतरांनी मदत करावी, असा या लोकांचा एक संकेत आहे. मी जसा त्या संकेतानुसार वागू लागलो, तसे माझ्या लक्षात आले की करता येतील अशा पुष्कळ चांगल्या गोष्टी जगात आहेत व त्यातून पुष्कळ काही साध्य करता येईल. परस्पर-संबंधांचा सुवर्णमध्यच मानता येईल, असा आणखी एक सर्वदूर पसरलेला संकेत आहे की तुमच्याशी लोकांनी जसे वागावे असे तुम्हांला वाटते तसे तुम्ही त्यांच्याशी वागा. मी जेव्हा हे अमलात आणू लागलो, तेव्हा माझी बऱ्याच लोकांबरोबर दीर्घकाळ टिकणारी अशी मैत्री जडली. या प्रक्रियेतूनच मला जाणवले की उदात्ता अंगी बाणते ती दुसऱ्यापर्यंत पोचण्याने, त्याची काळजी वाहण्याने, गोष्टी उदार मनाने वाटून घेण्याने! वडिलोपार्जित पदासारखी ती कधीच तुम्हांला आपोआप बहाल होत नाही.

मला कळालेली आणि तुलाही जी एक ना एक दिवस कळेल, अशी दुसरी गोष्ट म्हणजे— आयुष्य ही महद्भाग्याने मिळणारी एक खास भेट आहे आणि ते वाया घालवणे फार चुकीचे ठरेल. हे भाग्य जगताना आपण आपली स्वतःची जबाबदारी स्वतःच उचलायला हवी. आपल्यामध्ये ज्या काही ईश्वरदत्त देणग्या आहेत, त्यांचा पुरेपूर उपयोग करून त्यांपैकी काहीतरी हिस्सा सगळ्यांच्या हिताच्या कामी लावला पाहिजे... आणि हे सर्वांचे हित तुम्हांला रोज निरनिराळ्या रूपामध्ये भेटत राहिल. तुम्ही थोडेसे जरी आपल्याभोवती पाहिलेत, तर सर्वांच्या दृष्टीने चांगल्या अशा अनेक गोष्टी, करणारा कोणी भेटेल का म्हणून वाट पाहताना दिसतील. तुमच्या मित्राला काही मदत पाहिजे असेल, तुमच्या शिक्षकांना कोणी स्वयंसेवक हवा असेल, तुम्ही ज्या समाजात राहता त्या समाजाची काही कामासाठी, काही विशिष्ट भर तुमच्याकडून मिळावी अशी अपेक्षा असेल. तुमच्या लक्षात येईल की जे कोणी अपयशी होतात ते यश मिळत नाही म्हणून नव्हे, तर अपयश येते ते आपल्या क्षमतेप्रमाणे जास्तीत जास्त कसून प्रयत्न न केल्यामुळे! सगळ्यांच्या हितासाठी अगदी थोड्या प्रमाणात का होईना, काही भर टाकायला कुचराई केल्यामुळे!

शेवटी, तुझ्या लक्षात येईल की कोणतीही गोष्ट कधीही बिघडू शकते; आणि तसा बिघाड बहुधा होतोच. तरीदेखील, लोकांच्या जीवनाची एकूण परिस्थिती (गरिबी, आजारपण इत्यादी) आणि ते किती समाधानी असू शकतात याचा तसा काही परस्परसंबंध

नसतो. याबाबत आपणांपैकी बहुतेकांना सवय असते की जो आपल्याहून जास्त सुखात आहे (निदान तसे आपल्याला वाटते) त्याच्याशी आपली सतत तुलना करीत राहायचे, मग तो नातेवाईक असो किंवा एखादा परिचित असो! पुष्कळदा तर ही तुलना अगदी अनोळखी अशा कोणाहीबरोबर चालते. पण थोड्या बारकाईने निरखून पाहिले तर आपल्या लक्षात येईल की आपण ज्यांच्याकडे सुखी-समाधानी म्हणून पाहत होतो, ती परिपूर्णतेची केवळ प्रतिबिंबे होती, खरी परिपूर्ती नव्हती. हे एकदा कळले की मग आपण आपणाजवळ जे काही आहे ते खऱ्या अर्थाने समजून घेऊ आणि आपले मानू; जे आपणाकडे नाही त्यामागे वृथा धावणार नाही.

जाता जाता सांगतो, जर आपण दुसऱ्याला क्षमा करण्याइतके खंबीर, (चुकांनंतरही) प्रेम करण्याइतके शूर, परक्याच्या आनंदातही सार्थक मानण्याइतके उदारहृदयी, आणि व्यवस्थित वाटून घेतली तर आपणा सर्वांच्यासाठी पुरेल एवढी साधनसंपत्ती जगात आहे, हे कळण्याइतके समजूतदारपणे वागलो-जगलो, तरच आपण आपले आयुष्य सर्वार्थानी पुरेपूर जगलो असे म्हणता येईल.

तू खरोखरच हे पत्र दूरवरच्या भविष्यकाळात वाचशील, अशी मला आशा आहे; आणि त्या वाचनाने तुला आणि तुझ्याबरोबर त्यावेळी असतील त्या साऱ्यांना, आमच्या काळामधील माणुसकी मनोमन जाणवेल, अशी अपेक्षा ठेवतो.

सप्रेम तुझा

दादा

प्रिय प्रवीण,
अनेक आशीर्वाद.

आम्ही इकडे आल्याला आता दोन महिने होऊन गेले. दरम्यान तू आपल्या आजीला 'लवकर दिल्लीला परत या,' असे सांगत असल्याचे माझ्या बऱ्याच वेळा ऐकण्यात आले. आम्ही लवकरात लवकर तिकडे परतण्याच्या प्रयत्नात आहोतच. मात्र तोपर्यंत तू तुझ्या अभ्यासाचा धडाका तेवढ्याच जोराने चालू ठेवशील, अशी मला आशा आहे. म्हणजे वर्गातला नंबर तुला गमवावा लागणार नाही.

संरक्षण-उत्पादन
खात्यात प्रशासक
म्हणून काम केलेले
श्री. नायर वृत्तपत्रांतही
लिहीत असतात.

मी व माझा मोठा भाऊ- तू ज्याला 'वालिया मुथाच्चा' म्हणतोस- आम्ही दोघेही आमच्या वडिलांची अपेक्षा पुरी करण्यात कसे असमर्थ ठरलो याची गोष्ट मला तुला सांगायची आहे. आमचे बाबा काही फार शिकलेले होते अशातला भाग नाही; पण त्यांची सर्व धडपड आपल्या मुलांनी- म्हणजे मी व माझ्या भावाने- आपापल्या अभ्यासात उच्च पातळी गाठावी यासाठी असायची. त्यामुळे साहजिकच आम्ही जास्तीत जास्त वेळ अभ्यास करण्यात व्यतीत करावा, असे त्यांचे म्हणणे असे.

वडील स्वतः रोज पहाटे तीन वाजता उठत, आणि आम्हांला अभ्यासासाठी उठवत. अशा पहाटेच्या वेळी जे जे वाचावे-शिकावे ते चांगले स्मरणात राहते, असे त्यांचे आम्हांला नेहमी सांगणे असे. पण आम्हा मूर्ख पोरट्यांना त्या रास्त उपदेशाचे महत्त्व कुठले कळायला? तुला ठाऊक आहे आम्ही काय करायचो? बाबा आम्हांला उठवून, अभ्यासाला बसवून; आपल्या खोलीत गेले की आम्हांला वाचता याव्यात म्हणून आदल्या रात्रीच भंपक कादंबऱ्यांचा साठा जमवून हाताशी ठेवायचो; वर सांगितल्याप्रमाणे वडील काही शिकलेले नव्हते, त्यामुळे आम्ही वाचत बसलोय एवढे त्यांना कळायचे- काय वाचतोय हे काही लक्षात यायचे नाही. त्यांना वाटे मुले अभ्यासात अगदी गढली आहेत. आमच्या या वागण्याइतके बेजबाबदार आणि मूर्खपणाचे आणखी काही उदाहरण असू शकेल का?

शिवाय आपल्या आईच्या घरच्या शेतांची देखभाल वडिलांना करावी लागे. यासाठी त्यांना गावी जावे लागायचे; त्यामुळे ते सुमारे दोन आठवडे गैरहजर असायचे. आमची अभ्यासाबद्दलची एकंदरीत काय वृत्ती होती ती आता तुझ्या ध्यानी आलीच असेल. आम्हांला मोठा आनंद व्हायचा आणि वाटायचे की आपण हवे तसे वागायला मोकळे. वडिलांच्या माघारी आम्ही पुस्तकांना स्पर्शदेखील करायचो नाही. मित्रांकडून घरचा अभ्यास कॉपी करून घेऊन आम्ही कशीबशी शाळेत मिळणारी शिक्षा टाळायचो, एवढे आम्ही निर्दावलो होतो.

वडील गावाहून परत आले की आमचे पहाटेचे अभ्यासाचे, म्हणजेच कादंबऱ्या

वाचण्याचे चक्र पुन्हा चालू व्हायचे. आमच्या वडिलांचे आमच्यावरचे प्रेम, त्यांना आमच्याबद्दल वाटणारी काळजी, आमच्या कल्याणाची कळकळ यांची परतफेड आम्ही अशी करायची. ते आमच्यावर जी बंधनं घालायचे, ती आमच्याच हितासाठी होती हे लक्षात न घेता, आम्ही त्याबद्दल चडफडायची. आमचे वडील काही आमच्या खेळण्या-बागडण्याच्या विरुद्ध नव्हते. त्यांचा आग्रह एवढाच असायचा, या गोष्टी अभ्यासाआड येता कामा नयेत. आणि खरेच, ते आमच्या शेजारी बसून आपल्या स्वतःच्या बाळपणीच्या गोष्टी आम्हांला सांगायचे. वेळ अभ्यासात घालवून तिचा सदुपयोग करण्याऐवजी सदानूकदा आपल्याला खेळावेसे वाटायचे हे सांगून ते म्हणायचे, “मी केली तीच चूक तुम्ही करू नका आणि मोठे होऊन माझ्यासारखे गावंढळ कष्टकऱ्याचे आयुष्य पत्करू नका.” पण आम्ही कुठचे ऐकायला?

अर्थातच आमच्या या सर्व आज्ञाभंगाची आणि अभ्यासाची हेळसांड करण्याची किंमत आम्हांला वार्षिक परीक्षेच्या वेळी भरायला लागायची. बरोबरच्या वर्गामित्रांना उत्तम पातळीचे यश व क्रमांक मिळायचे, आम्ही मात्र कसेबसे तळ खरडून पासाचे मार्क मिळवायचे. आम्ही परत आलो की वडील मोठ्या कुतूहलाने विचारायचे, “पहिला नंबर कोणाचा आला? दुसरे कोण आले?” आणि आमच्या माना शरमेने खाली जायच्या. पण आम्हांला आमच्या वडिलांच्या डोळ्यांतील वेदना, निराशा आणि शेवटी येणारा खिन्न भाव कधी दिसू शकला नाही.

सुदैवाने वये वाढली तसे वडील जे काही आम्हांला करायला लावत होते, ते आमच्याच भल्यासाठी होते याचे भान आम्हांला आले. आणि शालान्त परीक्षेच्या आधीच्या काही दिवसांत आम्ही जरा कंबर कसली व कसून अभ्यासाला लागलो. त्यामुळे आम्ही तेव्हा बऱ्यापैकी पास होऊ शकलो.

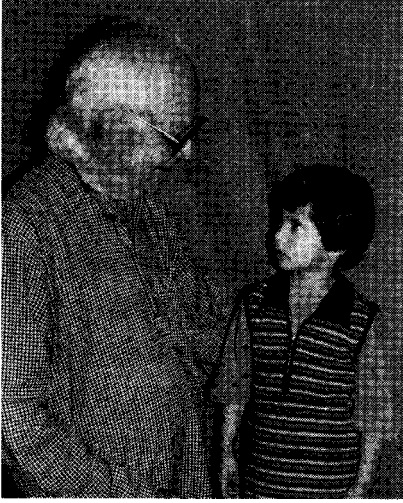
लाडक्या पोराने, हे सारे मी तुला एवढ्याचसाठी सांगतो आहे की आम्ही जसे मूर्खपणाने वागलो तसे तू वागू नयेस. विशेषतः आजकालच्या दिवसांत स्पर्धा इतकी तीव्र झाली आहे की जर तुम्ही सातत्याने कष्ट केले नाहीत, तर तुम्हांला आयुष्यात यश मिळवणे मोठे अवघड जाईल. मलादेखील आता वाटते, मी जर थोडा आज्ञाधारकपणे वागलो असतो तर... तर माझ्या कर्तृत्वामुळे माझ्या वडिलांचे डोळे अभिमानाने चमकताना मला पाहायला मिळाले असते. तो आनंद तू मला आजपर्यंत देत आला आहेस, आणि याचप्रमाणे देत राहशील, अशी मला आशा आहे.

तू आपल्या या आजोबांच्यापेक्षा अधिक शहाणे झाले पाहिजेस, आपल्या आईपेक्षा अधिक उंच पातळीवर पोचले पाहिजेस. या कामी माझ्या सदिच्छा तुझ्या पाठीशी आहेत.

सप्रेम तुझाच,
आजोबा

प्रिय ज्योती,

तू परवा दिवशी १३ वर्षांची होशील. मला यावेळी वाटले की तुला संगणकावरून 'मेल' पाठवण्याऐवजी किंवा तुझ्याशी व्हिडियोफोनवरून बोलण्याऐवजी तुला हाताने लिहिलेले पत्र पाठवावे. काल मी बागेत फिरायला गेलो होतो. तू दोन वर्षांहून थोडीशीच मोठी होतीस त्या दिवसांपासून आपण ज्या बागेत फिरायला जात होतो, त्याच 'फुवारा पार्क' मध्ये! तुला आता कदाचित आठवणार नाही किंवा कदाचित आठवेलही; कारण

नंतरसुद्धा तू जेव्हा जेव्हा मला भेटायला इकडे आली आहेस, तेव्हातेव्हा आपण हा फिरण्याचा कार्यक्रम अनेकदा केला आहे. माझ्या मनात त्यामुळे स्मृतींचा एकच कल्लोळ उडाला, एवढा की मला वाटले या आठवणींपैकी काही आठवणी तुझ्या या तेराव्या वाढदिवशी तुझ्याबरोबर वाटून घ्याव्या.

तू नुकतीच जेमतेम चालायला शिकली होतीस. आपण पावसाळ्यातल्या पहिल्या पावसानंतर प्रथमच बागेत फिरायला गेलो. त्या दिवशी तुला 'गांडूळ' म्हणजे काय याचा शोध लागला. मी तुला सांगितले की त्यांना हिंदीमध्ये 'केंचुआ' म्हणतात. तू बोल-बोल म्हणता म्हणता ते नाव पाठसुद्धा करून टाकलेस. तू बराच काळ त्यांच्यामागे फिरूनही हे 'प्राणी' येतात कुठून हे तुला कळत नव्हते. मग तुला जमिनीत अनेक छोटी छोटी भोके दिसली, त्यांच्याभोवती छोटे छोटे चिखलाचे गोल गोळे होते. हे पाहून तुला अधिक कुतूहल वाटले.

एक बिनीचे शास्त्रज्ञ असलेले यश पाल शिक्षणतज्ज्ञ म्हणून अतिशय कार्यरत व लोकमान्य आहेत. त्यांनी हेतुतः जणू काही २००८ सालच्या जगात आपण नातीला कसे पत्र लिहू अशी कल्पना करून हे पत्र लिहिले आहे.

मग आपण एक टोकदार काडी घेतली व या भोकांपैकी एका भोकाभोवती खणायला सुरुवात केली. मग तुला प्रथम त्यांतल्या एकात 'केंचुआ' असल्याचा शोध लागला. तू त्या भोकाभोवतीच्या चिखलाच्या गोल गोळ्यांबद्दल विचारलेस. मला त्यावेळी बराच विचार करून, तुझ्या समाधानापुरते कामचलाऊ उत्तर द्यावे लागले होते. गांडुळांना त्यांचे अन्न जमिनीमधून मिळते— ती चिखल गिळत राहतात, त्यातून ती त्यांच्या शरीराला योग्य तेवढेच घेतात आणि खाल्लेल्यापैकी बराच मोठा हिस्सा छोट्या-छोट्या गोळ्यांच्या रूपातून बिळाबाहेर भोवती टाकून देतात, कारण या गोळ्यांनी आपली छोटीशी घरे भरून जाऊ नयेत अशी त्यांची इच्छा असते. आजपर्यंत तरी हेच गांडुळांच्याबाबतचे बरोबर स्पष्टीकरण असावे अशी माझी समजूत आहे. खरे तर, याखेरीज, आणखी काय असू शकेल हे मला माहिती नाही.

तुझ्यामुळे मी इतरही बऱ्याच गोष्टी शिकलो आहे. किंवा असे म्हणू या की ज्यांच्याबद्दल माझे कुतूहल बाळपणापासून तसेच अतृप्त राहिले होते, ज्या गोष्टी मला

अद्याप रहस्यमयच राहिल्या होत्या, अशा बऱ्याच गोष्टींबद्दल तू मला विचार करायला लावलास. 'प्रत्येक गोष्ट समजलीच पाहिजे असे नाही' असा बहुसंख्य प्रौढ माणसे विचार करतात आणि तो मान्यही करून टाकतात. मीही त्यांतलाच एक होऊ लागलो होतो. पण आपल्या बागेतील सहली चालू झाल्या आणि तू त्यातील अधिक चौकस भागीदार झालीस. मी ज्या गोष्टींकडे काणाडोळा करायला शिकलो होतो, त्या गोष्टी तुझ्या लक्षात आल्या. फुले आणि त्यांच्या रंगांनी तसेच पानांच्या विविध आकारांनी तुझे कुतूहल सळसळून उठू लागले. तुला फक्त विविध आकारांचेच नव्हे तर ज्या बारीकसारीक वेगवेगळ्या तपशिलांनी प्रत्येक पान बनवलेले असते, त्यांचेही अप्रूप होते. बागेतून नानाविध फुलांचे आणि पानांचे नमुने आपल्या दादीला भेट देण्यासाठी आणायला तू कधीच विसरली नाहीस.

मला तोही प्रसंग आठवतो, नॉयडाच्या सेक्टर १५ ए मधील रस्त्याकडेला भरपूर वाढलेल्या लिंबाच्या झाडांवरील निंबोळ्या तोडण्यासाठी तू माझ्या खांद्यावर चढायचा हट्ट धरला होतास. तुला नुकतेच कळले होते की आरोग्यासाठी विशेषतः दादाजींच्या विशिष्ट प्रकारच्या (बॉर्डरलाइन) मधुमेहावरील उपचारांसाठी कडूनिंब फार चांगला असतो. तू प्रथम ओळखायला शिकलीस ते झाड होते कडूनिंबाचेच. बागेमधील झाडांवरची फुले खुद्द नयेत हे तू फार लवकर शिकलीस; त्यामुळे तू जमिनीवर गळून पडलेली फुलेच हुडकायचीस, आणि जेव्हा तुला खूपच फुले फुलल्याचे आढळे अशा अगदी अपवादात्मक वेळीच तू झाडावरची फुले खुडायचीस. त्याचप्रमाणे निरनिराळ्या प्रकारच्या बिया आणि रस्त्यावर, जमिनीवर पसरलेल्या शेंगांसाठीही तुझी नजर लवकर तयार झाली होती; आणि घरी येताना तू नेहमीच बियाणांचा चांगला साठाच घेऊन यायचीस.

ज्या दिवशी तुला पहिल्यांदा फुलपाखरू दिसले, तो दिवस तर मला कधीच विसरताच येणार नाही. तू त्या फुलपाखरामागे बरीच लांबपर्यंत पळालीस, मग तुला नानाविध रंगांची बरीच आणखी फुलपाखरे दिसली. तू फुलपाखरे पकडली मात्र नाहीस. आपण कधीच फुलपाखरे पकडण्याचे जाळे बनवले नाही. आपणा दोघांनाही फुलपाखरे पकडणे ही काही फारशी चांगली गोष्ट आहे असे वाटले नाही. मला त्या दिवसांत वाटू लागले होते की तू चांगली प्राणिशास्त्रज्ञ, वनस्पतिशास्त्रज्ञ किंवा जीवशास्त्रज्ञ होशील. तुला वनस्पतिशास्त्र आवडते, हे मला चांगले माहिती आहे. पण मला असेही आढळले की तुझी खगोलशास्त्राबद्दलची ओढही काही कमी नाही. शिवाय चित्रे काढणे आणि नृत्याची हौस आहेच. तुझे हे सारे गुण तू छोटीशी बाहुलीसारखी छोकरी होतीस, तेव्हापासूनच मला दिसू लागले होते.

माझ्या व्यावसायिक कामाचा भाग म्हणून मी खगोलभौतिकी आणि खगोलशास्त्रामध्ये बराच रस घेतला होता. पण आकाशातील विविध तारकामंडळे, ग्रह

आणि तारे ओळखण्याबाबत मी कधीच फारसा तरबेज नव्हतो. तू मात्र पुष्कळच लवकर संध्याकाळच्या आकाशातील शुक्र तारा, लालबुंद चेहऱ्याचा मानला जाणारा मंगळ आणि गुरु हे ग्रह ओळखू लागली होतीस. 'आपले' शुक्र व मंगळ आणि 'नटखट' चंद्रामामा यांना अभिवादन केल्याशिवाय तू अंधरुणाला पाठ लावायला तयार नसायचीस. चंद्र खट्याळ यासाठी की तो सदैव आकार बदलत राहतो. तुला कुतूहल वाटत असलेल्या एका तेजस्वी ताऱ्याचे नाव मला सांगता न आल्याबद्दल तू माझी हजेरी घेतली होतीस, हे मला चांगले आठवते. 'आता जाऊ दे, पण पुढच्या वेळी बंगलोरला गेल्यावर ही माहिती करून घ्यायला चुकू नका,' असे तू मला बजावले होतेस. आणि खरोखरच इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ अँस्ट्रोफिजिक्स, बंगलोर येथे खगोलशास्त्रज्ञांच्या एका परिषदेला नंतर मी गेलो असता मला तुझे हे सांगणे आठवले. पण मला जेव्हा दिसून आले की तिथे आलेल्या बहुतेकांची अवस्था माझ्यापेक्षा फारशी वेगळी नव्हती, तेव्हा मोठी मजा वाटली. विशेष म्हणजे खगोलशास्त्राचे मोठे जाडे विद्वत्तापूर्ण अभ्यासलेख प्रकाशित करणाऱ्या ह्या मंडळींची खुद्द आकाशाशी फारशी गाढ ओळख नव्हती.

पण या साऱ्या झाल्या जुन्या काळच्या आठवणी! आपण थोडेसे सध्याचे इथल्या गोष्टींबाबत बोलू या का? तू छोटी होतीस, तेव्हा तुझ्या वयाची असूनही शाळेला जाऊ शकत नसलेली अनेक मुले होती. कारण त्यांचे आईबाबा खूप गरीब होते. अनेकदा जे मूल शाळेत असायला हवे ते पोटासाठी कामाला लागले होते. या परिस्थितीबद्दल अनेक लोक अतिशय अस्वस्थ होते. शेवटी आपल्या लोकसभेने कायदा पास केला की शाळेला जाणे हा मुलाचा मूलभूत हक्क आहे. तू मूलभूत हक्कांबद्दल वाचले आहेस का? मूलभूत म्हणजे पायाभूत, एखाद्या गोष्टीचा अगदी अत्यावश्यक अविभाज्य घटक. आता नव्याने पास झालेल्या कायदानुसार कोणत्याही मुलाचा शिक्षण घेण्याचा हा हक्क, अगदी त्याच्या स्वतःच्या आईवडिलांच्या हातूनदेखील हिरावला जाता कामा नये. जर शिक्षण पुरवण्यामध्ये आईवडिलांची गरिबी आड येत असेल, तर शिक्षण विनाशुल्क देण्यात आले पाहिजे. जर मुले दूरवर अंतरावर राहतात, हा शिक्षणाआडचा अडसर असेल; तर त्यांच्या वाड्यावस्त्यांजवळ शाळा बांधल्या गेल्या पाहिजेत. या गोष्टी आता देशभर मान्य करण्यात आल्या आहेत. मुलांचे शिक्षण हे बंदुका, बाँब किंवा लढाऊ विमाने बनवण्याहून अधिक महत्त्वाचे आहे, हे लोकांना पटण्याकरता कित्येक वर्षे जावी लागली.

तू हे ऐकलेच असशील की तुझ्या त्या लाडक्या मंगळावर सध्या काही मानवांची वस्ती आहे. ते अर्थातच आपल्या पृथ्वीवरूनच तिकडे गेलेले आहेत. ते कृत्रिम वातावरणात बंद घुमटांखाली राहतात, कारण मंगळावर हवा जवळजवळ नाहीच म्हटले तरी चालेल. मंगळाभोवतालचे वातावरण एवढे विरळ आहे की त्यामुळे तेथे रात्री कडाक्याची थंडी पडते, आणि दिवस कमालीचे गरम असतात. आपल्या पृथ्वीभोवतीदेखील जर दाट

संरक्षक वातावरणाची दुलई लपेटलेली नसती, तर आपली पृथ्वी पण मंगळासारखीच उजाड झाली असती. तुला माहितीच आहे की आपले वातावरण मानवाच्या श्वासोच्छ्वासासाठी जरूर तो प्राणवायू पुरवते. त्याच्याच दुलईसारख्या गुणधर्मांमुळे आपल्या ग्रहावरील तापमान सुसह्य अशा पातळीवर राहू शकते. (याबाबत आपण किती सुदैवी आहोत नाही?)

काही लोकांनी मंगळाला पृथ्वीप्रमाणे बनवण्याचा एक दीर्घ मुदतीचा प्रकल्प हाती घेतला आहे. यामध्ये तेथील ध्रुवीय प्रदेशातील बर्फरूपाने अडकून पडलेले पाणी मुक्त करून घ्यावे लागेल, मग गवत, वनस्पती आणि बऱ्याच इतर गोष्टी पिकवायच्या आहेत. हा प्रकल्प पुरा व्हायला काही शतके लागणार आहेत. मला तरी व्यक्तिशः असे वाटते की बिचाऱ्या मंगळाला आहे तसे राहू द्यावे, आणि इथे पृथ्वीवरील प्रत्येकाचे जीवन सुखी होईल, अशी परिस्थिती निर्माण करण्यावर लक्ष केंद्रित करावे.

तुला आठवते का, काही वर्षांपूर्वी जग अगदी महायुद्धाच्या अगदी खाईजवळ जाऊन ठेपले होते ते? मला वाटते तुमच्या शाळेत याबद्दल काहीतरी चर्चा नक्कीच झाली असणार. एका प्रगत औद्योगिक राष्ट्रातील एक माथेफिरू सेनाधिकारी एक प्रचंड अणुबाँब विमानातून घेऊन पळाला. त्याचा इरादा ह्या अस्त्राचा प्रयोग मॉस्कोवर करण्याचा होता. नशिबाची गोष्ट म्हणजे, आपल्या लक्ष्यापासून दोनशे किलोमीटर्स आधीच तो एका सोसाट्याच्या वादळात सापडला आणि त्याचे विमान कोसळले. बाँबचा स्फोट झाला नाही, कारण त्याने अद्याप तो 'आर्म' (कार्यप्रवण) केला नव्हता. पण जर त्या बेताप्रमाणे मॉस्कोचा विध्वंस झाला असता, तर कोणा ना कोणा रशियन लष्करशाहाने काही बटणे दाबली असती, आणि आण्विक अस्त्रे असलेली रशियन क्षेपणास्त्रे वॉशिंग्टन, बीजिंग आणि टोकियोवर जाऊन कोसळली असती. हे सारे त्या त्या देशांच्या सरकारांच्या संमतीने झाले होते की नाही, याचा विचार न करता! ज्या देशांवर या प्रतिहल्ल्याचा परिणाम झाला असता त्यांनी पाणबुड्या आणि इतर ठिकाणांहून डागता येणाऱ्या तेवढ्याच संहारक अशा भयानक बाँबचा हलकल्लोळ उडवून दिला असता. या सर्व महासंहारात— जरी तो पृथ्वीवरील प्रत्येक जिवाला नामशेष करण्याआधी थांबला असता, तरी— लाखो, कोटी लोक मरण पावले असते; काही तात्काळ, तर कित्येक रेंगाळणाऱ्या आजारांनी, नंतर मेले असतेच!

हजारो अण्वस्त्रे बनवावीत व साठवून ठेवावीत अशा मताचे आजवर जे लोक होते तेही या घटनेमुळे इतके काही घाबरले की त्याचमुळे अण्वस्त्रे नष्ट करून टाकावी अशा मोठ्या चळवळीने उचल खाल्ली.

हे पत्र जरा जास्तच जुन्या स्मृतींना उजाळा अशा स्वरूपाचे झाले आहे, असे माझ्या लक्षात आले. तू कदाचित म्हणशील हा छुप्या पद्धतीने उपदेशाचे डोस पाजण्याचाच एक प्रकार आहे.

तू आजच्या या दिवसांत वावरते आहेस आणि तरुण आहेस ही तुझ्या दृष्टीने मोठ्या

भाग्याची गोष्ट आहे. तुझे भवितव्य मोठी विलक्षण उत्सुकता वाटावे असे आहे. शांततामय जग आणि आणि आव्हान वाटतील अशा इतरही अनेक गोष्टी साध्य करायच्या आहेत. अरे, मी विसरण्याआधीच सांगतो, उद्याचा वाढदिवस मौजेचा जावा, यासाठी माझ्या आणि तुझ्या दादीच्या शुभेच्छा. आणि मला अगदी जाता जाता आठवले, उद्या तू 'टीन-एज'मध्ये प्रवेश करणार आहेस. आणि मला आठवते त्याप्रमाणे तू जेव्हा इंग्रजी आकडे शिकलीस तेव्हा तुझे अंकगणन असे चालायचे— नाइन, टेन, एलेव्हन, ट्वेल्व्हटीन, थर्टीन, फोर्टीन... ह्या तुझ्या मोजणीपद्धतीने पाहिले तर तू आता वर्षभर 'टीन-एज'मध्ये पोचलेलीच आहेस. जाता जाता, आपण ठरवून घेतले होते त्याप्रमाणे, आपली एकआड एक पत्रे आपण हिंदीत पाठवायची होती. तेव्हा आता हिंदी पत्राची पाळी तुझी!

गुलू चांगला खेळाडू बनत चालला आहे. फुटबॉल हा त्याच्या प्रेमाचा विषय आहे. तुझी आई व पपा दोघांचीही तब्येत चांगली आहे, तुझी दादीदेखील मजेत आहे. आम्ही सगळेच तुझी येथे आठवण काढतो व तुझ्या येत्या सुटीची आपण वाट पाहत आहोत असे साऱ्यांनी सांगितले आहे. मग आपण सगळी मिळून कुठेतरी जाऊ, कदाचित अनिल भैय्याबरोबर! अनिल भैय्या अमेरिकेहून खास इकडे सहल काढत आहे. आणि ही सहल जास्त खास अशासाठी आहे की त्याने एकट्याने एका छोट्या विमानाने वाटेत अनेक देशांतील छोट्या-छोट्या ठिकाणी थांबत थांबत प्रवास करायचे ठरवले आहे, तुझ्या दादीला वाटते, या वयात अनिलने (तो आता पन्नाशीचा झाला) हा उद्योग करणे वेडेपणा आहे. वेडेपणा अशासाठी, अशा प्रकारे तो प्रवासात एक आठवडा घालवील, त्याऐवजी नेहमीचे साधे विमान पकडून तो दोन तासांत दिल्लीला पोचू शकला असता. पण तू म्हणतेस त्याप्रमाणे, काही पागल माणसे खास चांगली असतात! आणि तूदेखील तशीच आहेस, म्हणून तर मला एवढी आवडतेस.

पण काय गं, तुला अजूनही हेलिकॉप्टर-चालकच व्हायचेय? उंच अंतराळातून जाणारे विमान चालवायचे नाहीये? मला माहिती आहे, तुला चित्रकारही व्हायचे आहे, नृत्यही करायचे आहे, जीवशास्त्रज्ञ व्हायचेय आणि खगोलशास्त्रज्ञदेखील! का नाही? तू हे सगळे एकाच वेळी असू शकतेस, लिओनार्दो दा विंचीप्रमाणे!

तुझा सप्रेम,
दादा

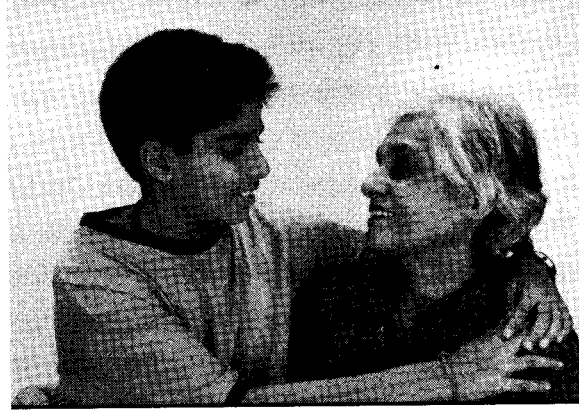
४ ऑक्टोबर २००८

प्यारे झैन,

तू आपल्या आई-बाबांकडे पॅरिसला परत निघून गेलास आणि आम्ही आपले इकडे तुझी आठवण काढतो आहोत. आम्हांला खूप चुकल्यासारखे होते आहे.

तुझा विमानप्रवास सुखरूप पार पडला ना? पॅरिस हे फारच छानदार शहर आहे, तिकडे तुम्ही प्रत्येकजण उबदार आणि लख्ख सूर्यप्रकाशाने न्हालेल्या वसंताच्या प्रतीक्षेत

असाल. एवढ्या लहान वयात तुला असे देशी-विदेशी हिंडायला मिळते आहे म्हणून तू खरोखरच फार सुदैवी मुलगा आहेस, असे म्हटले पाहिजे.

श्रीमती खुस्रो या नॅशनल बुक ट्रस्टमध्ये इंग्रजीच्या सहसंपादिका होत्या.

इथून जाण्यापूर्वी तू आपले खानदान आणि एकूणच इतिहासाबद्दल एवढे प्रश्न विचारत होतास, की मला वाटले, नेहमीप्रमाणे मायेच्या

गोष्टींनी भरलेल्या पत्रात मी आणि तुझ्या नानांनी हैदराबादमधील आमचे पूर्वीचे दिवस कसे घालवले आणि तेव्हाचे वातावरण कसे होते, याबद्दल तुला लिहून कळवावे.

तुला हे तरी माहिती होते का की तुझे नाना व मी आम्ही दोघे हैदराबादेतच लहानाचे मोठे झालो? त्या दिवसांच्या आठवणींचा आता नुसता दरवळ राहिला आहे. आमच्या बाळपणाच्या आठवणी... स्मृती आणि त्यांबरोबर धुक्यात तरळणाऱ्या धुरकट छटेची मनःचित्रे... स्वप्नातले शहर, धुक्याने वेढलेली तळी, काळ्या पाषाणाच्या टेकड्या आणि गुलाबी मनोरे, सूर्याच्या उन्हात चमकणारे घुमट व त्यांच्याभोवतीचे छोटे मिनार...

पण आम्ही काही नेहमीच हैदराबादला राहत नव्हतो. माझा जन्म मुंबईचा आणि वयाच्या सहाव्या वर्षापर्यंत मी तिथेच राहिले. माझे वडील उस्मान सोभानी हे एका मोठ्या व्यापारी कुटुंबापैकी होते. माझे आजोबा, माझे काका व वडील हे कापसाच्या धंद्यात होते. त्यांच्या कापसाच्या मिल्स होत्या, त्याचप्रमाणे कापसापासून कापड बनविण्याच्या गिरण्याही होत्या. मी पाच वर्षांची असताना गांधीजींना भेटले आहे. त्या दिवसांत गांधीजी जुहूला येऊन आपल्या एका सहकाऱ्याकडे राहत असत. माझ्या वडिलांचे त्या

सहकान्याशी पुष्कळच सख्य होते. एके दिवशी बाबा मला म्हणाले, 'मी तुला एका मोठ्या माणसाला भेटायला घेऊन जाणार आहे.' मग त्याच दिवशी दुपारी आईने मला सजवले, नट्टापट्टा करून दिला; आणि मी माझ्या वडिलांच्याबरोबर मोठ्या दिमाखाने आणि उत्सुकतेने चालू लागले. आम्ही जेव्हा जुहूला पोचलो तेव्हा किनाऱ्यापाशी एक मोठी बोट होती. आम्ही त्या बोटीपाशी पोचलो तर तेथे एक हसतमुख, जरा स्थूलशा बाई दिसल्या. त्या सरोजिनी नायडू होत्या असे नंतर कुणीसे मला सांगितले. तेवढ्यात 'बापू आले, बापू आले' असे कोणीतरी म्हणालेले मी ऐकले. माझ्या वडिलांनी माझ्या खांद्यावर हात ठेवून मला पुढे केले आणि ते मला म्हणाले, 'बापू को प्रणाम करो'. मी मान वर करून पाहिले तर गोल काचांचा चष्मा घातलेला व मोठ्या कानांचा, धोतर नेसलेला एक म्हातारा माणूस माझ्याकडे पाहून हसत होता. मी वर पाहताच त्यांनी आपला हात पुढे केला आणि ते म्हणाले, 'तुझे पैसे कुठे आहेत?' मी यावर थोडी मागे हटले आणि जरा नाखुषीनेच म्हटले, 'पैसे तर नाहीत बुवा.' मग माझ्या बाबांनी माझ्या हातात एक चार आण्यांचे नाणे ठेवले आणि ते मला म्हणाले, 'हे दे बापूंना'.

बापूंसारखा एवढा मोठा माणूस माझ्यासारख्या छोट्या मुलीकडे पैसे का मागतो, असे नंतर मी बाबांना विचारले, तेव्हा बाबांनी मला समजावून सांगितले की ते 'हरिजन फंडा'साठी पैसे जमवताहेत. जे लोक दारिद्र्यामध्ये राहतात आणि ज्यांना निवारा, शिक्षण आणि काम करायची इतरांबरोबरीने संधी मिळत नाही, त्यांना आपण मदत केली पाहिजे, त्यांची अशी शिकवण आहे. गांधीजी जेव्हा मुंबईला आले, तेव्हा त्यांनी ठरविले की आपल्याला मुंबईच्या व्यापारी समाजाच्या मदतीची गरज आहे; या लोकांनी स्वातंत्र्य-लढ्यामध्ये मदत केली पाहिजे. त्यांनी गिरणी मालकांना आणि कापड व्यापाऱ्यांना फक्त भारतीय कापड विका आणि ब्रिटिश मालावर बहिष्कार टाका असे सांगितले. मुंबईचे गिरणीमालक तोपर्यंत आयात केलेले सूत वापरत असत. म्हणून गांधीजींनी या लोकांना १९१९ ते १९२१च्या दरम्यान असहकारितेची चळवळ बळकट करायला सांगितले. हजारो मुस्लिम, पारशी व हिंदू व्यापाऱ्यांनी हे म्हणणे शिरोधार्य मानले आणि ते चळवळीत सामील झाले. याच वेळी माझे काका ओमर सोभानी आणि माझे बाबा गांधीजींच्या प्रभावाखाली आले. आमच्या अखळ्या कुटुंबाने एक मोठी शेकोटी पेटवली आणि ब्रिटिश बनावटीचे कापड, सूट वगैरे सर्व वैयक्तिक कपडे आणि आमच्या गिरण्यांमध्ये बनलेले कापड या शेकोटीत जाळून टाकले!

मुंबईला मी माझ्या आई-बाबांच्याबरोबर समुद्राकाठी एका प्रशस्त घरात राहत असे. मी सेंट ॲन्स कॉन्व्हेंटमध्ये शिकायची. युद्ध चालू असल्याचे त्या दिवसांत आम्हांला सांगण्यात आल्याचे मला आठवते. माझे वडील घराभोवती रोज चक्कर मारायचे. सगळ्या खिडक्यांच्या काचा आधीच काळ्या रंगाने रंगवल्या होत्या किंवा त्यांना काळे पडदे लावले होते; यातूनही ज्या खिडक्यांतून प्रकाशाची तिरीप यायची, त्या खिडक्या वडील घट्ट बंद

करत जायचे. असा कडक 'ब्लॉक-आऊट' होता.

मला आठवणारी दुसरी गोष्ट म्हणजे साऱ्या मुंबईभर रंगीबेरंगी दिव्यांची रोषणाई केलेली होती आणि शोभेची दारू उडविली जात होती. रात्री माझ्या मोठ्या बहीण-भावाबरोबर ही सारी रोषणाई व दारूकाम पाहायला जाण्याची मला परवानगी मिळाली होती. दुसरे महायुद्ध संपले होते, त्याचा हा विजयदिन होता.

१९४४ मध्ये आम्ही हैदराबादेला स्थलांतर केले. आम्ही आता राहायचो ते घर एका उंच टेकडीवर होते. त्याच्याभोवती लांबरुंद पसरलेली प्रशस्त अशी बाग होती, घनदाट छायेचे पुरातन वृक्ष होते. या घराला अनेक प्रशस्त सज्जे होते, त्या सगळ्यांवरून समोर हुसेन-सागर तलावाचे पाणी पसरलेले दिसायचे. याच तलावाने हैदराबाद व सिकंदराबाद ही जुळी शहरे विभागली गेली आहेत.

आमच्या घराच्या पलीकडच्या बाजूला एक प्रचंड पाषाण उभा दिसायचा. ही शिळा पाहून सिंहाच्या मस्तकाचा आभास व्हायचा. ही शिळा मौशी डे नावाच्या एका कलाकाराने रंगवली होती. हैदराबादला येऊन तो अशी विलक्षण निसर्गचित्रे रंगवायचा. दख्खन हेच आता आपले निवासस्थान बनवलेल्या फिरस्त्या, रंगीबेरंगी बंजारी जमातीचेही त्याने अप्रतिम चित्रण केले आहे.

रोज सकाळी मी एका छोट्या काळ्या गाडीतून टेकडीच्या उतारावरून खाली असलेल्या माझ्या शाळेत जात असे. शाळेचे नाव होते मेहबूबिया गर्ल्स स्कूल. शाळेच्या पहिल्या दिवशी मुख्याध्यापकांना भेटायला जाताना मी वडिलांचा हात धरून गेले होते, असे मला आठवते. आम्ही शाळेत पोचलो. मी वर पाहिले तर एक खूप उंच, निळ्या डोळ्यांच्या इंग्लिश बाई समोर उभ्या होत्या. माझ्याकडे पाहून स्मित करून त्या म्हणाल्या, 'उद्यापासून शाळेला यायला सुरुवात करायची. तू बेलाशक कुर्ता-पैजामा किंवा सलवार-कमीझ घालून ये, फ्रॉकच पाहिजे असे नाही. तुला शाळा आवडेलसे मला वाटते.' जर भारतीय मुलींना आधुनिक शिक्षण द्यायचे असेल तर ते त्यांच्या अंगवळणी पडलेल्या चालीरीती व परंपरांच्या चौकटीतूनच द्यावे लागेल, असे त्या सुजाण व चाणाक्ष स्त्रीच्या लक्षात आले होते. आपल्या या श्रद्धेच्या आणि शैक्षणिक क्षमतेच्या जोरावर मिस लिननेल यांनी एक अपूर्व अशी शिक्षणसंस्था उभी केली होती.

आम्ही तिथे कायकाय शिकलो असू याचा विचार करताना, त्यात बहुधा एक मूल्यदृष्टी असावी, तारतम्याची जाण असावी, असे मनात येते. बरोबर काय-चूक काय हे ओळखता येणे, त्यानुसार स्वतःला शिस्त लावता येणे, ही एक फार मोठी गोष्ट आहे. चांगली अभिरुची आणि उत्कृष्टता यांची जाण येणे, या तिथे शिकलेल्या गोष्टी असाव्यात.

या सुमारास, तुझे नाना पण हैदराबादेत शाळेत शिकत होते. त्यांच्या कुटुंबाची मुळे दख्खनमध्ये फार खोलवर रुजलेली होती. ते परंपरेने मध्यमवर्गीय होते, पण त्यांच्यापैकी बहुतेक सगळे लोक विद्वान, पंडित, शिक्षणक्षेत्रातील वा प्रशासनातील अधिकारी होते.

तुझे नाना अगदी लहान असताना त्यांच्या आईने त्यांना वाचायला शिकविले. त्यासाठी त्यांच्या आईने छोट्या कार्डावर अक्षरे काढून ती रंगवली व त्यांच्यासमोर ठेवली, त्यावरून ते अक्षरे शिकले. राज्यामधील 'मदरसा-इ-एलिया' या मुलांच्या अग्रगण्य शिक्षणसंस्थेत ते जेव्हा दाखल झाले, तेव्हा त्यांना कुटुंबाच्या एका स्नेह्याबरोबर मुख्याध्यापकांकडे पाठवण्यात आले. मुख्याध्यापकांनी जेव्हा त्यांना नाव विचारले, तेव्हा हे म्हणाले 'खुस्रो'— अर्थात तेच नाव शाळेच्या रजिस्टरमध्ये नोंदण्यात आले आणि पुढे प्रचारातही आले. वास्तविक ते त्यांच्या आईने त्यांना ठेवलेले लाडके नाव होते. त्यांच्या खानदानाचे आडनाव खरे तर हुसैनी असे होते.

पहिली काही वर्षे त्यांना इंग्रजी शिकण्यासाठी खूप झटापट करावी लागली. पण एकंदरीत त्यांनी खूप कसून मेहनत घेतली, आपल्या आयुष्याला शिस्त लावली आणि सर्वच विषयांत चांगले प्रावीण्य मिळवले. मॅट्रिक्युलेशन परीक्षेत ते साऱ्या राज्यात पहिले आले होते. याखेरीज, तुझ्या नानांनी आयुष्यभर गरीब आणि सामाजिकदृष्ट्या मागासलेल्यांसाठी कळवळा दाखवला आहे.

हैदराबादमध्ये त्यांचे कुटुंब त्यांच्या आजोबांच्या काळात बांधलेल्या आणि अतिशय सुंदर प्रकारे रचना केलेल्या घरात राहत असे. बांधकामामध्ये संपूर्णपणे इटालियन मोझेक टाइल्स आणि ग्रीक धर्तीचे स्तंभ वापरून तुझ्या नानांच्या आजोबांनी (आईच्या वडिलांनी) स्थानिक गवंड्यांच्या व बांधकाम मजुरांच्या हातून त्याची उभारणी केली होती, ही त्या घराची खासियत होती.

आजोबा निझामाकडे मालमत्ताविषयक काम करत आणि त्यांना 'दस्तगीर नवाझ जंग' असा किताब देण्यात आला होता. ते अतिशय सहृदय, उदारमनस्क गृहस्थ होते; आणि त्यांना काव्य आणि त्यांतील आध्यात्मिक भावना यांची सखोल रुची होती. निरनिराळे कवी, लेखक व संगीतकार त्यांच्या भेटीस घरी येत व त्यांच्यासोबत वारंवार मुशायरे झडत असत.

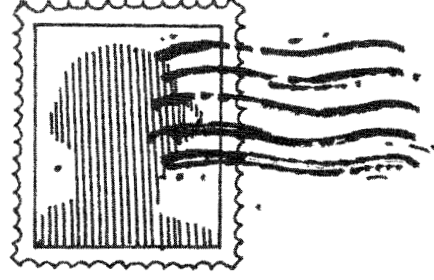
हैदराबादमधील आयुष्य शांत, सुसंवादी आणि सुसंस्कृत होते. श्रीमंत असोत की गरीब, सौजन्यपूर्ण व अदबशीर वर्तणूक ही साऱ्यांचीच जीवनशैली होती. लोकांना परस्परांच्या प्रथांची आणि त्यातील कर्मकांडांची माहिती होती. उदाहरणार्थ, मोठ्या राजेशाही ढंगाने आणि छानदारपणे आयोजन केलेल्या मेजवानीने होळी साजरी व्हायची. त्यासाठी तेसूची फुले बुडवून रंगीत केलेल्या पाण्याने छोटे हौद भरून ठेवले जायचे आणि रंगाने भरलेल्या पिचकान्या पाहुण्यांच्या हातात रंग खेळण्यासाठी दिल्या जायच्या.

आता मी हे पत्र थांबवते झैऩ, आणि तू खुशाल आपल्या कॉम्प्युटरकडे परत जाऊ शकतोस! आजकाल कॉम्प्युटर हा परवलीचा शब्द झाला आहे आणि तू त्यामध्ये तज्ज्ञ बनतो आहेस याचा मला आनंदच आहे. पण त्याचबरोबर पत्रे लिहिणे, आणि आपल्याला कुणाचे पत्र येणे या दोन्ही गोष्टींत एक वेगळीच खुमारी आहे. त्याचा अनुभव तुला काळाबरोबर येईलच.

तुला लाखलाख शुभेच्छांसह

सप्रेम तुझ

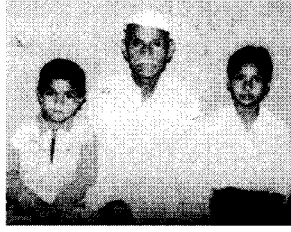
नानू

प्रिय चेतन व मोहिनी,
अनेक आशीर्वाद.

मी हे भलतेच काय ऐकतो आहे? तुम्ही दोघे शाळेला जात नाही म्हणे? हे काही खरे नाही. शाळेला जाणे, शिक्षण घेणे हे महत्त्वाचे आहे. नाही तर मग तुम्ही पण माझ्यासारखे निरक्षर राहाल. तुमच्यासाठी हे पत्रदेखील मी दुसऱ्याकडून लिहून घेतो आहे.

मी शाळेला जाऊ शकलो नाही कारण मी सहा वर्षांचा असताना माझे वडील वारले.

चरणी यांचे पत्र
सामान्यातील सामान्य
माणसाचा प्रतिनिधी
म्हणून घेतलेले आहे.

त्यांनी आमच्यासाठी मागे काय ठेवले असेल तर एक म्हैस आणि बूटपोलिश करण्याची 'साधने'! आमचे कुटुंब लहान असले तरी मीच त्यातल्या त्यात वयाने मोठा असल्यामुळे वयाच्या आठव्या वर्षापासून मला कामाला जुंपून घ्यावे लागले. आता आठ वर्षांच्या छोट्या मुलाला कोण काय काम देणार? मग मी दररोज पाच किलोमीटर्स

चालत मोहिनीपूरच्या रेल्वे स्टेशनावर जायचो आणि तिथे माझे वडील पूर्वी जे काम करायचे तेच काम- म्हणजे बूटपोलिश- करायचो. पुरा दिवसभर कसून काम केल्यानंतर मला एखादा पैसा प्राप्ती व्हायची. पुष्कळदा घरी खायला काहीच नसायचे. मग आम्ही अक्षरशः कंदमुळे जमा करून ती भाजून किंवा शिजवून खायचो.

कुलिमानपूर या आमच्या खेड्यापासून रेल्वे स्टेशनपर्यंत जायचा रस्ता चिखलाने भरलेला असायचा. पावसाळ्याच्या दिवसांत तर खड्ड्यांमध्ये पाणी साचले की मला गुडघाभर चिखला-पारण्यातून वाट काढत जावे लागे. एका दिवशी गंमतच झाली. नेहमीप्रमाणे मी पाण्यातून वाट काढत काढत स्टेशनवर चाललो असता रस्त्याकडेच्या एका मोठ्या खड्ड्यात पडलो. त्यातून बाहेर येणे सहजपणे शक्य नव्हते. मी मदतीसाठी खूप आरडलो-ओरडलो, पण जवळपास कोणीच नव्हते. मी अगदी रडकुंडीला आलो. तेवढ्यात एक म्हैस दिसली. मग आमच्या म्हशीला जसे मी ऑ-ऑ करून जवळ बोलवायचो, तसे त्या म्हशीला मी बोलावले. ती येऊन खड्ड्याजवळ उभी राहिली. मी लागलीच चपळाई करून तिची शेपटी पकडली. म्हैस गांगरून पळू लागली, पण मी तिची शेपटी घट्ट धरून ठेवली असल्याने फरपटत का होईना बाहेर पडलो. चिखलाने पुरा भरलो होतो, तसाच घरी परतलो. माझे ते ध्यान पाहून माझ्या लहान बहिणी भिऊन रडू लागल्या. माझी आईही बाहेर आली. मी तिला काय झाले ते सांगितले. तिने मला न्हाऊ घालून स्वच्छ तर केले, पण माझ्याकडे बदलायला कपडे कुठे होते? शेवटी तिने मला आधीचे कपडे वाळेपर्यंत एका पोत्यात गुंडाळले. आज मला म्हातारपण आले, तरी मी आणि

माझ्या बहिणी कधी भेटलो की हा प्रसंग आठवून हसतो.

आज सुदैवाने तुम्हांला चिखलाच्या रस्त्यांवरून चालावे लागत नाही की म्हशीकडून सुटका करून घेण्याची पाळी येत नाही. तुमच्यासाठी डांबरी नसले, तरी निदान पक्के रस्ते आहेत आणि तुमचे बाबा तुम्हांला सायकलवर बसवून शाळेला नेतात.

पुढे मी मोठा झालो तशी काहीतरी नोकरी मिळवण्याची खटपट करत राहिलो. पण मी साक्षर नव्हतो त्यामुळे मला नोकरी काही मिळू शकली नाही. अधूनमधून शेतमजूर म्हणून किंवा बांधकामावर बिगारी म्हणून कामे मिळायची. मग माझ्या लक्षात आले की जोडे दुरुस्त करणे, बूटपॉलिश करणे हेच काम आपल्या नशिबी आहे. मग मी आमचे बिन्हाड आमच्या खेड्यातून मोदीनगर या शहरात हालवले. आता मी दिल्लीत आहे, पण आजही मला पोट भरण्यासाठी बूटपॉलिश करतच हिंडावे लागते. तेच, मी जर शिकलो असतो, तर मला कदाचित काहीतरी नोकरी मिळू शकली असती आणि थोडे आरामात, सुखाने जगता आले असते. चांगले काम मिळण्यासाठी शिक्षण अगदी गरजेचे आहे.

बेटा चेतन, तू म्हणतोस आपण मामासारखे सैनिक होणार. पण त्यासाठीदेखील तुला शाळेला जावेच लागेल. दहावी पास झाल्याशिवाय सैन्यात प्रवेश मिळत नाही.

मोहिनी, तुला खेड्यात वैद्यकीय कार्यकर्ती व्हायचे, तर त्यासाठी तुला प्रशिक्षणाचा अभ्यासक्रम पास व्हावेच लागेल. म्हणजे त्यासाठीही तुला शाळेला गेलेच पाहिजे.

आम्ही नियमितपणे शाळेला जाऊ, असे तुम्ही दोघे मला वचन द्या. तरच तुम्ही माझी लाडकी नातवंडे! पुन्हा जेव्हा मी आपल्या गावी येईन, तेव्हा मी तुमच्यासाठी दिल्लीहून नवीन कपडे आणि गोष्टींची पुस्तके आणेल.

देव तुमचे कल्याण करो.

सप्रेम तुमचा
दादू

आजी आजोबांची पत्रे

संकलन आणि संपादन
सुरेखा पाणंदीकर

- उपराष्ट्रपती कृष्णकांत ◆ सी. राजगोपालाचारी ◆ अच्युत कानबिंदे ◆ अली सरदार जाफरी
◆ आनंद सरूप ◆ मेजर-जनरल ए. व्ही. नातू ◆ आशा भोसले ◆ बद्री नारायण
◆ बी. के. बिल्ला, सरला बिल्ला ◆ बी. सी. संन्याल ◆ पं. भीमसेन जोशी
◆ बिरजू महाराज ◆ भा. रा. भागवत ◆ चंदू बोर्डे ◆ डी. एन्. मल्होत्रा
◆ दिनकर पै-पाणंदीकर ◆ डी. बी. सारडा ◆ हृषीकेश मुळगावकर
◆ जयंत महापात्रा ◆ कमलेश्वर ◆ डॉ. करण सिंग ◆ सरदार कर्तार सिंग दुग्गल
◆ लीलावती भागवत ◆ डॉ. एम. के. मॅंगेझिन ◆ मोहिनी राव ◆ मृणालिनी साराभाई
◆ डॉ. एम. अत्रेय ◆ नंदू नाटेकर ◆ नवीन मिथल ◆ पी. सी. जोशी ◆ प्राण चोप्रा
◆ आर. पी. गोयंका ◆ रेखा जैन ◆ साधनाताई-बाबा आमटे ◆ शांता रामेश्वर राव
◆ शहनाज हुसेन ◆ शीला गुजराल ◆ शोभना समर्थ ◆ श्रीराम लागू
◆ डॉ. एस. जे. कासिम ◆ मेजर-जनरल एस. एस. संधू ◆ सुरेखा पाणंदीकर
◆ वसंत साठे ◆ वर्गीस कुरियन ◆ व्ही. नायर ◆ प्रा. यश पाल
◆ झैनब खुसरो ◆ श्री. चरणी

ज्योत्स्ना प्रकाशन

'धवलगिरी' ४३०-३१ शनिवार पेठ, पुणे ४११०३०
१६२-ब ज. शंकरशेठ मार्ग, मोहन बिल्डिंग, गिरगाव, मुंबई ४००००४